

M. F., HAKIMOVA F. S. TO'RABEKOV

TA'LIM

IQTISODIYOTI

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

**Hakimova Muhabbat Fayziyevna,
To‘rabekov Farxod Sanaqulovich**

TA‘LIM IQTISODIYOTI

(Kredit-modul bo‘yicha)

**O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan**

Toshkent-2021

UO‘K: 378.014.54

KBK 59(2)-2

T 56

T 56 M.F.Hakimova, F.S.To‘rabekov. Ta‘lim iqtisodiyoti. O‘quv qo‘llanma. – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021 – 216 b.

ISBN 978-9943-7630-7-4

Taqdim etilgan o‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tasdiqlagan 5A111001-Professional ta‘lim nazariyasi va metodikasi (mutaxassisliklar bo‘yicha) o‘quv rejasidagi “Ta‘lim iqtisodiyoti” fanining namunaviy o‘quv dasturiga muvofiq holda tayyorlangan. Qo‘llanmada ta‘lim iqtisodiyotida bilimlarni boshqarish tizimi, ta‘lim iqtisodiyotida inson omili, rivojlangan xorijiy mamlakatlar oliy ta‘lim iqtisodiyotini boshqarish, iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida inson kapitali, oliy ta‘limda marketing faoliyatini boshqarish, oliy ta‘lim muassasalarini moliyalash vositalari, ta‘lim muassasasining iqtisodiy faoliyatini liberallashtirish, ta‘lim muassasasining budjeti, kasbiy kompetentlikni shakllantirish, ta‘lim xizmatlari bozori, innovatsion mahsulotlar va xizmatlar bozori kabi masalalar bayon qilingan va keng yoritilgani ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. O‘quv qo‘llanma mazmuniga iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlashga nisbatan qo‘yilayotgan bugungi kun talablaridan kelib chiqib yondashilgan bo‘lib, unda har bir mavzuga oid ilmiy va uslubiy adabiyotlar ro‘yxati xam qayd etilgan.

O‘quv qo‘llanmadan oliy ta‘lim muassasalarining professor-o‘qituvchilari, magistrleri hamda iqtisodiy ta‘lim bo‘yicha shug‘ullanayotgan tadqiqotchilar foydalanishlari mumkin.

UO‘K: 378.014.54

KBK 59(2)-2

Taqrizchilar: D.Tojiboyeva – Toshkent Moliya insituti «Iqtisodiyot» kafedrasi professori, i.f.d.
N.S.Fayzullayeva – TDIU «Innovatsion ta‘lim» kafedrasi dotsenti, p.f.n.

ISBN 978-9943-7630-7-4

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021.

Kirish

O‘zbekiston Respublikasining yangi qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunida har tomonlama rivojlangan barkamol shaxs fuqaroni shakllantirish nazarda tutilgan. Bunday natijaga erishish uchun ta’lim-tarbiya jarayonining uyg‘unligini ta’minlash, boshqaruv jarayonining qonuniyatlarini chuqur o‘rganish va bugungi kun talablariga javob bera oladigan barkamol yosh avlodni tarbiyalash usullarini tadqiq qilish lozim. Jamiki o‘zgarishlar, yangilanishlar bevosita ta’lim rivoji bilan bog‘liq. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev iborasi bilan aytganda, «Biz ta’lim va tarbiya tizimining barcha bo‘g‘inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o‘zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz»¹. Mamlakatimizda ta’lim-tarbiya masalasiga davlat siyosati darajasida e’tibor qaratilmoqda. Oxirgi yillarda yurtimizda xalqaro talablarga javob beradigan oliy ta’lim tizimini yaratish bo‘yicha keng qamrovli ishlar qilindi.

Bugungi kunda zamonaviy jamiyat o‘zining tez va chuqur o‘zgaruvchan tavsifiga ega bo‘lib, bunday o‘zgarishlar jamiyatchilik tuzilmalari, jumladan, mustaqil davlatlar, shaxs va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar, demografik siyosat, urbanizatsiya jarayonlarida ko‘zga yaqqol tashlanmoqda. Ta’lim ham global umumhamjamiyat tuzilmasining alohida tarkibiy qismi sifatida jamiyatda bo‘layotgan barcha o‘zgarishlarni hisobga olishi, ana shu asosda o‘z tuzilishi va faoliyat mazmunini o‘zgartirishi zarur. Mamlakatimiz iqtisodiyotini modernizatsiya qilish va bu sohada amalga oshirilayotgan islohotlarni yanada chuqurlashtirish bilim olishga, iqtisodiyot sir-asrorlarini o‘rganishga bo‘lgan harakatni, fanni chuqur o‘rganishga bo‘lgan talablarni ham kuchaytiradi. Bu esa o‘z navbatida, iqtisodiy qonunlarni yaxshi biladigan, turli vaziyatlarni taqqoslash, iqtisodiy resurslar cheklanganligi sharoitida samarali xo‘jalik yuritish uchun muqobil variantlarni to‘g‘ri tanlash va qaror qabul qilish malakasiga ega bo‘lgan iqtisodchi mutaxassislar tayyorlashni ham talab qiladi.

Hozirgi kunda ta’lim jarayonini, oliy va o‘rta maxsus ta’limning o‘quv reja va dasturlariga ilg‘or pedagogik texnologiyalar va o‘qitish

¹ Shavkat Mirziyoyev. Bilimli avlod - buyuk kelajakning, tadbirkor xalq - farovon hayotning, do‘stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir // «Xalq so‘zi», 2018 yil 8 dekabr, № 253 (7211).

usullarini keng joriy etish, magistratura ilmiy-ta'lim jarayonini sifat jihatidan yangilash va zamonaviy tashkiliy shakllarni joriy etish asosida yanada takomillashtirish asosiy va bosh maqsad bo'lib qolmoqda.

Olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish maqsadida 2017 yil 7 fevralda "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" №PF-4947 sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni qabul qilindi. Mazkur Farmonga ko'ra mamlakatimizda 2017-2021 yillarda "...iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish bo'yicha institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirish, hududlar, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib holda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish ko'zda tutilgan"².

Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir. Bugungi kunda o'zining keng tadbiriqini kutib yotgan, fanning boshqa sohaları

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida» gi №PF-4947 sonli Farmoni. //Xalq so'zi. 2017 yil 8 fevral.

bilan bog‘liq ravishda ishlab chiqilgan yangi konsepsiyalar va nazariyalar rivojlantirilmoqda.

Bo‘lajak mutaxassislarni ta’limni boshqarish jarayoniga doir bo‘lgan bilimlar bilan muntazam ravishda tanishtirib borish, bu borada malaka va ko‘nikmalarni shakllantirishga alohida e’tibor berish lozim. Bu borada mamlakatimizda yoshlarimizning ma’naviy-ma’rifiy saviyasini yuksaltirish, oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, professor-o‘qituvchilarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Mazkur o‘quv qo‘llanmada qo‘yilgan talablar hisobga olingan holda, ko‘zlangan maqsadni amalga oshirish vazifalari rejalashtirilgan mavzularda aks etgan.

I BOB. «TA'LIM IQTISODIYOTI» FANINING MAQSAD VA VAZIFALARI

Reja:

- 1.1. Kursning dolzarbligi, maqsad va vazifalari.
- 1.2. Ta'lim jarayonining tuzilishi.
- 1.3. Ta'lim iqtisodiyotida asosiy tushuncha va ta'riflar.
- 1.4. Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida oliy ta'limning tutgan o'рни va ahamiyati.

1.1. Kursning dolzarbligi, maqsad va vazifalari

Ta'lim - bu insoniy kapitalning va pirovard natijada mamlakatning rivojlanishi darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omildir. Shu sabab, ta'lim tizimining ahvoli, uning mamlakatni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish vazifalariga muvofiqligi O'zbekistonda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari qatoriga kiritilgan. Respublikamizda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining qoidalariga muvofiq holda tayyorlangan bo'lib, milliy tajribaning tahlili va ta'lim tizimidagi jahon miqyosidagi yutuqlar asosida tayyorlangan hamda yuksak umumiy va kasb-hunar madaniyatiga, ijodiy va ijtimoiy faollikka, ijtimoiy-siyosiy hayotda mustaqil ravishda mo'ljalni to'g'ri ola bilish mahoratiga ega bo'lgan, istiqbol vazifalarini ilgari surish va hal etishga qodir kadrlarning yangi avlodini shakllantirishga yo'naltirilgandir.

Oliy maktabga qo'yiladigan talablar kuchayib borayotgan sharoitda ishni tashkil etish ancha murakkablashdi va professional boshqaruvni talab etadi.

Bilimlar va intellektual kapitalni ulardan yanada samaraliroq foydalanish maqsadida boshqarish muammolari so'nggi yillarda birinchi darajali ahamiyat kasb etmoqda. Bilimlar boshqaruv ob'ekti sifatida qaralishi lozimligi keng miqyosda e'tirof etilmoqda. Korxonalarining raqobatbardoshlik darajasiga ularning bilimlarni jamlash, tahlil qilish va rivojlantirish qobiliyati va oxir-oqibatda raqobat sohasidagi barqaror ustunliklar tobora kuchliroq ta'sir ko'rsatmoqda.

"Ta'lim iqtisodiyoti va menejmenti" kursining **maqsadi** - menejment umumiy nazariyasi sohasida talabalarning bilim darajasini

oshirish, ularda mazkur bilimlardan amalda foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

Qo‘yilgan maqsadga erishish quyidagi **vazifalarni** hal qilishni nazarda tutadi:

- ijtimoiy boshqaruv nazariyasining vujudga kelish va rivojlanish tarixi bilan talabalarni tanishtirish;
- ta’limda iqtisodiyotning eng yangi metodlari va prinsiplari haqidagi axborot bilan tanishish;
- ta’lim xizmatlari boshqaruvi, marketingi va innovatsiyalari sohasida maxsus bilimlarni o‘zlashtirish.

Ta’limda iqtisodiyot va menejment quyidagi **asosiy funksiyalarni** o‘z ichiga oladi:

- o‘quv yurtlari faoliyatini prognoz qilish va rejalashtirish, maqsadlarni to‘g‘ri qo‘yishni;
- kadrlarni joy-joyiga oqilona qo‘yish, vazifalarni taqsimlash, kichik tizimlar o‘rtasida aloqalar o‘rnatishni;
- ta’limga oid axborot tizimini tashkil etish va undan foydalanishning samaradorligini ta’minlashni;
- har tomonlama nazorat, tahlil, kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etishni;
- ta’lim muassasalari menejerlarining malakasi va mahoratini oshirish tizimini.

Ta’lim tamoyillari pedagogning faoliyatini va talabalar tomonidan ilmiy bilimlarning o‘zlashtirilishi, tegishli ko‘nikma va malakalar xosil qilishning asosiy qonun va yo‘l-yo‘riqlarini o‘z ichiga oladi. Shu bilan bir vaqtda ta’lim tamoyillari har ikkala faoliyatning ya’ni pedagog va talaba tomonidan o‘z oldiga qo‘yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish imkoniyatini beradigan bir qancha talablarni ham umumlashtirib beradi. Shunga ko‘ra ta’lim qoidalari o‘qitishning eng muhim masalalarini nazariy va amaliy jihatdan to‘g‘ri hal qilishning asosiy negizi hisoblanadi.

Ta’lim tamoyillari deb, umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan o‘qish va o‘qitish jarayonlarining yo‘nalishi talabalar tomonidan ilmiy bilimlarning o‘zlashtirilishi, bilim va malaka hosil qilishning asosiy qonun va qoidalari yig‘indisiga aytiladi.

Inson vujudga kelibdiki, o'z farzandiga bilganlarini o'rgatish, o'zi ega bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalarini keyingi avlodga o'tkazish dastavval anglanmagan holda bo'lsa-da mavjud edi. Bu yashash uchun kurash qonunidan kelib chiqib, yashashning zaruriy sharti hisoblangan. Jamiyat rivojlanar ekan, avloddan-avlodga o'tkazish lozim bo'lgan bilimlar hajmi ham ortib bordi. Bilimlar, egallash lozim bo'lgan malaka va ko'nikmalar murakkablashib bordi.

Bu jarayon olimlar tomonidan tahlil qilinib asta-sekin ma'lum qoidalar ishlab chiqildi.

Ta'lim jarayonini chuqur o'rgangan olimlardan biri qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy (973-1048) ilmiy bilimlarni egallash yo'llari, usullari haqida shunday fikrlarni bildiradi.

O'quv jarayonida pedagog quyidagi qonuniyatlarga:

- ✓ talabaning zeriktirmasligi;
- ✓ bilim berishda turlicha asoslanishi;
- ✓ uzviylikka, izchillikka rioya qilishi kerak.

Beruniy yangi mavzularni qiziqarli, asosan ko'rgazmali bayon etish samarali natijalar berishini ham ta'kidlaydi.

Abu Ali Ibn Sino (980-1037) bilim olishda yoshlarni o'quv muassasasida o'qitish zarurligini qayd etar ekan, ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi:

- ✓ talabaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;
- ✓ o'qitishda jamoa bo'lib, o'quv muassasasida o'qitishga e'tibor berish;
- ✓ bilim berishda talabalarning maylini, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish;
- ✓ o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish.

Ushbu ishlab chiqilgan qoidalar ta'limda mustahkam o'rin egallay boshladi.

Shunday qilib, ta'lim tamoyillari asrlar osha sayqal topib bordi. Albatta didaktika tamoyillari har bir davrning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarini hisobga olgan holda o'zgarib boradi. Chunki ta'lim tamoyillari jamiyat va davlat oldida turgan ulkan vazifalar asosida belgilanadi. Ta'lim (o'qitish) jarayoni murakkab hamda ko'p qirralidir. Unda pedagog va talabalar faol ishtirok etadilar. Bu jarayonning muvaffaqiyatli va samarali natijasi ta'lim jarayonining qonun qoidalari

ya'ni ta'limga quyilgan didaktik talablarga qay darajada amal qilishlariga bog'liq.

Keyingi yillarda ta'lim qoidalarini o'rganish ularni tahlil qilish va mukammallashtirish ustida ish olib borilmoqda. Ta'lim qoidalarini tizimlashtirish masalasi ham doimo faol masala bo'lib kelgan.

Bugungi kunda kasbiy pedagogika hamda maxsus fanlarni o'qitish metodikasi fani quyidagi ta'lim tamoyillarini ajratib ko'rsatmoqda:

- ✓ Ta'limning ilmiy bo'lishi;
- ✓ Ta'lim-tarbiyaning birligi;
- ✓ Ta'limning tizimli va izchil bo'lishi;
- ✓ Ta'limda nazariyaning amaliyot bilan bog'liq bo'lishini ta'minlash;
- ✓ Ta'limda onglilik, faollik va mustaqillikka erishish;
- ✓ Ta'lim jarayonining ko'rsatmali va ko'rgazmali bo'lishi;
- ✓ Bilimlarni puxta va tizimli o'zlashtirib borish;
- ✓ Ta'lim jarayonida shaxsiy xususiyatlarni hisobga olish;

Yetakchi xorijiy kompaniyalar (General Motors, Philip Morris, Rank Xerox va b) bilimlar menejmentiga o'z daromadlarining 3,5-10% ni yo'naltirmoqdalar, firmalar tarkibiga bilimlar transferti bo'yicha vitse-prezident, bilim ayirboshlash bo'yicha menedjer, intellektual mulkni boshqarish bo'yicha direktor kabi muhim lavozimlar kiritilmoqda.

Ma'lumot (ixtisoslik, malaka) olish turli o'quv fanlaridan muayyan mazmundagi bilimlarni o'zlashtirish bilan bog'liq. Ta'limning mazmuni ta'lim maqsadlariga tayanadi va Davlat ta'lim standartlari bilan belgilanadi.

Respublikamizda yuz bergan iqtisodiy o'zgarishlar milliy iqtisodiy amaliyotimiz uchun yangi bo'lgan bir qancha kasblarga bo'lgan talabni belgiladi. Ularning orasida menejer kasbi ham bor. Oliy o'quv yurtini boshqarish amaliyotiga hozirgi zamon menejmenti kiritilishi munosabati bilan o'quv yurtlarida menejerlarga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi masala kun tartibiga qo'yiladi.

Menejer - boshqaruv funksiyalarini rahbarlikning zamonaviy ilmiy metodlari yordamida professional tarzda amalga oshiruvchi odam. U professional rahbar. Uning professionalizmi bozorni, uning qonunlarini bilishda, tashkilotning rivojlanishini prognoz qila olishda

va tashkilot maqsadlariga erishish uchun zarur sharoitlar yaratish ko'nikmasida, resurslarni boshqarish va vaqti-vaqti boshqaruv texnologiyalarini yangilash qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Menejer odamlarni va ularning o'rtasidagi munosabatlarni boshqarish, chunonchi: umumiy maqsadlar atrofida odamlarni jiplashtirish, xodimlarga muttasil kasbiy o'sishga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish, ishga doir zaruriy munosabatlarni tartibga solish, mehnatni motivlashtirish va rag'batlantirish, jamoada o'zaro hurmat, ishonch va muvaffaqiyat muhitini yaratish mahoratiga ega bo'lishi muhimdir.

Menejerlarni tayyorlash tajribasi chet elda yuz yildan ko'proq vaqt bilan o'lchanadi. Bu turdagi mutaxassislariga bo'lgan ehtiyoj yildan-yilga kuchayib borayotir. Hozirgi vaqtda har yili 70 mingdan ortiq amerikalik menejer diplomini oladi. Yaponiyada menejerlarning umumiy soni 3 mln.dan ortiq, lekin, shunga qaramay, muammo o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Menejerning bosh vazifalaridan biri qo'l ostidagi xodimlar ishini samarali tashkil etishdir. Menejerlar o'z faoliyatida duch keladigan muammolarning 80% odamlar bilan bog'liq. U jamoada ishlash jarayonida axborot berish, motivlashtirish va tarbiyalash funksiyalarini muttasil bajarishi lozim. Rahbar ishida qo'l ostidagilarning ishonchini yo'qotishdan yomoni yo'q. Qobiliyatli kishilar qurshovida ishlashdan qo'rqmaydigan, ularga o'z ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishga yordam beradigan rahbargina mohir menejer sifatida nom qozonishi mumkin. Binobarin, menejerni o'qitib-o'rgatishda pedagogika va psixologiya sohasida tayyorgarlik muhim ahamiyat kasb etadi.

«Boshqaruv» so'zi odatda aniq bir maqsadga erishish uchun boshqariladigan ob'ekt yoki subyekt tizimiga faol ta'sir ko'rsatishi tushuniladi. Bugungi kunda boshqaruvning ma'nosi bo'yicha bir necha yo'nalishni ajratish mumkin.

Birinchi yo'nalishga ko'ra, boshqaruv ma'nosi - faoliyatdir. Masalan, boshqaruv jarayoni bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan, o'z vaqtida boshqaruv nazariyasi asoschilaridan biri Anri Fayol boshqarishni: - kelajakni ko'ruvchi; - faoliyatni tashkillashtiruvchi; - tashkilotni idrok qiluvchi; - faoliyat turlarini muvofiqlashtiruvchi; - qaror va buyruqlarning bajarilishini nazorat qiluvchi kuchli qurol, deb ta'riflaydi.

Ikkinchi yoʻnalishda boshqaruv bir tizimning ikkinchisiga, shaxsning ikkinchi bir shaxs yoki guruhga taʼsir etishi, deb hisoblanadi.

M.Sharifxoʻjaev «Boshqaruv - bu oʻziga xos yuksak sanʼat va mahoratni talab qiluvchi tanlov, shu tanlov asosida qaror qabul qilish va uning bajarilishini nazorat qilish jarayonidir»², deb taʼriflaydi.

Anri Fayol XX asrning boshlarida boshqaruvning beshta funksiyasini ajratib koʻrsatgan: rejalashtirish, tashkil etish, farmoyish berish, muvofiqlashtirish, nazorat qilish.

Hozirgi tez oʻzgarayotgan texnologik dunyoda raqobat sohasidagi ustunliklar mehnat resurslarining sifati, inson kapitaliga investitsiyalar (ular taʼlim berish yoʻli bilan amalga oshiriladi) va har bir inson oʻz kasbiy darajasini uzluksiz oshirib borishiga koʻp jihatdan bogʻliq. Soʻnggi oʻn yilliklar mobaynida oʻqimishlilik, bilimlardan iqtisodiy ustunlik sifatida foydalana olish turli iqtisodiy tizimlar raqobatbardoshligining muhim omiliga aylandi. Aksariyat mutaxassislar fikriga koʻra, rivojlangan taʼlim tizimi raqobatbardoshlik darajasini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Iqtisodiy tizimlarning raqobatbardoshlik darajasini oshirishda taʼlim rolining kuchayishi bir qancha omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, jamiyat hayotida axborot rolining oʻzgarishi, u odatdagi moddiy, energiya resurslari kabi strategik resursga aylanishi bilan. Faoliyatning barcha sohalarini boshqarish samaradorligi zaruriy axborotdan foydalanish va uni isteʼmolchiga taqdim etish imkoniyatiga bogʻliqdir. Bu raqobatbardoshlik darajasini oshirish omillaridan biri hisoblanadi. Ikkinchidan, strategik axborotni tezkorlik bilan boshqarish va olingan axborotni bilimga aylantirishga, muntazam ravishda oʻqib-oʻrganish, yangi texnologiyalarga moslashishga qodir boʻlgan mutaxassislarga ehtiyoj tugʻilgani bilan.

Taʼlim tizimida iqtisodiy boʻgʻin va boshqaruv boʻgʻini alohida oʻrin egallaydi. Ilgari (XX asrning 60–80-yillarida) korxonalar raqobatbardoshligining bosh elementi mehnat unumdorligi sanalgan boʻlsa, hozirgi vaqtda bunday element mehnat unumdorligi va menejerlarning oʻzgarayotgan bozor sharoitlariga tez moslasha olish koʻnikmasining uygʻunligidir.

² Sharifxoʻjaev M. Iqtisodiyot nazariyasi. – T.: Meros, 2000. -22 b.

Pedagogik jarayonni boshqarish nimadan boshlanadi? Ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonini rejalashtirish tashkil etish, o'quv vaziyatlari bo'yicha qaror qabul qilish, kafolatlangan natijani qo'lga kiritish, nazorat qilish, kasbiy faoliyatni muvofiqlashtirish bilan belgilanadi. Respublikamiz taraqqiyotini hal etishda pedagoglar zimmasiga mas'uliyatli vazifalar yuklatilgan. O'qituvchining oldiga o'z kasbining mohir ustasi, o'quvchilar jamoasini boshqara olish qobiliyatlarini rivojlantirish kabi qator talablar qo'yiladi.

Shunday qilib, ta'lim ilmiy-texnikaviy va iqtisodiy rivojlanishning muhim elementigagina emas, balki shaxs va jamiyat ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishining bevosita qismiga ham aylandi. Shu tufayli ham ta'lim jarayonini boshqarish natijasi muhim ijtimoiy-iqtisodiy omil hisoblanadi.

1.2. Ta'lim jarayonining tuzilishi

Menejerlar inson faoliyatining har qanday sohasida, shu jumladan o'quv yurtlarida ham boshqaruv funksiyalari va metodlarini amalda ta'riflashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadilar. Ammo ta'lim sohasida menejment o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Avvalambor, shuni qayd etish lozimki, ta'lim muassasalari menejmentni joriy etishga ancha kech kirishganlar. Masalan, AQSHda oliy o'quv yurtlari menejmentini ishlab chiqish va uni amalga joriy etish vazifalari 1980-yillarning oxiridagina amalga oshirila boshlangan.

Bugungi kunda o'quv yurtlarida menejmentni joriy etish muammosi ayniqsa dolzarb tus olganligining sababi nimada? Bizningcha, bu o'zaro bog'langan bir qancha omillar bilan bog'liq:

- birinchidan, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq mamlakat ta'lim tizimini isloh qilish yanada rivojlanishi bilan;

- ikkinchidan, ta'lim tizimi boshqarishni demokratlashtirish jarayoni va o'quv yurtlariga ta'lim-tarbiya va xo'jalik masalalarini yechishda keng mustaqillik berilgani bilan;

- uchinchidan, ta'lim sohasida iqtisodiy aloqalar kengaygani va O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti rivojlanayotgan sharoitda o'quv yurtlarini boshqarishning iqtisodiy dastaklari kuchaytirilgani bilan.

Ta'lim sohasida islohot o'quv yurtlarining bir andozadagi eski tizimini qayta tashkil etish jarayoniga olib kelgani tufayli, ta'limning differenziatsiyalashuvi yuz bermoqda. Har xil tur va shakldagi o'quv yurtlari paydo bo'lmoqda, har bir oliy o'quv yurti o'z imkoniyatlaridan mumkin qadar to'la foydalanishga harakat qilmoqda. Ta'lim iqtisodiyotining muhim jihati – unda ikki alohida va o'zaro bog'langan tomonlar: *pedagogik* va *iqtisodiy* tomonlarning mavjudligi.

«Ta'lim iqtisodiyoti» kursining predmeti va uni o'rganish metodlari. Jamiyatda amalga oshirilgan iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar ta'lim sohasidagi faoliyat sharoitlari o'zgarishiga olib keldi. O'zbekistonda iqtisodiyot sohasida bozor munosabatlariga o'tilishi ta'lim sohasi muassasalarini bozorga qarab mo'ljal olishga da'vat etadi. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda pedagogik jarayon va boshqaruv faoliyatining mazmuni rivojlanishini ta'minlovchi boshqaruv zarur. O'quv yurti bozordan saboq ola boshlagan taqdirdagina samarali ishlashi mumkin. Uning marketing faoliyati va marketing tadqiqotlari, strategik boshqaruv, yagona komanda sifatidagi pedagogik jamoa kabi unsurlari, ta'lim xizmatlari buyurtmachilari, eng avvalo ota-onalar, ta'lim oluvchilar va ishlab chiqarishning individual ehtiyojlariga qarab mo'ljal olish o'quv yurti rahbari faoliyatining mazmunini yangilashni nazarda tutadi.

Boshqaruv prinsiplarini ro'yobga chiqarish turli xil metodlar yordamida amalga oshiriladi.

Ta'lim metodlari - tashkilot oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun boshqarilayotgan ob'ektga ta'sir ko'rsatish usullari. Mazkur metodlar ta'limning muayyan vazifalarini yechish orqali maqsadlarni qo'yish va amalga oshirishga sarflanadigan vaqt va boshqa resurslarni qisqartirishga yordam beradi.

Mazkur metodlar jamoaga va ayrim xodimlarga nisbatan qo'llaniladi. Ularni mehnat jamoasi va insonga boshqaruv ta'siri ko'rsatish usullari sifatida tushunish o'rinli bo'ladi.

Boshqaruv metodlari muayyan yo'nalishi, mazmuni va tashkiliy shakli bilan tavsiflanadi. Menejment amaliyotida quyidagi metodlar farqlanadi:

- tashkiliy-ma'muriy metodlar;
- iqtisodiy metodlar;
- ijtimoiy-psixologik metodlar.

Ta'lim menejmentining *tashkiliy-ma'muriy metodlari* boshqarilayotgan ob'ektga yozma yoki og'zaki tarzda beriladigan buyruq, farmoyish, operativ ko'rsatmalar, ularning bajarilishi ustidan nazorat orqali to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Bu metodlar mehnat va xo'jalik qonunchiligining huquqiy hujjatlari bilan tartibga solinadi. Tashkilotda mazkur metodlar namoyon bo'lishining uch shakli farqlanadi:

- majburiy ko'rsatma (buyruq, taqiq);
- kelishuv taomillari (maslahatlashish, murosaga kelish);
- tavsiya, istaklar (maslahat, tushuntirish, taklif).

Mazkur metodlar ko'rsatmalar mazmunining aniqligi, buyruqlar va farmoyishlarni bajarishning majburiyligi bilan ajralib turadi. Ko'rsatmalar, buyruqlar va farmoyishlarni bajarmaslik ijro intizomini to'g'ridan-to'g'ri buzish deb qaraladi va muayyan jazolar tayinlanishiga sabab bo'ladi. Buyruq va ko'rsatmalar belgilangan muddatlarda bajarilishi shart. Mohiyat e'tibori bilan, bu majburlov usullaridir. To'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazishning o'ziga xos xususiyatlariga rahbar va xodimning bevosita aloqasi kiradi.

Iqtisodiy metodlarga markaziy o'rin ajratiladi, chunki boshqaruv munosabatlari eng avvalo iqtisodiy munosabatlar, odamlarning ehtiyojlari va manfaatlari bilan belgilanadi. Mazkur metodlar qo'llanganida qo'yilgan maqsadga xodimlarning iqtisodiy manfaatlariga ta'sir ko'rsatish yo'li bilan erishiladi. Iqtisodiy metodlarga real yondashuv tashkilotning mustaqilligi sharoitidagina mumkin. Iqtisodiy metodlar ishlab chiqarish zaxiralarini aniqlashga ko'maklashadi va xodimlarning iqtisodiy manfaatlarini hisobga olgan holda moddiy rag'batlantirish tizimini o'zgartirishni talab etadi.

Tashkiliy-ma'muriy metodlardan farqli o'laroq, iqtisodiy metodlar umumiy rejalarni va ularni amalga oshirish vositalarini ishlab chiqishni nazarda tutadi. Bu xo'jalik munosabatlarida iqtisodiy mexanizmni faollashtiradi.

Ijtimoiy-psixologik metodlarning bosh maqsadi - jamoada tarbiyaviy, tashkiliy va iqtisodiy vazifalarni yechishga yordam beradigan ijobiy psixologik muhitni yaratish. Rahbar faoliyati muvaffaqiyatining 15% ni kasbiy bilimlar va 85% ni - odamlar bilan ishlash ko'nikmasi belgilaydi. Har bir inson fe'li va xulq-atvorining o'ziga xos xususiyatlarini bilgan holda, uning jamoa uchun zarur

yo‘nalishdagi xatti-harakatlarini prognoz qilish mumkin. Ijtimoiy-psixologik metodlar mehnatga ma‘naviy stimullardan foydalanishga, shaxsiy o‘rnak ko‘rsatishga va ma‘muriy vazifani insonning ongli burchiga aylantirishga yordam beradigan boshqa jarayonlarga asoslanadi. Odamlarga ta‘sir ko‘rsatishning asosiy vositasi - ishontirish. Jamoatda ijtimoiy-psixologik rahbarlik ob‘ekti xodimlarning o‘zaro munosabatlari, ularning mehnat vositalariga bo‘lgan munosabati hisoblanadi.

1.3. Ta‘lim iqtisodiyotida asosiy tushuncha va ta‘riflar

Ta‘lim iqtisodiyoti amaliy fan hisoblanadi, chunki inson faoliyatining muayyan amaliy vazifalarini hal qiladi, ijtimoiy-amaliy muammolarni yechishda fundamental fanlarning natijalaridan foydalanadi. Bu bilan ta‘limda menejmentning vazifasi tabiat, jamiyat va tafakkurning o‘zaro aloqasini belgilovchi qonunlarni bilishdan iborat bo‘lgan nazariy fanlar (falsafa, axloq va b.)dan farq qiladi.

O‘quv yurti faoliyatining maqsadlarini belgilash falsafa, axloq, siyosatshunoslik, milliy iqtisodiyot, geosiyosat, tashkilot nazariyasi yutuqlariga asoslanadi.

Axborotni qidirish, yig‘ish, tizimlashtirish, qayta ishlash va saqlash kabi funksiyalarni o‘rganishda bilimning informatika, axborot texnologiyalari, matematika kabi tarmoqlari, shuningdek iqtisodiy fanlar ishtirok etadi. Boshqaruv vaziyati va ish sharoitining tahlili psixologiya, huquq, mantiq, kibernetika, ehtimollik nazariyasi kabi fanlarning yutuqlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Boshqaruv qarorini ishlab chiqish va qabul qilish jarayonini tahlil qilishda axloq, mantiq, psixologiya, huquq kabi fanlardan foydalaniladi.

Qarorlarni bajarishni tashkil etishda pedagogika, psixologiya, sotsiologiya, valeologiya, iqtisodiy fanlar ayniqsa muhim rol o‘ynaydi.

Shunday qilib, ta‘lim iqtisodiyoti asosan amaliy fan hisoblanadi, chunki inson faoliyatining muayyan amaliy vazifalarini hal qiladi, ijtimoiy-amaliy muammolarni yechishda fundamental fanlarning natijalaridan foydalanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ta‘lim tizimining samaradorligi uning rakobatbardosh bo‘lishi juda ko‘p omillarga bog‘liq bo‘lib, ular

ichida boshqaruv funksiyalari aloxida ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim iqtisodiyoti bu - ilmiy asosda tashkil etilgan, o'ziga xos pog'onaviylikka asoslangan boshqaruv bo'lib, rahbar, pedagogik jamoa, ta'lim oluvchilar jamoasidir. Shunga ko'ra, boshqaruvni turli xil modellar asosida amalga oshirish mumkin: Integral model, birinchi pog'ona pedagogik jamoa faoliyatini boshqarish, ikkinchi pog'ona - o'quvchilar faoliyatini boshqarish.

Ta'lim iqtisodiyotining asosiy maqsadi - ta'lim muassasalarida tashkil etiladigan ta'lim - tarbiya jarayonini ilmiy asosda tashkil etishda, oldiga quygan maqsadlarga erishish va raqobatbardosh bitiruvchilar tayyorlashda ta'lim - tarbiya jarayoni ishtirokchilari bo'lgan rahbarlar, mutaxassislar va ijrochilarning munosabatlari va faoliyatlarini muvofiqlashtirish, nazorat qilish xamda samarali boshqarishni ta'minlashdan iborat. Insoniyat paydo bo'lgandan so'ng insonlar u yoki bu shakl va mazmunda faoliyat ko'rsatganlar. Ular hayotiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida mehnat qilishgan va bola tarbiyasi bilan shug'ullanishgan, shunda boshqarishga muhtojlik sezilgan. Mehnat davomidagi o'zaro munosabatlar boshqarish usullarini shakllanishiga olib kelgan.

Ta'lim iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlari:

Ta'limdagi boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilar hisoblanadi:

- har bir shaxsning ijodiy imkoniyatlarini yuzaga chiqarishning zarurligi;

- boshqaruvning «uddaburon»ligi, ya'ni o'zgaruvchan sharoitlarga o'z vaqtida moslashuvchanligi;

- ta'limdagi boshqarish axloqiy o'lchovga ega bo'lib, u «maqbullik» so'zi bilan aniqlanadi. Biz barkamol avlod va mamlakatimiz kelajagi manfaatlarini ko'zda tutib harakat qilganimiz uchun, har doim ta'lim rahbarlari sifatida o'z maqsadlarimizga erishishda va faoliyatimizda ahloqiy nuqtai-nazardan kelib chiqqan holda yechimlar qabul qilishimiz zarur;

- ta'limni boshqarish - ham san'at, ham fan, chunki, unda odamlar bilan munosabat va fanni bilish katta rol o'ynaydi;

- ta'lim menejmentida rahbarlar ham, ijrochilar ham, mutaxassis kadrlar va ishlab chiqarish mahsuloti ham inson resurslari hisoblanishi

- ta'limni boshqarishda jamoatchilikning keng ishtiroki;
- boshqarish samaradorligiga rahbar xodimlarning bilim darajasi va kasbiy tayyorgarligining jiddiy ta'sir ko'rsatishi.

Aynan, professional ta'lim to'g'risida to'xtaladigan bo'lsak, **tizimli yondashish** eng maqbuli hisoblanadi. Ma'lumki, tizim faqat boshqaruvchi va boshqariluvchi tizimlar bo'g'inlari o'rtasidagi to'g'ri va teskari aloqalar mavjud bo'lgan holdagina boshqarilishi sababli, boshqarish ob'ektidan axborotning uzatilishi va qaytishi muayyan tizim faoliyat ko'rsatishining asosiy sharti bo'lib hisoblanadi.

Birinchi bo'g'in - O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, kasb-xunar ta'limi markazi, ikkinchi bo'g'in-kasb-hunar ta'limi xududiy (viloyat) boshqarmalari, uchinchi bo'g'in-ta'lim muassasalari (texnikumlar, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari).

Rivojlangan G'arb mamlakatlarida o'quv muassasalari va butun ta'lim tizimining progressiv rivojlanishini aniqlovchi eng muxim xususiyatlar quyidagilar hisoblanadi:

- o'quv muassasalariga keng vakolatlar va erkinliklar berilib, ta'lim tizimini boshqarishning markazlashtirilmaganligi;
- o'quv muassasalarini qo'shimcha moliyalashtirish va jamoatchilik nazoratini ta'minlaydigan chuqur va tarmoqlangan sarmoya va vasiylik tizimining mavjudligi;
- kollejlarda va litseylarda o'qituvchilari hamda rahbarlarini raqobat tizimiga asosan tanlash;
- bozorning o'zgaruvchan shart-sharoitlariga tez moslashuvini, davlat va jamiyat tomonidan o'quv muassasasining ustivor rivojlanishini, ularga har tomonlama yordam ko'rsatish va soliqlardan ozod qilishni, o'quv muassasasining xomiylari va vasiylarini rag'batlantirish va boshqalarni nazarga tutuvchi aloxida munosabatning shakllanganligi.

Har qanday tizim, jumladan korxonalar ham ikki sistema ko'rinishida namoyon bo'ladi: boshqaruvchi va boshqariluvchi sistemalar.

Korxonalar boshqaruvchi sistemaga (boshqaruv subyekti) tashkilot rahbari boshchiligidagi boshqaruvchilar, boshqariluvchi sistemalarga (boshqaruv ob'ekti) bo'limlar, bo'linmalar, kafedralar,

o'qituvchi-xodimlar kiradi.

Vazirlik, assotsiatsiya tarkibiga kiruvchi korxonalar yuqori boshqaruv sistemalariga bo'ysunadilar, ya'ni yirik boshqaruv sistemalarining o'zi turli mayda sistemalardan iborat bo'ladi. Yuqori va quyi boshqaruvchi sistemalar o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiradi.

Boshqarishga tizimli yondashuv, bu eng avvalo boshqarilayotgan ob'ektni murakkab ijtimoiy-iqtisodiy, dinamik sistema deb qarash, ya'ni bir necha elementlarni hamohang, o'zaro bog'liq ishlashini tushunish kerak.

Boshqarishga tizimli yondashuv mohiyati quyidagilardan iborat:

- masalaning aniq qo'yilishi va maqsadli boshqarishni shakllantirish;

- qo'yilgan masalaning echilishi tufayli eng katta samaraga erishish;

- maqsadni miqdoriy baholash, yutuqlarga erishish uslublari va vositalari.

Maqsad - harakat - natija - maqsad, uzluksiz boshqaruv siklining umumiy ko'rinishidir. Shuni ham ta'kidlash kerakki, bunday taqsimlash shartli. Ta'lim jarayonida bir-biridan farqlanuvchi turli boshqaruv sikllari qo'llaniladi.

Ta'lim menejeri mehnati ta'lim muassasasida bir necha ko'rinishdagi masalani yechishga yo'naltiriladi. Bular quyidagilar:

- ta'lim jarayonini tashkil qilish va uni takomillashtirish, ta'lim sifatini oshirish;

- moddiy-texnika ta'minoti, jihozlash, o'quv vositalari bilan ta'minlash va ulardan samarali foydalanish;

- pedagog - xodimlarni joy-joyiga qo'yish, ularning salohiyatini oshirish, malaka oshirishini tashkil qilish;

- turli tashkilotlar bilan hamkorlik munosabatlarini olib borish;

- boshqaruv tizimlarini takomillashtirish, xo'jalik masalarini hal etish va boshqalar.

Menejerlar hayot bilan qadamba-qadam yurishlari, ular nafaqat taktik, balki uzoqni ko'ra biluvchi strateg ham bo'lishlari

darkor. Ular ertangi zaminini bugun tayerlashlari, kelajakni tasavvur eta bilishlari, iqtisodiy ijtimoiy va ilmiy-texnika rivojlanishidan orqada qolmasligi kerak. Bularning hammasi texnika, texnologiya, iqtisod, marketing va menejment, biznes, tadbirkolik, ishga ijodiy yondashuv sohasida chuqur bilim talab etadi.

1.4. Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida oliy ta'limning o'рни va ahamiyati

Bugungi zamonaviy jamiyatda inson faoliyatining eng keng sohalaridan biri - bu ta'lim hisoblanadi. Oxirgi yillarda ta'limning ijtimoiy roli ortib, dunyoning aksariyat davlatlarida ta'limning barcha turlariga bo'lgan munosabat o'zgardi. Ta'lim ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotning bosh, etakchi omili sifatida qaralmoqda. Bunday e'tiborning sababi zamonaviy jamiyatning eng muhim qadriyati va asosiy kapitali - bu yangi bilimlarni izlash, egallash va nostandart qarorlar qabul qilishga qodir bo'lgan inson hisoblanadi. SHunday ekan, hozirgi davrda ta'lim shaxs va jamiyatni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

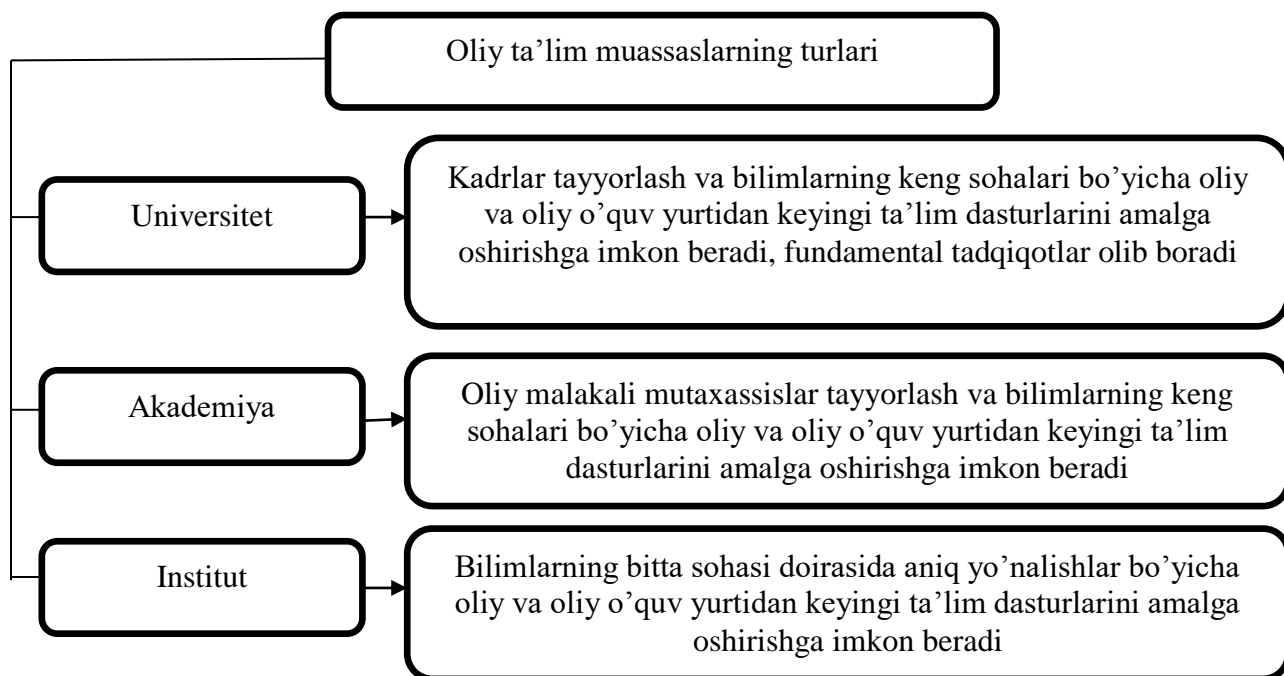
Jahonda oliy ta'lim tizimida jiddiy o'zgarishlar yuz bermoqda. Ta'lim sohasidan davlat monopoliyasidan voz kyechish, tijorat ta'limini yaratish, jamiyat hayoti tuzilishining o'zgarishi ta'lim xizmatlari bozoriga paydo bo'lishi olib keldi. Mazkur bozor axborot bozori va mehnat bozori bilan bir qatorda ta'lim sohasiga faol ta'sir ko'rsatmoqda.

Iqtisodiyot va jamiyatning axborotlashtirilishi, davlat va xususiy korxonalar va tashkilotlar faoliyat ko'rsatish sharoitlarining o'zgarishi ta'lim xizmatlariga talab kuchayishiga sabab bo'ldi.

Ta'limga *ehtiyoj* muayyan kasbni o'zlashtirish, ma'lum lavozimni egallash, ma'lum darajada ma'lumot olish, qo'shimcha malakani o'zlashtirish, jamiyatda muayyan o'rinni egallash, mansab pillapoyalaridan ko'tarilish istagi bilan belgilanadi. Ma'lumot hozirgi dunyoda nufuzni belgilovchi omil sifatidagina emas, balki hozirgi hayot yashab qolish vositasi sifatida ham qaraladi. Ta'lim inson kapitalini takomillashtirish va rivojlantirish jarayoni sifatida qaralishi mumkin. "Inson kapitali" tushunchasini birinchilardan bo'lib A.Smit ilmiy muomalaga kiritgan. Ta'limning ichki samaradorligi: o'qish

davrida joriy ehtiyojlarning qondirilishida; ma'naviy va madaniy saviyaning oshishida; aqliy qobiliyatlarning rivojlanishida; insonga texnika va iqtisodiyotdagi o'zgarishlarga tezroq moslashishga ko'maklashuvchi qobiliyatlarda; ta'lim muassasalarida ilmiy bilimlar hajmining o'sishida; odamlarni professional ajratish va ijtimoiy maqomiga ko'ra saralashda namoyon bo'ladi.

Mamlakatda ta'lim darajasi uning mehnat resursi, iqtisodiy salohiyati, xavfsizligi, rivojlanish imkoniyatlarini belgilaydi. Bu erda gap aholi ma'lumot darajasining o'sishidan butun jamiyat ko'radigan samara haqida boradi. Shunday qilib, inson o'z ma'lumot darajasini oshirar ekan, bundan nafaqat o'zi naf ko'radi, balki jamiyatga ham katta foyda keltiradi. Bu ta'lim tizimiga davlat tomonidan dotatsion madad ko'rsatilishi zaruriyatini belgilaydi.

2-rasm. O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim muassasalarining turlari

Mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha ustuvor vazifalarga muvofiq kadrlar tayyorlashning mazmunini tubdan qayta ko'rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlashga zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi "Oliy

ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-sonli qarori qabul qilindi. Mazkur qaror bilan oliy ta'lim darajasini sifat jihatidan oshirish va tubdan takomillashtirish, oliy ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va modernizatsiya qilish, zamonaviy o'quv-ilmiy laboratoriyalari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan jihozlash bo'yicha Oliy ta'lim tizimini 2017-2021 yillarda kompleks rivojlantirish dasturi tasdiqlandi.

Ta'lim muassasalari taklifni shakllantiruvchi, ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi subyektlar sifatida amal qiladi. Eng avvalo oliy va o'rta maktab ta'lim muassasalariga to'xtalib o'tamiz.

O'zbekistonda uzluksiz ta'lim tizimi yaratilgan. Oliy ta'lim tizimida quyidagi turdagi o'quv yurtlari mavjud: universitet, akademiya, institut.

Universitetlar ta'lim, fan va madaniyatni fundamental ilmiy tadqiqotlar olib borish, oliy va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limning barcha darajalarida ta'lim berish yo'li bilan rivojlantiradilar. Ular ta'limni rivojlantirishning etakchi markazlari hisoblanadi.

Akademiyalar asosan fan, texnika va madaniyatning bir sohasida faoliyat ko'rsatadi, o'z faoliyat sohasida etakchi ilmiy-metodik markaz hisoblanadi. Ular oliy malakali mutaxassislar tayyorlaydi va muayyan tarmoq (tarmoqlar guruhi) uchun rahbar kadrlarni qayta tayyorlaydi.

Institutlar mustaqil o'quv yurtlari sifatida yoki universitetlar, akademiyalar, institutlarning tarkibiy bo'linmalari sifatida fan, texnika va madaniyatning bir qancha yo'nalishlarida bazaviydan past bo'lmagan darajada kasb-hunar ta'limi dasturlarini amalga oshiradilar va ilmiy tadqiqotlar o'tkazadilar.

Ta'lim sohasida davlat bajaradigan maxsus funksiyalarni boshqa subyektlar zarur miqyosda bajarishga qodir emas. Rivojlangan mamlakatlar (masalan, AQSH)da federal ta'lim organlarining bosh vazifasi ijtimoiy ta'lim institutlari xususida jamoatchilikning ijobiy fikrini ("public relations"), mazkur institutlarning ijobiy imidjini yaratish va quvvatlashdir (shu jumladan aholi va ish beruvchilar o'rtasida).

Butun dunyoda davlat ta'lim sohasini mablag' bilan ta'minlaydi (eng avvalo uning fundamentallashuvi va insonparvarlashuvi yo'nalishida) va boshqa subyektlarning mazkur sohaga uzoq muddatli investitsiyalari uchun kafolatlar beradi, ustuvor ixtisosliklarni, mutaxassislar tayyorlash shakllari va usullarini ta'minlash, ta'limni rivojlantirish maqsadida soliq imtiyozlarini va bozorni tartibga

solishning boshqa shakllarini qo‘llaydi. Davlat ta‘lim muassasalarida o‘rgatiladigan kasblar va ixtisosliklarning ro‘yxatlarini belgilaydi, ta‘lim xizmatlarining bazaviy assortimentini shakllantiradi. U ta‘lim muassasalarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan o‘tkazishni amalga oshiradi, ta‘lim xizmatlari sifatini, uning ta‘lim standartlariga muvofiqligini kafolatlaydi.

Davlat hokimiyati va boshqaruv organlariga ta‘lim tizimi uchun pedagogik va boshqaruv kadrlarini tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini tashkil etish ham yuklatilgan. Rivojlangan mamlakatlarda ta‘lim sohasiga investitsiyalar o‘ta ishonchli va foydali ekanligiga shak-shubha bildirilmaydi. Amerikalik mutaxassislarining baholashlaricha, ta‘lim tizimida 1 dollar xarajat 3-6 dollar miqdorida daromad olish imkoniyatini beradi.

Ta‘lim, ayniqsa oliy ta‘lim madaniyat bilan uzviydir. Ta‘lim xizmatlariga talab madaniyat darajasi bilan bevosita bog‘liq. Bunda madaniyat darajasi qancha yuqori bo‘lsa, yangi bilimlar va qo‘shimcha ma‘lumotga ehtiyoj shuncha kuchli bo‘ladi. Madaniy darajaning o‘shishiga mos ravishda iste‘molchi o‘zining ta‘lim sohasidagi ehtiyojlarini qondirishga ongli ravishda yo‘naltiruvchi budjetdagi xarajatlar ulushi ham ko‘payadi.

Shunday qilib, ta‘limning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy mazmuni mavjudligi to‘g‘risida so‘z yuritish mumkin. Bunda ta‘limning iqtisodiy tabiati insonda unga kelajakda o‘z mehnatini yaxshi pulga sotish, jamiyatga esa - odamlarning yangi bilim va ko‘nikmalaridan foydalanib mehnat unumdorligini oshirish va yanada sifatliroq mahsulot olish imkoniyatini beradigan ta‘lim kapitalining shakllanishida namoyon bo‘ladi. Ta‘lim iqtisodiy mazmunining mazkur talqini uning investitsion tovar sifatidagi talqiniga zid kelmaydi, chunki u kelajakda o‘zini oqlaydigan investitsiyalarni talab etadi.

Ta‘limning ijtimoiy mazmuni odamlarda ijtimoiy munosabatlar ko‘nikmalarini tarbiyalashi, shaxsning ijtimoiylashuviga ko‘maklashishi, jamiyat maqsadlariga ziyon yetkazmasdan o‘z maqsadlariga erishish, individual, kollektiv va ijtimoiy manfaatlarni muvofiqlashtirish ko‘nikmalarini shakllantirishida namoyon bo‘ladi.

Nihoyat, ta‘limning madaniy mazmuni shaxs va jamiyat ma‘naviy qadriyatlarining shakllanishida, kishilarda hayot faoliyati ma‘naviy prinsiplari, axloqiy nuqtai nazarning rivojlanishida namoyon bo‘ladi.

Ta'lim – shaxs qimmatini oshirish	⇒	Bevosita ta'lim-tarbiya, ma'rifat	⇒	Shaxsning kasbiy salohiyati Ijtimoiy salohiyati Ma'naviy salohiyati	⇒	Millat inson kapitali
-----------------------------------	---	-----------------------------------	---	---	---	------------------------------

1-rasm. Oliy kasb-hunar ta'limi xizmatlarining mazmuni

Boshqacha aytganda, ta'lim o'zaro bog'langan uch jarayon - *ta'lim* (bilim berish va kasbiy mahoratni shakllantirish), *tarbiya* va *ma'rifatning* birligi sifatida qaralishi mumkin. Shundan kelib chiqib, ta'lim xizmati tushunchasining mazmunini aholiga ta'lim, tarbiya va ma'rifat berish bilan bog'liq bo'lgan, shaxsning kasbiy, ijtimoiy va ma'naviy salohiyatini hamda jamiyat (millat)ning insoniy kapitalini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar majmui sifatida tavsiflash mumkin. Ta'lim xizmatining mazkur talqini oliy kasb-hunar ta'limi doirasida to'laqonli ro'yobga chiqariladi. Bu yerda *ta'lim* - tahsil oluvchining kasbiy mahoratini shakllantirish bilan, *tarbiya* - ijtimoiylashuv ko'nikmalarini shakllantirish bilan, *ma'rifat* - shaxsning ma'naviy o'zligini yuksaltirish bilan bog'liq. Ta'limning bu uch yo'nalishi milliy boylik sifatidagi inson kapitalining shakllanishiga ko'maklashadi (1-rasm). Ko'pgina rivojlangan mamlakatlar uchun inson kapitalini rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilingan davr yangi jamiyat shakllangan, asosiy mahsulot axborot va bilim sanalgan bilimlar iqtisodiyoti rivojlangan davr bilan mos keladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. «Ta'lim iqtisodiyoti» fanining maqsadi nimadan iborat?
2. «Ta'lim iqtisodiyoti» fanining vazifalarini aytib bering.
3. Ta'limda iqtisodiyotning asosiy funksiyalari mazmunini tushuntiring.
4. O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim muassalarining qanday turlari mavjud?
5. Menejment amaliyotida qanday metodlar farqlanadi?
6. Ta'lim o'zaro bog'langan qanday jarayonlardan tashkil topadi? Ularning mazmunini tushuntiring.

II BOB. OLIY TA'LIM MUASSASASINI BOSHQARISH

Reja:

- 2.1. Ta'lim muassasalarida innovatsion boshqaruv.
- 2.2. Ta'lim muassasasining maqsadlarga erishish strategiyasini ishlab chiqish
- 2.3. Ta'lim-tarbiya jarayonini baholashning innovatsion yo'nalishlarini o'rganish.

2.1. Ta'lim muassasalarida innovatsion boshqaruv

Mustaqillik yillarida xususan, 1997 yildan boshlab, Oliy ta'limning zamonaviy xalqaro standartlarga javob beradigan ikki bosqichli tizimi - bakalavriat va magistratura yaratildi. Stajyor-tadqiqotchi-izlanuvchilar va katta ilmiy xodim-izlanuvchilar institutlari joriy qilindi, ularni moddiy rag'batlantirish sharoitlari sezilarli darajada yaxshilandi.

Shuning bilan birga, amaldagi oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash va attestatsiyadan o'tkazish tizimini Kadrlar tayyorlash milliy dasturi doirasida amalga oshirilayotgan ta'lim tizimidagi o'zgarishlarning mantiqiy davomi sifatida tubdan isloh qilish ob'ektiv zaruriyati bugungi kunda yoqqol namoyon bo'ldi.

Oliy o'quv yurtlari faoliyati baholanadigan mezonlarni shakllantirishda oliy o'quv yurtlaridagi o'qitish sifati va ilmiy salohiyat darajasi indeksiga asosiy e'tibor qaratiladi va ularning har biri natijasiga ko'ra, ballar asosida belgilandi.

Oliy ta'lim tizimining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- davlat ta'lim standartlariga muvofiq zamonaviy ta'lim-kasb dasturlari asosida sifatli o'qitishni ta'minlash va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash;

- yuqori malakali ilmiy-pedagog kadrlarni, jumladan xorijiy ilmiy markazlarda, tayyorlash;

- mamlakatni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish istiqboli, jamiyat ehtiyoji, fan, texnika, texnologiya, zamonaviy iqtisodiyot va madaniyat yutuqlaridan kelib chiqib kadrlar tayyorlashning tashkil etilishi va usulini muntazam takomillashtirish;

- ta'limni individuallashtirish, masofadan o'qitishning yangi pedagogik va informatsion texnologiyalari, vositalarini joriy etish;

- ta'lim, fan va ishlab chiqarishning samarali uyg'unlanuvchi usullarini amaliyotga tatbiq etish;

- ta'lim xizmati ko'rsatish bozorida, raqobat muhitini yuzaga keltirish;

- oliy ta'lim muassasalari boshqaruvini takomillashtirish va mustaqilligini kengaytirish.

Tizim (*qadimgi yunoncha - «birikma» so'zidan olingan*) - bir butun yaxlit ko'rinishda o'zaro bir-biri bilan aloqada bo'lgan ko'plab elementlarning muhitdan ajralgan holda va u bilan o'zaro xatti - harakatlarda bo'lishi.

Yoki bo'lmasda yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, tizim - bu ma'lum bir yaxlitlik, birlikda shakllanib bir-biri bilan o'zaro aloqada va munosabatlarda bo'ladigan ko'pgina elementlarning yig'indisi.

Ta'lim tizimining asosiy maqsadi - ta'lim oluvchilarga ta'lim berish institutsional tuzilmalar (maktabgacha ta'lim, maktab, o'rta maxsus ta'lim, oliy ta'lim, qo'shimcha ta'lim va boshq.)ni birlashtiruvchi model. Ta'lim tizimi - bu mamlakatda faoliyat yuritadigan muassasalarning yig'indisi bo'lib, ular orasidagi aloqa va umumiy tamoyillar asosida ushbu muassasalar faoliyat yuritishadi. Ta'lim tizimi o'zida maktabga tarbiyani, umumiy o'rta ta'limni, maktabdan tashqari ta'lim va tarbiyani, o'rta maxsus ta'limni, oliy ta'limni, ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlarni hamda malaka oshirish va qayta tayyorlashlarni namoyon etadi.

Ta'lim tizimining rivojlanishiga quyidagi omillar ta'sir etadi:

- ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanish va uning ilmiy-texnik asoslarining takomillashish darajasi;
- manfaatlar va qatlamlar(o'ziga to'qlar va kam ta'minlangan) borasidagi siyosat hisobiga ikki tamonlama tavsiflanishlar;
- xalq ta'limi sohasidagi tarixiy tajriba va milliy xususiyatlar;
- pedagogik omil (bolalar bog'chalari onalarning ijtimoiy mehnat qilishlari uchun , keyinroq esa - bolalarni yoshlikdan tarbiyalash va ta'lim berish asosida maktabga tayyorlash maqsadida ochilgan).

Ta'lim tizimining maqsadi - bu ko'rsatilgan vaqt davomida ta'lim muassasasi tomonidan ta'lim jarayonini muvofiqlashtirilgan harakatlar bilan erishish mumkin bo'lgan istalgan holat yoki natija.

Respublikamiz mustaqilligi sharoitida ta'lim boshqaruvini takomillashtirish va uning samaradorligini oshirish ta'lim taraqqiyotini hal qiluvchi omil hisoblanadi. Shuning uchun boshqaruvni demokratik, adolatli, izchil, tahliliy olib borish diqqat markazida turadi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuniga muvofiq oliy ta'limni boshqarishni quyidagi bosqichlari ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, uning vakolati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ✓ oliy ta'lim sohasida yagona davlat siyosatini olib boradi;
- ✓ ta'limni boshqarish bo'yicha vakolatlangan davlat idoralariga, shu jumladan oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi (OO'MTV)ga rahbarlik qilish;
- ✓ ta'limni rivojlantirish dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- ✓ ta'lim muassasalarini barpo etish, qayta tuzish, tugatish tartibini belgilash;
- ✓ - ta'lim muassasalarini akkreditatsiyalash, pedagog va ilmiy xodimlarni attestatsiyalash tartibini belgilash;
- ✓ O'zbekiston Respublikasidagi boshqa davlatlar ta'lim muassasalariga ta'lim faoliyati bilan shug'ullanish huquqini olishi uchun ruxsat berish;
- ✓ chet davlatlarning ta'lim standartlarini tasdiqlash;
- ✓ ma'lumot to'g'risidagi davlat namunasidagi hujjatlarni tasdiqlash va ularni berish tartibini belgilash;
- ✓ davlat granti miqdorini va ta'lim muassasalariga qabul tartibini belgilash;
- ✓ davlat oliy ta'lim muassasalari rektorlarini tayinlash;
- ✓ ta'lim olayotganlarni akkreditatsiyalangan bir ta'lim muassasasidan boshqasiga ko'chirish tartibini belgilash;
- ✓ qonunchilikka muvofiq boshqa vakolatlar.

Ta'limni boshqarish bo'yicha vakolatli davlat idorasi (OO'MTV), uning vakolatiga quyidagilar kiradi:

- ✓ ta'lim sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirish;
- ✓ ta'lim va boshqa muassasalarga metodik rahbarlikni amalga oshirish va rahbarlik qilish;

- ✓ davlat ta'lim standartlari talablari, ta'lim darajasi va mutaxassislarni kasbiy tayyorlash sifatiga bo'lgan talablar bajarilishini ta'minlash;
- ✓ o'quv jarayoniga o'qitishning ilg'or shakllarini yangi pedagogik texnologiyalar va o'qitishning informatsion vositalarini joriy etish;
- ✓ o'quv va o'quv-metodik adabiyotlar yaratish va nashr etishni tashkil etish;
- ✓ ta'lim olayotganlarning yakuniy davlat attestatsiyasi to'g'risidagi va ta'lim muassasasidagi eksternat to'g'risidagi nizomlarni ishlab chiqish;
- ✓ pedagog xodimlar tayyorlash, malakasini oshirish va qayta tayyorlashni tashkil etish;
- ✓ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga davlat oliy ta'lim muassasasiga rektor tayinlash to'g'risida taklif kiritish;
- ✓ qonunchilikka muvofiq boshqa vakolatlar.

Oliy ta'lim muassasalari. Davlat OTM bevosita O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan tayinlanadigan rektor tomonidan boshqariladi. Davlatga aloqadorsiz OTMda rektor ta'xischi (mulk egasi) tomonidan tayinlanadi.

Rektor "Oliy ta'lim to'g'risida"gi Nizomga muvofiq ta'lim muassasasining ish natijalari uchun mas'uldir. U O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq ta'lim muassasasi nomidan faoliyat ko'rsatadi, barcha idoralar, muassasalar va korxonalar bilan uni namoyon etadi, mulkni tasarruf etadi, shartnomalar tuzadi, ishonchnoma beradi, bankda ta'lim muassasaning hisob raqamini ochadi, kreditlarni taqsim qiluvchi hisoblanadi.

Oliy ta'limning boshqarish tizimlari

Boshqarishning asosiy maqsadi oliy ta'lim muassasalarining tuzilmaviy vazifasi o'qitishning, oliy kadrlar tayyorlashning va ilmiy tadqiqotlar oliy darajasini mustahkamlash, shuningdek, jamiyatga xizmat qilishdan iborat bo'lishi kerak.

Jahonda ta'limni boshqarishning ikki tizimi shakllangan: *markazlashgan va markazlashmagan.*

Boshqarishning **markazlashgan tizimi** Fransiya va sobiq ittifoqda yaqqol namoyon bo'lgan. Mazkur tizimga muvofiq ta'lim dasturlari va o'quv rejalari, pedagog kadrlarni tayinlash, ko'chirish va

ishdan bo'shatish, ta'lim muassasasidagi tartib va boshqalar, Maorif vazirligining me'yoriy hujjatlar, qarorlar, buyruqlar, farmoyishlar va yo'riqnomalari bilan qat'iy chegaralangan.

Shunday markazlashgan boshqaruv muayyan vaqtgacha fransuz ta'lim tizimining afzalligi bo'lib kelgan. Lekin, ta'lim muassasalarining miqdori oshishi bilan boshqaruv tizimi sezilarli darajada kengayadi va xodimlarining tashabbusini cheklab qo'yadi. Shuning uchun hozirgi paytda bu tizim ta'lim muassasalariga erkinlik berish, markazlashishdan chetlashish tomon qayta qurilmoqda.

Markazlashmagan boshqaruv tizimi, AQSH, Angliya, Germaniya va boshqa taraqqiy etgan mamlakatlarda barqaror shakllangan. Bu tizim ta'lim muassasalariga keng imkoniyat berishni ko'zda tutadi.

Germaniyada ta'lim tizimi har bir federal er tasarrufidadir. Lekin, federal yerlar o'rtasida ta'limning turlarini uyg'unlashtirishni ta'minlash uchun federal organ - Yer ta'lim va madaniyat vazirligi konfederasiyasi mavjud. U ta'lim siyosati bo'yicha kelishuv tavsiyalari ishlab chiqadi. Bu tavsiyalarga quyidagilar kiradi: *kasb ta'limi tizimidagi bir xil tartibga soluvchi qonunlar* (ta'lim muddati, o'qishga ruxsat berish, diplomlar); *ta'limdagi moddiy ta'minot*; *ilmiy tadqiqotlar va innovatsiya loyihalarini moliyalash*; *xalqaro hamkorlik*.

Germaniya OTMlari o'quv jarayonini tashkil etish va ta'minlash borasida keng imkoniyatga ega. Bir qolipdagi reja asosida, ya'ni fanlar ro'yxatini va ular mehnat talabligini belgilovchi rejalar asosida professorlar o'quv mashg'ulotlari va fan mazmunining tuzilishini o'zlari belgilaydilar.

Boshqaruv tizimining muhim belgilari, afzalliklari va kamchiliklari:

Markazlashtirilgan tizim:

- ✓ markazlashtirilgan rahbariyat ta'lim muassasalaridan uzoqda (to'g'ri va ko'chma ma'noda);
- ✓ ta'lim siyosati markazlashtirilgan va bevosita bajaruvchilar bilan kamdan-kam holda kelishib qabul qilinadi;
- ✓ ta'lim siyosati hamisha "rahbar har doim haq va bizga farmoyish berishi kerak" qabilida olib boriladi;
- ✓ bo'ysinuvchi tashabbus ko'rsatishdan qo'rqadi: boisi "gapirdim tegdi boshimga tayoq";
- ✓ rahbar uslubi avtokratik - yuqoridan pastga-samarasiz ish;

- ✓ kommunikatsiyaning asosiy turi: yuqoridan pastga, odatda rahbar monologi;
- ✓ xatti-harakatning tajovuzkor, qing'irlik va sustkashlik turi keng tarqalgan. Ko'pchilik bo'ysunuvchilar o'z huquqini himoya qilishdan qo'rqadilar;
- ✓ -tashabbus va eksperimentlar mahalliy miqyosda keng qo'llab-quvvatlanadi va rahbatlantiradi;
- ✓ rahbarlik uslubi demokratik vakolatning bir qismi hodimlarga qaror qabul qilishda berib qo'yiladi;
- ✓ qaror qabul qilishda qatnashgan xodim mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga va sarali ishlashga tayyor.

2.2. Ta'lim muassasasining maqsadlarga erishish strategiyasini ishlab chiqish

“Strategiya” so‘zi “Cstrategos” grek so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, «general maxorati» ma‘nosini bildiradi. «Strategik» so‘zining ma‘nosi u, joriy rejalaridan farqli ravishda strategik rejalar uzoq muddatga ishlab chiqilishi haqida tushuncha beradi. Ularning davomiylik muddati bir qator omillarga bog‘liq: tashkilot maqsadi va uning texnologiyasi, ichki va tashqi muhitning o‘zgaruvchanligi va hokazolar. Strategik rejalashtirishning oddiy muxlati 5 yil, ammo ba’zi kichik firmalar uchun 2-3 yil, ba’zi yiriklar uchun 10 yil va undan ortiq bo‘lishi mumkin.

Strategik reja oliy rahbariyatning harakat va qarorlarining majmuasi bo‘lib, bunda korxonada strategiyasini ishlab chiqarishga shunday yo‘naltiradiki, uning hozirgi davrda va asosan kelajakda samarali taraqqiyot topishiga imkon yaratadi.

Strategik rejalashtirish mantiqiy jihatdan quyidagi bosqichlarga ajratiladi:

- ✓ Tashkilot burchini (missiya) shakllantirish.
- ✓ Strategiyalar portfelini shakllantirish (bosh yo‘nalishlar va umumiy maqsadlarni tanlash).
- ✓ Tashkilotning ichki va tashqi muhitlarini tahlil qilish
- ✓ Muqobil o‘shni tanlash.

Strategik rejalashtirishda eng birinchi kadam bu tashkilot missiyasini tanlashdan iboratdir.

Missiya deganda tashkilotning asosiy va umumiy maqsadi tushuniladi. Bu ushbu tashkilotnima uchun bunyod etilganini va iste'molchilar manfaatlari nuqtai-nazaridan karaganda, nima uchun zarurligini bildiradi. Missiya tashkilot strukturasi aniqlaydi va quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak: tashkilot qanday faoliyat turlari bilan shug'ullanadi; tashkilotning tashqi muhitdagi o'rni; tashkilot madaniyati.

Tashkilotning umumiy maqsadlari missiyasidan kelib chiqqan holda tanlanadi: maqsadlar aniq va ulchab bo'ladigan bo'lishi kerak; aniq davrga mo'ljallanadi; maqsadlar erishiladigan bo'lishi kerak. Maqsadlar bir-birini qo'llab-quvvatlovchi bo'lishi kerak.

Korxonalar uchun rejalashtirish faoliyatining yuqori darajasini ifodalab, rejalashtirishning asosiy qismi strategik rejalashtirishdan iboratdir.

Strategik rejalashtirish - bu ta'lim muassasani istikbolda kurish, muassasaning iqtisodiyda, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy xatidagi urni, rolini bilish va yangi darajaga erishish yo'llari, vositalarini ishlab chiqishdir. Strategik rejalashtirishda aniq xisoblangan ko'rsatkichlar bulmaydi, balki turli bashoratlar asosida mo'ljallar, kelgusiga nazar tashlashdan iboratdir

Strategik rejalashtirish - tashkilot rahbariyati tomonidan ishlab chiqilgan qarorlar va hatti - harakatlar majmuidir, buning natijasida maxsus strategiyalar ishlab chiqiladi, bu esa tashkilotni o'z maqsadiga erishishiga olib keladi.

Strategik rejalashtirish jarayoni boshqarish qarorlarini qabul qilishda asosiy dastak hisoblanadi. Uning asosiy vazifasi - bu tashkilotda kerakli darajada, muxlatda o'zgartirishlar va yangiliklarni joriy etishdan iborat.

Strategik rejalashtirish jarayonini olib borishda asosiy 4 ta boshqarish faoliyati ajratiladi:

- ✓ Resurslarni taqsimlash.
- ✓ Tashqi muhitga moslashish.
- ✓ Ichki muvofiqlashtirish.
- ✓ Tashqi strategiyalarni his etish (menejerning tafakkurini rivojlantirish).

Yuqori darajadagi rahbarning asosiy vazifasi faqatgina strategik rejalashtirish jarayonini ishlab chiqish emas, balki uni joriy etish va

baholash bilan ham bog‘liq.

Ta‘lim muassasalarida boshqarish o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, uzluksiz ta‘lim-tarbiya jarayonini tashkil etish va boshqarishda boshqaruvchi rahbar ham, mutaxassislar ham, ijrochilar va ishlab chiqarish mahsuloti ham inson resurslari hisoblanadi.

Ta‘lim muassasalarida boshqarish muassasaning maxsus funksional xizmatlarini amalga oshirishda va ko‘zlangan maqsadlarga erishishda tegishli rahbarlarning muassasa faoliyatini takomillashtirish, strategik rejalar asosida rivojlantirish, ta‘lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilaridan va boshqa barcha xodimlarning qobiliyatlari va imkoniyatlaridan yanada samaraliroq foydalanish vazifalarini bajarishga qaratilgan turli faoliyatlar majmuasidir.

Ta‘lim muassasasini boshqarish tizimi o‘ziga xos murakkab tizim bo‘lib, quyidagi vazifalarni o‘z ichiga oladi:

- ✓ ta‘lim muassasasi oldiga qo‘yilgan maqsadlarga erishishda xodimlarning faolliklarini ta‘minlash;
- ✓ pedagogik xodimlarning qobiliyatlari va imkoniyatlaridan samarali foydalanish;
- ✓ jamoa a‘zolari manfaatlarining uyg‘unlashuvi va ularning o‘z mehnatlari natijalaridan qoniqish hosil qilishlariga erishish;
- ✓ ta‘lim muassasalarining innovatsion faoliyatini amalga oshirishda pedagogik xodimlar va o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini tashkil etishga zaruriy shart-sharoitlarni yaratish;
- ✓ ta‘lim muassasasining faoliyatini takomillashtirish va rivojlantirishda turli ta‘lim muassasalari va boshqa tashkilotlar bilan xodimlarning ilmiy-amaliy hamkorlik ishlariga yordam ko‘rsatish;
- ✓ pedagogik xodimlarning ilmiy-tadqiqot ishlariga shart-sharait yaratib berish hamda mazkur yo‘nalishdagi faoliyatlarini qo‘llab-quvvatlash;
- ✓ ilg‘or pedagogik tajribaga ega bo‘lgan mutaxassislarning faoliyatini ommalashtirish va fan-texnika yutuqlarini o‘z faoliyatiga tatbiq etishga ko‘maklashish;
- ✓ mutaxassislarning o‘z ustida mustaqil ishlashi, bilim, ko‘nikma va malakalarini orttirib borishi, o‘zaro tajribalar almashinishi hamda o‘z vaqtida malaka oshirishlari uchun imkoniyatlar yaratish va hokazo.

Personalni boshqarish o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir necha faoliyat

jarayonlari, ya'ni boshqaruv jarayoni sifatida namoyon bo'lib, bunda ta'lim muassasasining muvaffaqiyati **birgina rahbarlar faoliyatiga emas**, balki o'quvchilarning o'quv faoliyati, xodimlarning faolliklari, o'z mehnatlarining natijalaridan qoniqish hosil qilishlari hamda butun bir ta'lim muassasasi faoliyatining muvofiqlashtirilganligiga bog'liq bo'ladi.

2.3. Ta'lim-tarbiya jarayonini baholashning innovatsion yo'nalishlarini o'rganish

Ilm-fan va texnika yutuqlarini keng qo'llagan holda iqtisodiyot tarmoqlariga, ijtimoiy va boshqa sohalarga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni tezkor joriy etish O'zbekiston Respublikasi jadal rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi. Innovatsion rivojlanish vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan "O'zbekiston Respublikasining 2021 yilgacha innovatsion rivojlanish strategiyasi" to'g'risidagi Prezident Farmoni loyihasining asosiy maqsadi - respublikamizning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda barcha mavjud imkoniyat va salohiyatlarimizni chuqur tizimli tahlil qilgan holda iqtisodiyotning innovatsion rivojlanish yo'lida ilg'or xorijiy tajribalar, mamlakatimiz va jahon ilm-fanining zamonaviy yutuqlarini keng joriy etilishini ta'minlashdir.

Innovatsion rivojlanish vazirligi mamlakatimizning hozirgi mavjud innovatsion rivojlanish holatining tahlili natijalarini inobatga olgan holda, jahon sahnasida raqobatbardoshligini oshirish uchun inson kapitalini mamlakatimizning innovatsion rivojlantirishda eng asosiy yo'nalishlardan biri etib belgiladi. Bu - barcha bosqichlardagi ta'limning sifatini oshirish va qamrovini kengaytirish, uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish, iqtisodiyot tarmoqlarining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda kadrlarni tayyorlashdir. Shuningdek, ilmiy-tadqiqot faoliyati samaradorligini oshirish, ilm-fan, ta'lim va biznesning o'zaro bog'liqligini ta'minlovchi mexanizmlarni ishlab chiqilishi talab etiladi.

Tashkilot yoki korxonaning barqaror rivojida eng muhim omillaridan biri uning innovatsion faoliyati hisoblanadi. Bu nafaqat xom-ashyoni qayta ishlashni amalga oshiruvchi, balki ishlab-chiqarishning barcha sohalarida faoliyat olib boruvchi va bugungi

kunda innovatsion faoliyat samaradorligi ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlariga nisbatan ancha past tashkilot va korxonalar uchun, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan, dastlab bozor muhitida tashkilot va uning mahsulotining raqobatbardoshligini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishga qaratilgan muassasalarning innovatsion rivojiga yo'naltirilgan strategiyalarni ishlab chiqish qaratilgan roli ortadi. "Tashkilotning innovatsion strategiyasi" jumlasida innovatsion rivojlanish maqsadlariga erishish uchun tashkilot yoki korxonaning innovatsion salohiyatini ro'yobga chiqarish bo'yicha chora-tadbirlar kompleksi tushuniladi. Tashkilotning innovatsion salohiyati uning innovatsion maqsadlariga erishishni ta'minlaydigan vazifalarni bajarish, ya'ni innovatsion loyiha yoki innovatsion o'zgarishga oid dasturlarni amalga oshirish va innovatsiyalarni kiritish uchun tayyorlik darajasi belgilaydi.

Yangi mahsulot yoki xizmatni yaratishga qaratilgan har qanday ishni ma'lum bir bosqichlar bo'yicha belgilangan davriy ketmaketlikda amalga oshiriladigan loyiha doirasida ko'rib chiqish mumkin. Xususan, bu tadrijiylik barcha faoliyat turlari uchun umumiy sanaladi. Loyiha faoliyatning tugallanganligi, asosan, quyidagi uchta bosqich bilan belgilanadi:

- Loyihalashtirish bosqichi. Buning natijasida yaratilayotgan tizimning modeli quriladi va uni amalga oshirish rejasi tuziladi;

- Texnologik bosqich natijasi esa tizimni amalga oshirish jarayoni hisoblanadi;

- Refleksiv bosqich davomida amalga oshirilgan tizim baholanadi va keyingi o'zgartirishlarga bo'lgan zarurat bor yoki yo'qligi aniqlanadi yoki yangi loyiha ishga tushiriladi.

Tadqiqotchilar tomonidan tashkilot innovatsion rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishning turli bosqichlari ajratib ko'rsatilgan. Innovatsion rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishga loyihalarni boshqarish nuqtai nazaridan yondashilganda, u quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi:

1. Innovatsion rivojlanish maqsadni aniqlash. Ushbu maqsad quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin: diversifikasiya, bozor ulushini oshirish, tashkilot raqobatbardoshligini oshirish, xarajatlar qiymatini kamaytirish va resurslarni tejash, to'lov qobiliyati oshirish, moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash.

2. Atrof-muhitni baholash va tahlil qilish. Mazkur jarayon tashkilotga eng katta ta'sir ko'rsatadigan omillar va hodisalarni aniqlash uchun SWOT tahlilni qo'llagan holda tashkilot faoliyatining makro va mikro muhitini baholashdan iborat.

3. Tashkilotning bugungi kundagi innovatsion rivojlanishining tahlili.

4. Innovatsion rivojlanish va rivojlanish ustuvorliklarini baholash uchun ssenariylarni ishlab chiqish. Ushbu bosqichda ekspertlar bahosining individual usullari, masalan, bir nechta mezonlar asosida alternatalarni tanlash usuli qo'llanilishi mumkin.

5. Innovatsion rivojlanish strategiyasining resurs bilan ta'minlash tizimini shakllantirish. Mazkur bosqich innovatsion strategiyani amalga oshirishda tashkilot yoki korxonaning moliyaviy va boshqa ehtiyojlarini qoplash uchun mo'ljallangan manbalarining tuzilmasini aniqlashni o'z ichiga oladi.

6. Innovatsion rivojlanish strategiyasini baholash. Innovatsion strategiyaning baholariga ko'ra tashkilot rahbariyati muassasasa maqsadi ko'rsatkichlarini hamda rivojlanish maqsadlarini qayta ko'rib chiqish va korrektirovka qilish bo'yicha qaror qabul qilishi mumkin. Tashkilotning bugungi kunda mamlakat bozorida tutgan o'rni asosida rivojlanish strategiyasining bunday tuzilmasi resurslardan unumli foydalangan holda tashkilot taraqqiyotining taxmimniy yo'nalishlarini belgilash imkoniyatini beradi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, tashkilot rahbari innovatsion strategiyalarni ishlab chiqarish va amalga oshirish jarayonida loyiha boshqaruvi tizimining roli va o'rniga nisbatan aniq nuqtai nazarga ega bo'lishi kerak. Bu esa o'z navbatida strategik boshqaruvning umumiy maqsadlariga mos keluvchi masalalarni samarali hal etishga ta'sir ko'rsatadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Oliy ta'lim tizimining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
2. Ta'lim tizimining rivojlanishiga qanday omillar ta'sir etadi?
3. Boshqaruv tizimining muhim belgilarini "T-sxema"da ifodalang.
4. Loyiha faoliyatning tugallanganligi qanday bosqichlardan iborat?
5. Innovatsion rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishga loyihalarni boshqarish nuqtai nazaridan yondashilganda qanday bosqichlardan iborat bo'ladi?
6. Ta'lim muassasasini boshqarish tizimi qanday vazifalarni o'z ichiga oladi?

III BOB. TA'LIM IQTISODIYOTIDA BILIMLARNI BOSHQARISH TIZIMI

Reja:

- 3.1. Bilimlarni boshqarish tushunchasi.
- 3.2. Bilimlar differentsiatsiyasi va farqlash.
- 3.3. Bilimlarni boshqarish jarayonining asosiy muammolari.

3.1. Bilimlarni boshqarish tushunchasi

Odatda, “Bilimlar iqtisodiyoti” nomi ostida bilimlardan rivojlanish va o‘shish manbai sifatida foydalanadigan iqtisodiy tizimni anglatadi. Bilimlarni boshqarish atamasi keng va tor ma’nolarda ishlatilgan. Bilim ustunlik qiladigan iqtisodiyotning bir turi haqida gapirganda, biz ushbu ta’rifning keng talqini haqida gapiramiz. Agar biz ma’lum bir komponent haqida, bilimlar iqtisodiyoti haqida gapiradigan bo‘lsak, unda atama tor ma’noda talqin qilinadi.

Ko‘pincha bilimlarni boshqarish tushunchasi “inson kapitali” toifasi bilan bog‘liq bo‘lib, ma’lum darajadagi bilim, ko‘nikma, xususiyatlar to‘plamiga ega bo‘lgan oxirgi ahvolni, holatni anglatadi (intizom, o‘rganish qobiliyati, aniqlik, qonunga bo‘ysunish, huquqbuzarlik, alkogolizm va boshqalar). Bu mantiqiy ko‘rinadi, chunki odamlar iqtisodiy tizimlarning asosini tashkil qiladi.

Bilimlarni boshqarish tushunchasini har tomonlama o‘rganish uchun tanlangan mavzularni ba’zi boshqa metodologik yondashuvlar nuqtai nazaridan o‘rganishga murojaat qilamiz.

Birinchi yondashuv ishlab chiqarish sohasidagi etakchi manbaning roliga qaratiladi, bu bilimlarni yaratish va keyinchalik qo‘llash asosida moddiy iqtisodiyotning jamiyatni tashkil etishga o‘tishini ko‘rsatadi. Odamlarning foydali faoliyatida bilimlarni ishlab chiqarish va iste’mol qilish xususiyatlariga e’tiborni qaratgan holda, iqtisodiyot nafaqat yuqori texnologiyalar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan sohalarda, balki bilimlarni ham daromadga aylantirishga imkon beradi.

Ikkinchi yondashuv mezonlar nuqtai nazaridan bilimlar iqtisodiyotining mohiyatini ochib beradi. L.M.Goxberg bilimlar iqtisodiyotini iqtisodiy o‘shishni tezlashtirish uchun bilimlardan intensiv foydalanish bilan bog‘laydi.

Uchinchi yondashuv jamiyatning mehnat faoliyatida yuz bergan o'zgarishlar bilan bog'liq. Ushbu sohada bilimlarni boshqarish "ochiq fikrga ega bo'lgan ijodiy shaxs" va shuningdek, inson faoliyatining o'ziga xos sohasi sifatida tushuniladi. Ushbu iqtisodiyot doirasida insonga fundamental va amaliy muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan bilimlarni takrorlash jarayoni sodir bo'ladi.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti mutaxassislari bilimlar iqtisodiyotini bilimlarni ishlab chiqarish, yangilash, tarqatish va qo'llash asosida yaratilgan iqtisodiyot sifatida tushunadilar. Inson kapitali bilimlar iqtisodiyotining paydo bo'lishi va rivojlanishining hal qiluvchi omiliga aylanmoqda.

Hozirgi paytda bilimlarni boshqarish ijtimoiy boylikni yaratishda hal qiluvchi rol o'ynaydigan va iqtisodiy o'sish va raqobatdoshlikning muhim omili bo'lgan iqtisodiyot turini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, "bilimlarni boshqarish" tushunchasi - bu ijtimoiy rivojlanishning navbatdagi bosqichi, uning manbai va ishlab chiqarish omili ko'payish jarayonida tovarlar va xizmatlarga aylantirilgan, har bir faoliyat turida mavjud bo'lgan va inson kapitali axborot va innovatsiyalarga asoslangan iqtisodiyotdir.

Jamiyatning iqtisodiy faoliyatining bir qismi sifatida, bilimlar iqtisodiyoti uning rivojlanish tendensiyasida dinamik ravishda faollashadi. Bilimlar iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyati - bu davlat va biznesning ilm va bilimga bo'lgan talabini bozor nuqtai nazaridan faol ravishda ilgari surish, ya'ni pullik iste'molchi manfaati sifatida yangi tijoratlashtirilgan munosabatlar doirasida ta'lim, fan va ishlab chiqarishni birlashtirgan bilimlarning o'sib borayotgan rolida namoyon bo'ladi.

Bilimlar iqtisodiyotining bir necha turlari mavjud. Birinchi tur texnokratdir, davlatni tor doiradagi texnokratlar boshqaradi. SHunga o'xshash modelni dastlab ideal davlatni adiblar boshqarishi kerak, deb hisoblagan qadimgi yunon faylasufi Platon qurgan. Davlat boshqaruvini turli demokratiyalarda odat bo'lganidan tashqari boshqa prinsiplar asosida olib borish barqaror va gullab-yashnagan davlatni yaratish muammolarini tezroq hal qiladi. Aflotun nafaqat ideal davlat qurishning nazariy modellarini ilgari surdi, balki ularni zolim Dionisiyga tavsiyalar berib, ularni hayotga tatbiq etishga harakat qildi.

Bu g'azablangan Dionisiy buyuk faylasufni qullar bozorida qullikka sotganligi bilan yakunlandi.

Texnokratik model juda hayotiy va qiziqarli bo'lib chiqdi, bu dunyoga ko'plab izdoshlarni taqdim etdi. Zamonaviy o'qishda bilimlar iqtisodiyotiga nisbatan uni quyidagicha tuzish mumkin. Hukumat va qonun chiqaruvchi hokimiyatni hayotning turli sohalaridagi siyosatchilar va havaskorlar emas, balki ko'pgina ixtisoslashgan ma'lumotlarga (menejment, iqtisodiyot, texnologiya, sog'liqni saqlash, ta'lim va boshqalar) ega bo'lgan malakali mutaxassislar ifodalaydi. Amaldagi tavsiyalar va rivojlanish strategiyalari ularga maxsus va ishbilarmonlik muhiti, ilmiy-tadqiqot institutlari tizimi, shuningdek, xalqaro ekspertlar tomonidan berilgan.

Shunday qilib, ilmning tashuvchisi va markazi bo'lgan ilmiy va professional elita iqtisodiyotni eng yaxshi tarzda boshqaradi, zarur huquqiy hujjatlarni o'z vaqtida qabul qiladi va amalga oshiradi, sanoat, biznes va notijorat sektorni modernizatsiya qiladi.

Ko'rinib turibdiki, tavsiflangan texnokratik iqtisodiyotda hamma uchun yuqori darajadagi bilim talab qilinmaydi, bu esa davlatga ta'lim tizimida katta mablag'larni tejash imkonini beradi. Sotuvchilar, haydovchilar, dastgoh ishchilari va boshqa ko'plab kasblarning vakillari oliy ma'lumotga muhtoj emaslar. Tez unutiladigan haddan tashqari bilimlar ushbu toifadagi ishchilarga berilmaydi.

Bilimlar iqtisodiyotining ikkinchi turi yuqorida ko'rib chiqilgan texnokratlardan sezilarli farqlarga ega. Ushbu paradigmada bilim inson kapitalining ajralmas qismi sifatida qaraladi va shuning uchun davlat ma'lum bir narsani talab qiladi. Minimal ta'lim darajasi - masalan, umumiy o'rta yoki hatto oliy ma'lumot. Bilimlar iqtisodiyotiga bo'lgan ushbu yondashuvning nazariyotchilari, bilim har doim boylikka aylanib, iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan ne'mat deb hisoblashadi.

Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, bunday yondashuv noto'g'ri va juda ko'p umidsizliklarni keltirib chiqaradi. Agar, masalan, so'nggi 25 yil ichida Rossiya Federatsiyasida aspirantlar soni, shuningdek, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilganlar sonini olsak, deyarli uch baravar ko'payganligini ta'kidlaymiz. Shunga qaramay, ushbu vaqt ichida rus fani o'z samaradorligini sezilarli darajada kamaytirdi, jahon sahnasida o'z o'rnini yo'qotdi. Jamiyatda

rasmiy ravishda oshirilgan bilim darajasi nafaqat iqtisodiy yutuqlarga olib keldi, balki ilmiy sohaning narxi va samaradorligini oshirdi.

Bundan tashqari, bu yerda ta'kidlash kerakki, inson kapitalining yuqori sifati xom ashyo iqtisodiyotining tuzilishiga zid kelishi mumkin, bu esa olimlar, muhandislar, o'qituvchilar va intellektual ishchilarning bilimlarini rad etadi. Oddiy iqtisodiyot quyi (amaliy) darajadagi ishchi kasblari, bilim va ko'nikmalarga muhtoj. Boshqacha qilib aytganda, bilim darajasi iqtisodiyotning talablariga javob berishi kerak.

Bilimlar iqtisodiyotining uchinchi turini shartli ravishda umumiy deb atash mumkin. Bu yerda nafaqat individual iqtidorli olimlar, mutaxassislar, amaliy tajribani tashuvchilar emas, balki elita davlatni boshqarishga qodir. Yuqori sifatli inson kapitali bo'lgan bunday jamiyatda hamma shartli ravishda teng ma'lumotga ega, bitta yoki bir nechta oliy ma'lumotga ega yoki ilmiy darajaga ega. Bu, ideal bilimlar jamiyati, iqtisodiy ma'noda idealga aylanmaydi.

Yuqori mavqega ega bo'lish va mansab sari intilish maqsadi bilan o'qimishli odamlar keyinchalik yuqori lavozimlar yetishmasligi sababli, aksariyat jismoniy mehnat ulushi yuqori bo'lgan ishlarda ishlashlariga to'g'ri keladi. Bundan tashqari, bo'sh ish joylariga ketadigan odamlarning ish haqi ta'lim va bilim olishga katta mablag' sarflagan odamlarning ish haqidan yuqori bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan universitetlarning xizmatlariga talab kamayadi (masalan, bu Shveysariyada, bu bilimlar iqtisodiyoti qurilgan deb hisoblanmoqda; hozirda Shveysariya universitetlari chet elik talabalarga e'tibor qaratmoqda), aholi va biznes ularga tezda erishishga imkon beradigan arzon va qisqa muddatli treninglarga e'tiborni qaratadi.

Shunday qilib, bilimlar iqtisodiyoti zamonaviy dunyoda siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy voqeliklar bilan birlashtirilgan turli xil shakllarga ega bo'lishi mumkin.

3.2. Bilimlar differentsiatsiyasi va farqlash

Hozirgi zamon menejmentini ta'limni boshqarish amaliyotiga joriy etish vazifasi ta'lim muassasasi menejerlari faoliyatining mazmuni va ularga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi masalani kun tartibiga qo'yadi. Menejer odamlarni va ularning o'rtasidagi

munosabatlarni boshqarish, chunonchi: xodimlarni umumiy maqsadlar atrofida jipslashtirish, ularda kasbiy ehtiyojlarni shakllantirish va ularni qondirish uchun sharoitlar yaratish, ishga doir munosabatlarni tartibga solish, mehnatni motivlashtirish va rag‘batlantirish, jamoada hurmat, ishonch va muvaffaqiyat muhitini yaratish mahoratiga ega bo‘lishi muhimdir.

Menejer muvaffaqiyatining “siri” nimada? Bu savolga ikki qarama-qarshi javob bor. Birinchi – matematika metodlari va kompyuter texnologiyalaridan keng foydalanishda. Har bir ish amaliy matematik jihatdan puxta hisob-kitob qilinishi, chunonchi: daromadlar va harajatlar hajmlarining prognozi tuzilishi, qarorlarning eng samarali variantlari tanlanishi, ish grafiklari va rejalari tuzilishi, resurslar hisobga olinishi lozim.

Ta’lim sohasidagi menejer modeli. Nazariyada qabul qilingan uch darajali tasnifdan kelib chiqib, oliy o‘quv yurtlari rahbarlarini *oliy bo‘g‘in* (rektor, prorektorlar), *o‘rta bo‘g‘in* (dekanlar) va quyi, *bazaviy bo‘g‘in* (kafedra mudirlari, bo‘lim boshliqlari)ga ajratish mumkin.

Pedagogik jamoaga rahbarlik qilish – jamoa xususiyati, uning vazifalari, tarkibi, muayyan vaziyatlarning xususiyatlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan bir qancha funksiyalarni amalga oshirish. Vazifalar qay darajada aniq bo‘lsa, xodimlar shu darajada hamjihat va uyushqoq, rahbariyatga ularning munosabati shu darajada yaxshi bo‘ladi.

Pedagogik jamoa siyosiy yetuk, tashkilotchilik qobiliyatlari rivojlangan, yuksak madaniyatli, ishni yaxshi biladigan obro‘li rahbarga muhtoj bo‘ladi. Bular rahbarga ish natijalariga to‘g‘ri baho berish, qo‘l ostidagilarni ishga rag‘batlantirishga yordam beradi. Rahbar eng avvalo, o‘z faoliyatini samarali amalga oshirish uchun zarur fazilatlarga ega shaxs bo‘lishi lozim. Shuningdek, rahbar faoliyati va ish natijalariga uning mijozi, fe‘l-atvori, shaxsiyati, ish uslubi ta’sir ko‘rsatadi. Bu yerda gap eng avvalo shaxsning kasbiy, psixologo-pedagogik, axloqiy, tashkiliy-rahbarlik fazilatlari haqida boradi.

Rahbar eng avvalo, o‘z qo‘l ostidagilarga o‘rnak bo‘lishi lozim. Vaziyatlar rang-barangligi, u yoki bu muammolarni yechishga nisbatan yondashuvlarning ko‘pligi zamonaviy rahbarga qo‘yiladigan talablarni ta’riflash uchun zamin yaratgan.

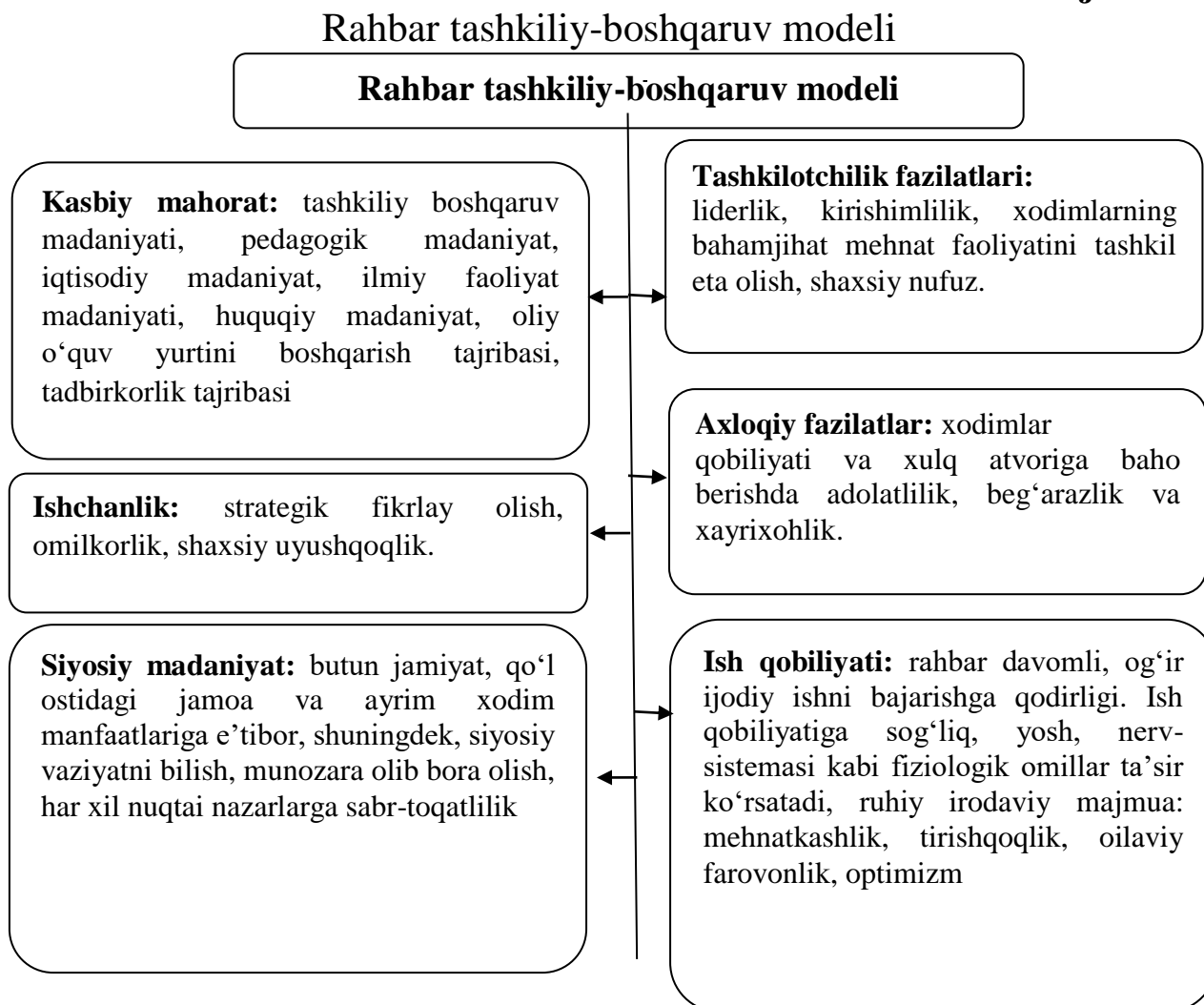
1. Umumiy tashkiliy-boshqaruv faoliyati.

2. Ijtimoiy ish (odamlar bilan ishlash).
3. O‘quv faoliyati va ilmiy faoliyat.
4. Rahbar shaxsi.

Oliy o‘quv yurti rahbari o‘z vazifalarini samarali amalga oshirish uchun turli daraja kishilari (talabalar, aspirantlar, o‘qituvchilar, ota-onalar, tadbirkorlar, boshliqlar) bilan o‘zaro munosabatlarga kirishishi, hamkasblari bilan ishga doir va ijodiy munosabatlar o‘rnatishi, axborotni o‘zlashtirishi va undan foydalanishi lozim. Bularning barchasi oliy o‘quv yurtlari tarkibiy bo‘linmalari rahbarlarining kasbiy tayyorgarligi darajasiga yuksak talablar qo‘yadi.

Oliy o‘quv yurtida zamonaviy rahbar tanlangan strategiyani amalga oshirishda inson resurslaridan samarali foydalanish uchun tashkiliy, ijtimoiy-pedagogik va psixologik vositalar majmuiga ega bo‘lishi lozim.(2-jadval)

2-jadval

3.3. Bilimlarni boshqarish jarayonining asosiy muammolari

Rahbarning shaxsiy fazilatlari haqida gapirganda, muhim jihat – odamlarga rahbarlik qilish huquqiga e'tibor berish lozim. Bunda odamlarga rahbarlik qilish kasbiy va ma'naviy huquqi haqida gapirish o'rinli bo'ladi. Kasbiy huquq eng avvalo bilimdonlik, tashkilotchilik qobiliyatlari bilan, ma'naviy huquq esa – rahbarning axloqiy fazilatlari va siyosiy madaniyati bilan ta'minlanadi.

Inson ijtimoiy tizimda asosiy bo'g'im, boshqaruv ob'ekti va subyektidir. Insonni doimo kimdir boshqaradi. O'zini muvaffaqiyatli boshqarish uchun o'z qiziqishlarining tavsifini, o'z imkoniyatlari va turli vaziyatlarda nuqtai nazarini yaxshi vaziyatlarda nuqtai nazarini yaxshi bilishi lozim. Avvalo o'z imkoniyatlarini, keyin esa ulardan foydalanish yo'llarini anglab olgan bo'lishi kerak. Ong insonning voqelikni to'g'ri aks ettirish qobiliyati sifatida, insonning ijtimoiy-ruhiy vositalari yig'indisi sifat faoliyati dasturini tuzish, yaqin va maqsadlar qo'yish, ularga erishishga yordam berishga imkoniyat yaratadi. Chunki, kishilarning bilimi rahbar kasbiy vakolatining ko'rsatkichidir.

Ko'pincha, rahbarlar nutqida "*inson*", "*shaxs*", "*individuallik*" kabi so'zlar tez-tez uchrab turadi.

Inson ijtimoiy munosabatlar tizimiga qo'shilganda va mustaqil faoliyat uchun arzigulik ijtimoiy sifatga ega bo'lganda shaxs bo'lib qaror topadi. Inson o'z ehtiyojini qondirishga intilib shaxs turli mehnat va ijtimoiy faoliyat sohasiga kirib boradi. Bunda shaxsning ehtiyoji rang-barangdir. Ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

biologik ehtiyoj: oziq-ovqat, havo, kiyim-kechak, harakat va h. k.larga bo'lgan talab;

ijtimoiy ehtiyoj: ijtimoiy faollik, shaxsning jamiyatda o'z o'rnini izlashi va h.k;

ma'naviy ehtiyoj: tashqi dunyoni idrok etish, axborotlar (ilmiy, ahloqiy, mafkuraviy va b.) olish.

Maslou fikricha ehtiyojlar darajasi quyidagicha: fiziologik, xavfsizlik va muhofaza, tegishlilik va sevgi, o'z-o'zini qadrlash, o'z-o'zini faollashtirish (o'z-o'zini anglash).

Individuallik nima? Bu – xulq-atvorning o'ziga xosligini va muayyan faoliyat turiga muvofiqlikni belgilovchi shaxsning xususiyati. Bu shaxsning bioijtimoiy o'ziga xosligi, uning takrorlanmasligi.

Ayni shu turli individual xususiyat (jo'shqinlik)ga ega shaxslar bilan rahbarning ishlashiga to'g'ri keladi. Jo'shqinlik turini bilish unga muayyan shaxsga u yoki bu faoliyat talabi bilan to'g'ri yondashishga, muomalaning ayni bo'lgan shakl va usullarini tanlash, jamoani uyushtirishga imkon beradi.

Shaxsning mehnat va ijtimoiy sohadagi faoliyatining muhiti va natijasini belgilovchi individual xususiyat bo'lib, his-hayajon va sezgi, o'quv va aqliy faoliyat, tabiat va iroda hisoblanadi.

His-hayajon - bu shaxsning atrof muhitga, odamlarga va o'z-o'ziga bevosita tashvish shaklida munosabatda bo'lish usuli. Hayotdagi ko'pgina vaziyatlar turli xis-hayajonlar yuzaga kelishi bilan bog'likdir: ijobiy va salbiy, chuqur va yuzaki va h. k.

Sezgi - shaxsning biror narsa yoki hodisaga munosabatini ifoda etuvchi barqaror munosabatiga oid xis-hayajon. Sezgi quyidagicha bo'lishi mumkin:

- **ma'naviy** - shaxsning o'z va boshqa kishilarning xatti-harakatlari xususidagi ma'naviy kechinmalari jarayonlarida yuzaga chiqadi (ijtimoiy burch, vijdon, g'urur, sevgi va b.);

- **intellektual** - shaxsning ijodiy idroklash ehtiyoji va manfaatlarini qondirish bilan bog'liq (eksperiment natijalaridan olimning xursand bo'lishi yoki ko'ngli to'lmasligi, konstruktorning yaratgan texnikaviy ob'ektidan mamnun bo'lishi yoki ko'ngli to'lmasligi va h. k.);

- **estetik** - shaxsning o'zini qurshab turgan olamdagi va san'atdagi go'zalliklardan ta'sirlanishi belgilaydi.

O'quv, bu - shaxsning tabiiy qobiliyatining rivojlangan holati. O'quv quyidagicha bo'lishi mumkin:

o **umumiy** - diqqat, kuzatuvchanlik, eslab qolish, ijodiy tasavvur, mulohazalilik va b.;

○ *maxsus* - tasavvuriy (chiziqlar, mutanosibliklar va boshqalarni sezish), matematik (abstrakt fikrlash, taxlil va sintezga moyillik), tashkilotchilik va boshqa xislatlar.

Bunday o'quvlar insonni o'qitish va tarbiyalash jarayonida belgilanadi, shuningdek, uning faol mehnat va ijtimoiy faoliyati mobaynida shakllanadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Bilimlarni boshqarish tushunchasini izohlang.
2. Bilimlarni boshqarishga qanday yondashuvlar mavjud?
3. Shaxsning qanday ehtiyojlari ajratib ko'rsatiladi?
4. Individuallik deganda nimani tushunasiz?
5. Kasbiy mahorat deganda nimani tushunasiz? Fikringizni bildiring.
6. O'quv nima? Uning ko'rinishlari qanday?

IV BOB. TA'LIM IQTISODIYOTIDA INSON OMILI

Reja:

- 4.1. Korxonada inson resurslarining samaradorligini belgilovchi omillar.
- 4.2. Insonning innovatsion potensialini amalga oshirish shartlari.
- 4.3. Oliy o'quv yurtining ilmiy va intellektual salohiyati.

4.1. Korxonada inson resurslarining samaradorligini belgilovchi omillar

Hozirgi vaqtda korxonalar amaliyotida strategik boshqarishning ahamiyati ortib bormoqda. Bu ularning vakolatini kengayishi hamda o'zlarining iqtisodiy ahvoli uchun javobgarliklari darajasining oshganligi bilan bog'liqdir. Zamonaviy boshqarishning sifati korxonalar samaradorligini belgilab beradi. Shu bois korxonalarga eng zamonaviy texnika va texnologiyalarni jalb etish bugungi kundagi ustuvor vazifalardan biri sanaladi.

Zamonaviy globallasuv sharoitida korxonalarning ko'pchiligi o'z taraqqiyotining konsepsiyasini, strategiyasini hamda dasturini ishlab chiqishi zarur. Har qanday korxonaning uzoq muddatli yutuqlari ishlab chiqilgan strategiyaga bog'liq bo'ladi. Agar korxonaning rivojlanish strategiyasi bo'lmasa u yoki bu xatoliklar bilan ishlab chiqilgan bo'lsa, bu hol korxonaga bozorda barqaror va mustahkam o'rin egallash uchun imkon bermaydi. Zamonaviy ilm-fan va amaliyot strategik rejalashtirish hamda boshqarishning katta tajribasiga ega, ammo ko'pgina strategiyalar haligacha tashqi va ichki muhitning o'zgaruvchan shart-sharoitlariga moslasha olmayapti. Bu hali hanuzgacha strategik boshqarishning barcha muammolari ham o'z yechimini topmaganligini ko'rsatadiki, bunday hol, birinchi navbatda, korxonaning rivojlanishi strategik barqarorligining mexanizmlarini ishlab chiqish bilan bog'liq.

Strategik boshqaruv tizimida korxonaning kelajak faoliyatining retrospektiv ko'rsatkichlarini o'rganish va ekstrapolyasiya usulini qo'llash asosida belgilanishi nazarda tutiladi. **Ekstrapolyasiya** - bu o'tgan zamonda o'rnatilgan tendensiyalarni kelgusi davr uchun ham joriy etilishidir. Boshqacha aytganda, prognoz ishlab chiqishda, kelgusida korxonaning faoliyatining shart-sharoitlari yomonlashmaydi,

demak, oʻtgan davrlarga nisbatan korxonalar faoliyatining yakuni yaxshi boʻlishligidan kelib chiqiladi. Korxonalar taraqqiyotini oshiruvchi tendensiya (trend)ning namoyon boʻlishi shundan iboratdir.

Korxonaning kelajakdagi barqarorligini baholash uchun rivojlanish tendensiyasini (trendini) ifodalovchi kompleks integral koʻrsatkich ishlatiladi; chuqurroq tahlil qilish va zaxiralarni aniqlash uchun koʻrsatkichlarning kengaytirilgan tizimidan foydalaniladi. Shunday qilib, korxonaning kelajakdagi barqarorligini baholash - korxonalar faoliyatining turli tomonlarini baholashni nazarda tutadi, buning ustiga, bunday baholash dinamiklikda va makonda amalga oshiriladi.

2017-2021 yillarda Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasida ham «tarkibiy oʻzgarishlarni chuqurlashtirish, korxonalar raqobatbardoshligini oshirish hamda eksport salohiyatini yuksaltirish» kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Ushbu vazifalarning samarali ijrosi ishlab chiqarish korxonalari innovatsion faoliyatini zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish va samaradorligini oshirishni taqazo etadi.

Hozirgi paytda korxonani rivojlantirilishiga faqat innovatsiyalarni uzluksiz ravishda joriy etilishi bilangina erishish mumkin. M.Porter kompaniyalarning raqobatli ustunlikka erishishlarida innovatsiyaning rolini quyidagicha aniqlagan: «...kompaniya raqobatdagi ustunlikni innovatsiyalar vositasida qoʻlga kiritadi. Ular yangi kiritilgan tartib-qoidalarga ham yangi texnologiyalardan, ham yangi ish usullaridan keng maʼnoda foydalangan holda yondashadilar. Kompaniya yangiliklar tufayli raqobatdagi ustunliklarga erishganidan keyin, bu ustunliklarni faqat muntazam ravishda yaxshilashlar yordamida qoʻlda tutib turishi mumkin. Raqobatchilar innovatsiyalarni takomillashtirish va joriy etishdan toʻxtagan har qanday kompaniyani darhol va albatta chetlab oʻtib ketadilar».

Korxonaning raqobatbardoshligi deganda, isteʼmolchilar uchun raqobatchilarning tovarlariga nisbatan koʻproq oʻziga tortuvchan boʻlgan tovarlar ishlab chiqarish va sotish tushuniladi. Raqobat muhitini uzluksiz nazorat qilib turish –ishlab chiqarishni ehtiyojlarni eng samarali usulda qondirish uchun moʻljallangan zarur shartidir.

Raqobat muhitining holati haqidagi xulosalar, korxonaning innovatsion siyosatini ishlab chiqish uchun asos bo'ladi.

Mohiyatan, raqobatchilar ustidan erishilgan ustunlik innovatsiyalar hisobidan bo'ladi va shuning uchun, korxonada faoliyatidagi raqobatchilar ustidan erishiladigan har qanday ustunlikni ta'minlovchi yangi elementlarni joriy etishga bo'lgan layoqat, shu korxonada raqobatbardoshligining zarur tashkil etuvchisidir. Korxonada barqarorligi, uning davomiylik jihatdan uzoq muddatga mo'ljallangan samarali faoliyat ko'rsatishini xarakterlovchi murakkab iqtisodiy kategoriyadir va korxonaning raqobatbardoshligi, iqtisodiy xavfsizligi hamda iqtisodiy samaradorlik kabi uchta elementga asoslangan.

Shuni ta'kidlash kerakki, bu elementlar o'zaro chambarchas bog'liq va birgalikda faoliyat ko'rsatadi, biroq, turlicha funksional vazifalarga ega. Raqobatbardoshlik – korxonada rivojlanishining salohiyatini, barqarorlik esa – korxonaning uzoq muddatli istiqbolini belgilaydi. Korxonaning barqarorligini vaqtlarga taqsimlangan raqobatbardoshlik, deb aytish mumkin. Vaqtning uncha katta bo'lmagan intervallarida bu ikkala tushuncha teng kuchga ega bo'ladi. Korxonaning ishlab chiqarishni, mehnat va boshqarishni tashkil etishda, uning texnik hamda texnologik imkoniyatlarida ifodalangan ishlab chiqarish salohiyati – innovatsiyalarni o'z vaqtida ta'minlab beradigan elementdir.

Korxonaning ishlab chiqarish salohiyati qancha yuqori bo'lsa, mahsulot ishlab chiqarishga va uning sifatiga qilinadigan xarajatlar ulushining darajasi shuncha past bo'ladi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotning, raqobatchilar tovarlarining sifatidan yuqori turuvchi sifati, innovatsion salohiyatning moddiy ifodalovchisidir. Iqtisodiy tizimlar rivojlanishining innovatsion turiga o'tish zarurati tufayli yuzaga kelgan ob'ektiv sabablar, butun innovatsion-investitsion jarayonda ilmiy-texnikaviy va iqtisodiy omillarning samarali ravishda o'zaro hamkorlikda ishlash muammolarini kompleks hal etilishini talab qiladi. Fikrimizcha, texnologik va iqtisodiy salohiyatlarni oqilona uyg'unlashtirish – innovatsion, investitsion jarayonni boshqarishning markaziy masalasini tashkil etadi. 1-jadvalda korxonaning barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga baho berilgan.

1 jadval

Korxonalar faoliyatining barqarorligiga ta'sir qiluvchi omillar tahlili

№	Omillar	Omillar ta'siri natijalari
1.	Bilim va ko'nikma	Ishlab chiqarish korxonalarida aynan boshqaruv (bozor iqtisodiyoti qonunlari) bo'yicha bilim va ko'nikmalarni yetishmasligi innovatsion boshqaruvni joriy qilishga to'sqinlik qiladi.
2.	Markazlashish darajasi	Markazlashuv darajasining yuqoriligi quyi pog'ona boshqaruvchilarini ijodiy fikrlash va boshqaruvda ijodiy yondashish imkoniyatini cheklaydi.
3.	Kommunikatsiya tizimi	Kommunikatsiya tizimini yaxshi tashkil qilinmaganligi yoki boshqaruvchini ulardan samarali foydalana olmasligi axborot va yangiliklarni ayrim hollarda o'z vaqtida yetkazish muammosini keltirib chiqarmoqda.
4.	Shartnoma munosabatlari	Boshqaruvchi va xodim belgilangan vazifalarni aniq bilmasligi va ularga amal qilinmasligi boshqaruv jarayonini rivojlantirishga to'sqinlik qilmoqda.
5.	Innovatsiyalarga bo'lgan qiziqish	Boshqaruvchilar tomonidan innovatsiyalarga bo'lgan qiziqishning pastligi ya'ni boshqaruvdagi egiluvchanlik qobiliyatining kamligi.
6.	Rag'batlantirish	Boshqaruvda rag'batlantirish tizimini mukammal ishlab chiqilmaganligi innovatsion boshqaruvni joriy qilishga qiziqishni pasaytiradi.

Unda korxonalaridagi asosiy innovatsion yo'nalishlar hamda innovatsiyalarni joriy qilishga salbiy ta'sir qiluvchi omillar, shu bilan birga innovatsiyalarni ishlab chiqish hamda qo'llab-quvvatlashni ta'minlovchi omillar tahlil etilgan. Omillarning ko'pligi, ularni

muayyan belgilar bo'yicha tasniflanishini amalga oshirishga imkon beradi. Korxonaning tashqi omillariga quyidagilar kiradi: iqtisodiyot sohasida davlatning inqirozga qarshi qaratilgan siyosati; mamlakatdagi demografik vaziyat; siyosiy barqarorlik; fan va texnikaning taraqqiyoti; transport infratuzilmasini rivojlanganligi. Ichki omillar korxonaning ichki muhitida, uning kichik tizimlarida (xodimlar, ishlab chiqarish, marketing, sotish, moliya, tashkiliy tuzilma) shakllanadi. Ichki omillarni boshqarish korxonaga barqarorlikni mustahkamlashning rezervlarini aniqlash va tashqi omillar o'zgargan taqdirda, ishlab chiqarishni tezkor ravishda boshqarish imkonini beradi.

Korxonaning tizimli rivojlanishi markazlashtirishdan nomarkazlashtirishgacha bo'lgan bosqichlarni birin-ketinlik bilan bosib o'tish orqali amalga oshiriladi. Bu shuni anglatadiki, korxonaning har bir elementi rejalashtirilganlik, tashkillashtirilganlik xususiyatiga ega bo'lib boradi. Mohiyatiga ko'ra, korxonadan boshqarishning nomarkazlashtirilgan sxemasiga o'tish ob'ektga, uni boshqa holatga o'tkazish uchun maqsadga yo'naltirilgan tashqi ta'sir sifatidagi boshqaruv paradigmasining o'zini ham o'zgartiradi. Noma'lum bo'lgan tashqi muhit sharoitida korxonadan elementlarini mustaqil ravishda qarorlar qabul qilish darajasigacha rivojlantirish – korxonaning raqobatbardoshligini ta'minlashning zaruratidir. Boshqa tomondan, korxonadan tashqi muhitdagi yaxlitlik sifatida, maqsadga yo'naltirilgan rivojlanish sifatida muayyan belgilarga ega bo'lishi kerak. Ularning asosiysi – boshqariluvchanlikdir.

Shu munosabat bilan bunga o'xshash nomarkazlashtirish xususiyatiga ega bo'lgan korxonadan boshqarish, an'anaviy shakldan farq qiluvchi boshqa shaklga ega bo'lib boradi. Korxonadan rivojlantirishning tizimli boshqarilishi, shakllantirilayotgan xususiyatlarning quyidagicha ketma-ketligida amalga oshirilishi mumkin: egiluvchanlik–moslashuvchanlik–raqobatbardoshlik. Korxonadan faoliyatiga innovatsion texnologiyalarni tatbiq qilish, strategik boshqaruv usullaridan foydalanish samaradorlik ko'rsatkichlari hamda ishlab chiqarish hajmini oshirishga xizmat qiladi.

Tahlil natijalariga ko'ra, korxonadan innovatsion faoliyatining strategik boshqaruvini joriy qilish uchun eng avvalo boshqaruvdagi

kadrlar bilim ko'nikma malakalarini oshirish, markazlashuv darajasini kamaytirish va bosqichlar orasidagi ma'lumot almashish tizimiga yangi axborot texnologiyalarini joriy qilish, boshqaruvdagi xodimlarni innovatsiyaga bo'lgan qiziqishini oshirish, rag'batlantirish tizimini ishlab chiqish, har bir boshqaruvchini o'ziga yuklatilgan vazifalarni aniq va to'liq tushunishi hamda ularni o'z vaqtida bajarishini ta'minlash, norasmiy muloqotlar darajasini kamaytirish xizmat qiladi.

Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi butun ishlab chiqarish samaradorligining tarkibiy qismidir. Turli darajadagi xo'jalik faoliyatida investitsiyalarning iloji boricha ko'proq foyda, qaytim keltirishi asosiy vazifa qilib belgilanadi. Bu qoidadan chetga chiqish resurslarni yo'qotish, jamiyatning ilgari va hozirgi mehnatini yo'qqa chiqarishga olib kelishi mumkin. Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholash zarurati, qo'shimcha kapital qo'yilmalar kiritilishini talab qiluvchi yangi qurilish, mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta tiklash va texnik jihatdan qayta qurollantirish, ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va tashkiliy-texnik chora-tadbirlarni ishlab chiqish kabi barcha hollarda yuzaga keladi. Ba'zan mahsulotlarning yangi turini ishlab chiqarish ham investitsiya va boshqa mablag'lar kiritilishini, demak, xarajat va natijalar nisbatini avvaldan baholashni talab qiladi.

Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholashda korxonalar ikkita vazifani hal qilishlari lozim: **birinchisi** - kapital qo'yilmalarning qoplanish muddati va daromadliligi nuqtai nazaridan, eng maqbul variant tanlash imkoniyatini yaratuvchi investitsion loyiha samaradorligini baholash; **ikkinchisi** - mavjud ishlab chiqarishga kiritiluvchi investitsiyalar samaradorligini baholash (qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish, tannarxni kamaytirish, foydani oshirish va hokazo).

Insonning ilmiy-texnik faoliyati natijasida yangi mahsulotlar ishlab chiqarish yoki ilgari mavjud bo'lgan turlarini takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan jarayon innovatsion faoliyat hisoblanadi. Innovatsiyani joriy etish natijalari kompaniyalarga raqobatda muhim ustunlikka ega bo'lish imkonini beradiki, bu, korxonaga uchun muhim rag'batlantiruvchi omil bo'ladi. Jahon tajribasi ko'rsatishicha, korxonalar ilm fanidagi ilg'or resurs tejamkor ishlanmalarni joriy qilishidan manfaatdor ekanligini, **ikkinchidan** bu global tadbir

natijasida respublikamiz korxonalari salohiyatini yanada rivojlantirish orqali uning investitsion jozibadorligini oshirish, **uchinchidan**, korxonalarda chuqur diversifikatsiyalash tadbirlarini amalga oshirish orqali barqaror va sifatli tovar mahsuloti ishlab chiqarish hamda samaradorlikni tubdan oshirish imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Strategik boshqaruv faoliyatning o'ziga xosliklari tufayli korxonalarni barqaror rivojlantirishni moslashuvchan tizimini yaratish uchun resurslarni boshqarishda yangicha kompleksli yondashuv ishlab chiqish zarur.

Korxonalarda resursni tejoyvchi texnologiyalarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning asosiy shartlaridan biri – resursni tejoyvchi texnologiyalarni joriy etish jarayonini boshqarishga nisbatan ularni qo'llash sharoitlariga hamda korxonalarining rahbarlari va mutaxassislari tomonidan qabul qilinishining o'ziga xos xususiyatlariga moslashtirish yo'li bilan ushbu texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etishga doir xorijiy tavsiyalari asosida ishlab chiqilgan kompleks yondashuv zarur. Resursni tejoyvchi texnologiyalarni joriy etish jarayonini boshqarishga nisbatan kompleks yondashuv to'rtta asosiy yo'nalish bo'yicha tizimli ishni nazarda tutadi: ishlab chiqarish tuzilmasini maqbullashtirish, korxonaning texnologik tizimini takomillashtirish, ishlab chiqarishning moddiy-texnika bazasini modernizatsiya qilish va zamonaviy tashkiliy-boshqaruv innovatsiyalarini qo'llash. Kompleks yondashuv resurs tejoyvchi texnologiyalarni joriy etishning barcha yo'nalishlari bo'yicha tizimli ishni nazarda tutadi. Faqat shundagina korxonada tabiiy resurslarning saqlanishi va tiklanishi; mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarning tejalishi; ishlab chiqarish barqarorligi va samaradorligining oshishida o'z ifodasini topadigan sinergetik samaraga erishish mumkin.

Respublikamiz korxonalarini barqaror rivojlanishi va boshqarishni o'ziga xos jihatlari amaliyotda keng foydalanib kelinayotgan SWOT-tahlil asosida baholanadi (2-jadval). SWOT-tahlil strategik rejalashtirish usuli hisoblanib, tashkilotning ichki va tashqi muhitlardagi mavjud omillarini aniqlashga yo'naltirilgan. Ular to'rtta kategoriyaga ajratiladi, ya'ni Strengths (kuchli tomonlari), Weaknesses (bo'sh tomonlari), Opportunities (imkoniyatlari) va Threats (xavf-xatarlari).

Keltirilgan jadvaldan ko‘rinib turibdiki, korxonalar faoliyatini boshqarishda kuchli tomonlar bilan bir qatorda, zaif tomonlari ham mavjud ekan. Shuning uchun boshqaruv va xo‘jalik subyektlari rahbarlari bo‘sh tomonlarga alohida jiddiy e‘tibor berishlari kerak, aks holda kutilgan iqtisodiy samaradorlikka erishib bo‘lmaydi. Oxir-oqibatda korxonalar faoliyati iqtisodiy rivojlanishning omili emas, balki uning teskarisiga aylanishi mumkin.

2-jadval

Korxonalar rivojlanishining SWOT tahlili

<i>Kuchli tomonlari</i>	<i>Kuchsiz tomonlari</i>
Korxonalarni rivojlantirish bo‘yicha davlat dasturlari ishlab chiqilganligi	Korxonalarda zamonaviy xizmat turlarini rivojlantirish bo‘yicha kadrlar yetishmasligi
Korxonalariga berilayotgan moliyaviy imkoniyatlar	Mahsulot va xizmatlarni eksport qilishda infratuzilmalar yetishmasligi
Korxonalarda eksport qilish imkoniyatlarining yuqoriligi	Mahsulotlarni sotish va saqlashdagi muammolarning mavjudligi
<i>Imkoniyatlari</i>	<i>Xavf-xatar yoki tahdidlari</i>
Korxonalarda mahsulot va xizmatlarni diversifikatsiyalash imkoniyatlari	Ichki va tashqi bozorlarda narx navoning o‘zgarishi
Ichki bozordan foydalanish imkoniyatlari	Jahon bozorida raqobatning kuchayishi
Xorijiy bozorlarga chiqish imkoniyati	Davlatlardagi iqtisodiy-siyosiy vaziyat o‘zgarishi

Korxonani boshqarishda samaradorlikka erishish uchun, avvalo, boshqaruvning maqsadlari, shuningdek, vositalari va unga erishish usullarini aniq belgilab olish zarur. Yuqori sifatli va raqobatbardosh mahsulotlarni eng kam xarajatlar asosida ishlab chiqarish eng ko‘p daromad olishni ta‘minlab, inqirozga uchrashdan saqlaydi hamda har bir korxonaning asosiy vazifasi hisoblanadi. Boshqaruvning barcha vazifalari ushbu maqsad amalga oshishiga xizmat qilishi lozim. Korxonalarining faoliyat ko‘rsatish tendensiyalari va qonuniyatlarini tahlil qilish hamda strategik boshqaruv tamoyillari asosida uning

raqobatbardoshligini oshirish zarurligi baholanadi. Barqarorlik - korxonaning faoliyatining natijadorligidan, raqobatbardosh salohiyatini amalga oshirishdan, raqobatbardoshlik esa – korxonaning ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish hamda raqobatbardosh mahsulotni sotishdagi imkoniyatini belgilashdan iborat bo‘lganligi uchun, bu tushunchalarning birga qo‘shilishini hisobga olish, korxonaga o‘z raqobatbardoshligini oshirishning optimal strategiyasini shakllantirish imkonini beradi. Strategiya ustuvorliklarni hisobga olib, korxonaning xarakteristikasini hamda mahsulot raqobatbardoshligini integratsiyalovchi yig‘ma ko‘rsatkichni aniqlashga asoslanadigan korxonaning raqobatbardoshligini baholash uslubidan keng foydalanish zarur.

Korxonaning raqobatbardoshligini baholash – ishlab chiqarilayotgan tovarlar, amalga oshirilayotgan ishlar, ko‘rsatilayotgan xizmatlar bozorida klaster ishtirokchilarining barqarorligini oshirish uchun, ilg‘or texnologiyalarni joriy etishning innovatsion dasturi bilan birlashgan korxonaning va subyektlarning barqaror hudud-tarmoq sherikchiligi asosida klaster yondashuvdan samarali foydalanish imkonini beradi. Innovatsiyalar asosida korxonaning barqarorligini oshirishga yondashuv belgilangan bo‘lib, turli tarmoqlarga mansub bo‘lgan o‘zaro bog‘liq korxonalar guruhidagi vaziyatni tizimli ravishda ko‘rib chiqishga hamda innovatsion strategiyasini optimallashtirishga imkon beradi. Shu bilan birga, klaster tuzish: tayyorgarlik ko‘rish, analitik, strategik, joriy etish va istiqbolli rivojlanishni prognozlash kabi bosqichlardan o‘tiladi. Korxonalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hozirgi kunda iqtisodiy siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

4.2. Insonning innovatsion potensialini amalga oshirish shartlari

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida to‘rt omil: yani, mehnat, kapital, tabiiy resurslar, ilmiy texnik taraqqiyot darajasi muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, so‘nggi omil, ilmiy-texnik taraqqiyot darajasi istiqbolda uzoq muddat davomida hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ammo, bazi bir mamlakatlarning qisqa tarixiy davrida boshqa omillar ham muhim ahamiyatga ega. Misol uchun, tabiiy resurslarga boy bo‘lgan mamlakatlarda iqtisodiy taraqqiyotining bosh

omili tabiiy resurs hisoblanadi. So‘nggi yillardagi ilmiy qarashlarni tahlil qiladigan bo‘lsak, iqtisodiy o‘shning omillari to‘rttadan ko‘p. Bazi ilmiy adabiyotlarda iqtisodiy o‘shning boshqa bir qator omillari ham etirof etiladi. Ular jumlasida jamiyatda demokratiyaning rivojlanganligi, institutlarni rivojlanganligi darajasi yoki xuquq-tartibot darajasi va boshqalarni aytib o‘tish mumkin. Ammo, jahon iqtisodiyotining rivojlangan mamlakatlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, bilimlar, ilmiy, amaliy yangiliklarga asoslangan ilmiy-texnik daraja mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Ushbu muammoga mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev alohida e‘tibor berib, 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasida “ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag‘batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy o‘quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil etish” lozimligini ta’kidlagan¹.

Innovatsion iqtisodiyotining shakllanishi va rivojlanishiga turtki bo‘lgan sabablardan biri, bu bilimlarga asoslangan bozor munosabatlarini kengaytirishga oid nazariyalarning vujudga kelishidir. Bu nazariyalarning umumiy mazmuni, hozirgi davrda insoniyat tomonidan tan olingan yutuqlar, ilmiy, amaliy yangiliklar, xizmatlar va x.k. malum vaqt o‘tgandan so‘ng bozor munosabatlarining predmeti hisoblanadi, ular sotiladi va malum narxga (bozor narxiga) ega bo‘ladi, degan g‘oyaga asoslanadi. Innovatsiyalarni davlat tomonidan boshqarish - yurtimizning bugungi taraqqiyotida eng dolzarb vazifalardan. Boisi, davlat iqtisodiyotning xususiy sektori mustaqil uddalay olmaydigan xavf-xatarlarning bir qismni o‘z zimmasiga oladi.

Tashkiliy o‘zgarishlar – oliy o‘quv yurti yangi g‘oyalarni yoki xulq-atvor andozalarini o‘zlashtirishi, ichki va tashqi muhitdagi o‘zgarishlarga moslashishi. Ta’lim o‘zgarishlarga chaqirgani holda, o‘z muhitidagi innovatsiyalarga ko‘p xolatlarda qarshi chiqadi. Ammo,

¹ 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlanishining beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. www.my.gov.uz elektron sayti

oliy o'quv yurti rivojlanishga harakat qilayotgan bo'lsa, uning rahbariyati tashqi va ichki muhitdagi o'zgarishlarga moslashishi lozim.

Innovatsiya (ingl. Innovation) atamasi "yangilik" degan ma'noni anglatadi. X.Barnet, D.Gamilton, N.Gross, D.Chen, M.Maylz asarlarida innovatsion jarayonlarni boshqarish, ta'limdagi o'zgarishlarni boshqarish, innovatsiyalarni rejalashtirish masalalari tahlil qilinadi. Innovatsiyalarni amalga joriy etishning ijtimoiy-psixologik jihati E.Rojers tomonidan ishlab chiqilgan.

Innovatsiya nima? Bu yangi ehtiyojni qondirishga qaratilgan harakat. U yangi bilimlarni yangi texnologiyalar, nou-xauga aylantirishni nazarda tutadi. Amalda bunday yangiliklarning kiritilishi ko'pincha xodimlar qarshiligiga duch keladi. Ammo yangi tajriba o'zlashtirilishiga qarab qarshilik asta-sekin susayadi.

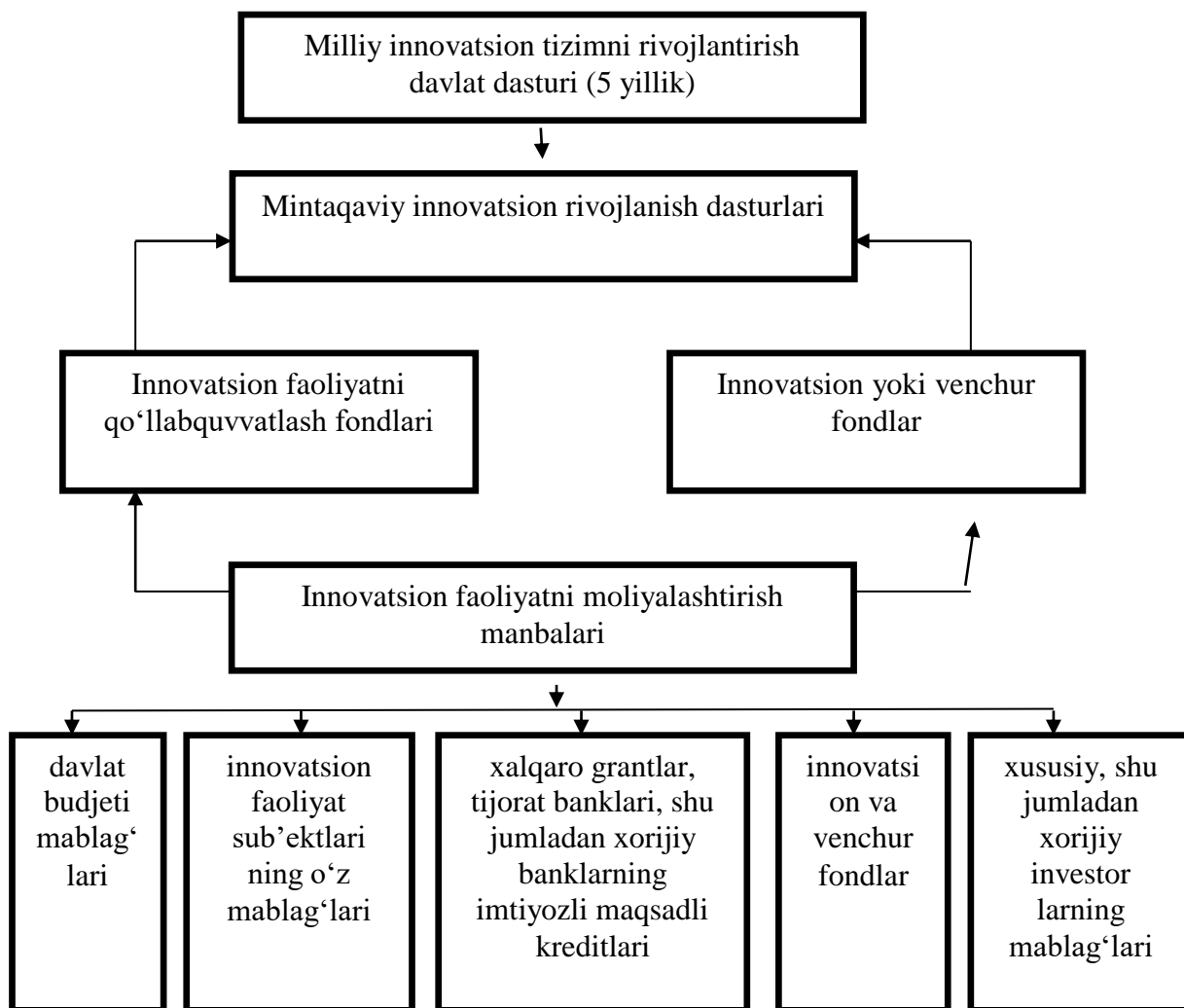
O'zgarishlar har bir xodimning mo'ljallariga ta'sir ko'rsatadi va muayyan munosabatlar uyg'otadi. Oliy ta'lim tizimi xodimlari innovatsiyalar ta'lim xizmatlari bozorida oliy o'quv yurtlari yashab qolishi, ularning raqabatbardoshlik darajasini oshirishning zaruriy omili ekanligini tushunishlari lozim. O'zgarishlar oliy o'quv yurti faoliyatining istalgan jihati yoki omili, chunonchi: tuzilishi, faoliyat maqsadlari va vazifalari, o'quv jarayoni texnologiyalari, tashkiliy madaniyat va hokazolarga tegishli bo'lishi mumkin.

Innovatsiyalar bilimlarni amalga tatbiq etishning asosiy shakli va bilimga asoslangan iqtisodiyotning muhim omili hisoblanadi. Iqtisodiy tadqiqotlar innovatsiyalar bugungi kunda korxonalar, mintaqalar va milliy iqtisodiyotlar o'sishi raqobatbardoshlik darajasining asosiy manbai ekanligini tasdiqlaydi. Mutaxassislarining hisob-kitoblari so'nggi ikki o'n yillik mobaynida rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy o'sishi asosan innovatsiyalar bilan belgilanishini ko'rsatadi. (1-rasm)

Bilim va innovatsiyalarning muhimligini anglab etish menejmentning hozirgi yo'nalishlarini (bilimlarni boshqarish, innovatsiyalarni boshqarish) shakllantiradi. Ular bozorda oliy o'quv yurtlarining xulq-atvorini va ularning rivojlanish strategiyasini ko'p jihatdan belgilaydi.

Tashkiliy o'zgarishlarni harakatlantiruvchi kuchlar oliy o'quv yurtida ham, undan tashqarida ham amal qiladi. Davlat har bir oliy o'quv yurti bajarishi shart bo'lgan yangi qonunlarni qabul qiladi.

Yangi texnologiyalar yangi mahsulot ishlab chiqarishga o‘tishni talab qiladi. Menejment o‘zgarishlarga bo‘lgan ehtiyojni anglab etishi boshqaruvning keyingi qadamlarini belgilovchi poydevordir.

1-rasm. O‘zbekistonda milliy innovatsion tizim va innovatsion faoliyatni moliyalashtirish manbalari

Sanoatning yuqori texnologik tarmoqlari subyektlarida innovatsion faoliyatni korporativ boshqarish tizimining oqsashi rivojlangan mamlakatlarning bu boradagi tajribasini o‘rganish va tahlil qilishni taqozo qiladi. O‘zbekistonning hozirgi iqtisodiyoti uchun muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega mazkur muammo samarali korporativ boshqaruv, investitsiyaviy va innovatsion faoliyatning hozirgi holatini, kompaniyalardagi korporativ boshqaruv darajasini tahlil qilish, innovatsion menejment sohasida yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashni talab etadi.

4.3. Oliy o‘quv yurtining ilmiy va intellektual salohiyati

Hozirgi davrda oliy ta’limning roli respublikamizda demokratik va huquqiy davlat qurish, bozor iqtisodiyotini shakllantirish vazifalari bilan belgilanadi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunga muvofiq ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning maqsadi – uzluksiz ta’lim tizimini yaratish va uni muttasil rivojlantirish.

“2017-2021 yillarda O‘zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” doirasida keyingi bir yil ichida yuz bergan iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlar davlat va jamiyat faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rstadi. Xususan, Oliy ta’lim tizimini 2017- 2021 yillarda kompleks rivojlantirish dasturiga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3151-son, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 18 iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi 515-son qarorlariga asosan uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta’lim xizmatlari ko‘rsatish, mehnat bozori ehtiyojlariga muvofiq, yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirishga va ta’lim sifatini ta’minlashning ustuvor yo‘nalishlari aniqlash talab etadi. Ta’lim sifati ilmiy tadqiqot ob’ekti sifatida dunyoning rivojlangan davlatlarida keng o‘rganilgan va joriy etilgan¹.

Quyidagilar kasbiy ta’lim sohasidagi ustuvor yo‘nalishlari hisoblanadi:

- hamma uchun ochiq sifatli ta’lim kafolatlarini davlat tomonidan ta’minlash;
- umumiy va kasb-hunar ta’limi sifatini oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish;
- ta’lim tizimida samarali iqtisodiy munosabatlarni shakllantirish;
- ta’lim tizimini yuqori malakali kadrlar bilan ta’minlash, ularni davlat va jamiyat tomonidan qo‘llab-quvvatlash;

¹ AHELO Elektronniy resurs-Rejim dostupa: URL: <http://www.hse.ru/ahelo/about>.

- ta'limning rivojlanishini boshqarish.

Ta'limga **ehtiyoj** muayyan kasbni o'zlashtirish, ma'lum lavozimni egallash, ma'lum darajada ma'lumot olish, malaka oshirish, jamiyatda muayyan o'rinni egallash, mansab pillapoyalaridan ko'tarilish istagi bilan belgilanadi. Hozirgi dunyoda ma'lumot nufuz omili sifatidagina emas, balki hayotda yashab qolish vositasi sifatida ham qaraladi. Ta'lim marketingining bosh vazifasi shaxs va jamiyat ehtiyojlarini qondirishdir.

Iste'molchi ta'limga ehtiyojni anglab etishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- kasb va ixtisoslikni tanlashni;
- tanlangan ixtisoslik bo'yicha ishlash imkoniyatlariga baho berishni;
- ta'lim xizmatlari haqida axborot qidirish va uni tahlil qilishni;
- ta'lim xizmatining sifatiga baho berishni;
- turli ta'lim muassasalarida tahsil olish variantlariga baho berishni;
- optimal variantni tanlash.

“Ta'lim to'g'risida”gi Qonunda kasb-hunar ta'limini boshqarish tizimini isloh qilishga alohida o'rin ajratilgan. Buning uchun o'quv yurtlari pedagogik va rahbar xodimlarining ijtimoiy maqomi va kasbiy mahoratini oshirish chora-tadbirlari nazarda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonunga muvofiq O'zbekistonning ilmiy-texnikaviy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishini masalasini rivojlangan mamlakatlar darajasida hal etishga qodir, yuksak darajada ma'naviy, madaniy va axloqiy sifatlarga ega bo'lgan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash **oliy ta'lim tizimining vazifasi** hisoblanadi.

Oliy ta'lim tizimining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- davlat ta'lim standartlariga muvofiq zamonaviy ta'lim-kasb dasturlari asosida sifatli o'qituvni ta'minlash va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash;
- yuqori malakali ilmiy-pedagog kadrlarni, jumladan xorijiy ilmiy markazlarda, tayyorlash;
- mamlakatni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish istiqboli, jamiyat ehtiyoji, fan, texnika, texnologiya, iqtisod va madaniyat zamonaviy

yutuqlaridan kelib chiqib kadrlar tayyorlashning tashkil etilishi va usulini muntazam takomillashtirish;

- ta'limni individuallashtirish, masofadan o'qitishning yangi pedagogik va informatsion texnologiyalari, vositalarini joriy etish;

- ta'lim, fan va ishlab chiqarishning samarali uyg'unlanuvchi usullarini amaliyotga tatbiq etish;

- ta'lim xizmati ko'rsatish bozorida, raqobat muhitini yuzaga keltirish;

- oliy ta'lim muassasalari boshqaruvini takomillashtirish va mustaqilligini kengaytirish.

Milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida mutaxassislar sifatiga qo'yiladigan talablar oshdi, pedagogik jamoalarni yiriklashtirish, yangi ixtisosliklarni ochish hisobiga sohani doimiy yangilash, ishni tashkil etish jarayonlari esa ancha murakkablashdi. Mazkur tendensiyani kuchaytiruvchi omillar qatorida quyidagilarni qayd etish mumkin: bitiruvchilarni taqsimlash markazlashtirilgan tizimi yo'qligi; talabalar sifat tarkibining o'zgarishi; talabalarga kontrakt asosida ta'lim berish tizimidan keng foydalanish; o'quv jarayonini faol kompyuterlashtirish va distansion ta'limni rivojlantirish; mamlakat ta'lim tizimining jahon ta'lim va ilmiy jarayoniga integratsiyalashuvini ta'minlash zaruriyati.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Korxonada inson resurslarining samaradorligini belgilovchi omillar nimalardan iborat?
2. Insonning innovatsion potensialini amalga oshirish shartlarini aytib bering.
3. Innovatsiya nima?
4. Oliy o'quv yurtining ilmiy va intellektual salohiyati nimalarga bog'liq?
5. Kasbiy ta'lim sohasidagi ustuvor yo'nalishlar nimalardan iborat?
6. O'zbekistonda milliy innovatsion tizim va innovatsion faoliyatni moliyalashtirish manbalarini aytib bering.

V BOB. RIVOJLANGAN XORIJIY MAMLAKATLAR OLIY TA'LIM IQTISODIYOTINI BOSHQARISH

Reja:

- 5.1. Xorijiy davlatlardagi bakalavr va magistrnlarni tayyorlash tajribasi.
- 5.2. Rivojlangan mamlakatlarda oliy ta'limni moliyalashtirish.
- 5.3. Xalqaro hamkorlik va bitimlar.

5.1. Xorijiy davlatlardagi bakalavr va magistrnlarni tayyorlash tajribasi

Davlat tomonidan ta'lim xizmatlari tizimini bozor iqtisodiyoti talablari asosida rivojlantirish bo'yicha iqtisodchi olimlar va davlatlar tomonidan katta e'tibor berilmoqda. Ammo aytish mumkinki xozirgi bozor munosabatlari sharoitida oliy ta'lim xizmatlari tizimi oliy ta'lim xizmatlari va mehnat bozorlari talablariga moliyaviy samaradorlik jihatdan uning ta'lim xizmatlari tizimini sifati jihatdan va undan foydalanish oliy ta'lim olishga intiluvchilarni talablarini qondiradigan darajada bo'lishi kerak.

Buning uchun:

- milliy ta'lim tizimini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish iqtisodiy mintaqalardan kelib chiqqan holda amalga oshirish zarur;
- bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida jahon xo'jaligi bozori talablari asosida uni o'z navbatida tartibga solib turish;
- oliy ta'lim tizimini ilmiy-tadqiqot ishlari bilan bog'liqlikda olib borishni tashkil etishni doimiy ravishda tashkiliy-iqtisodiy va ta'lim jarayonlarini tashkil etish doimiy ravishda oliy ta'lim tizimini tashkil etuvchi takomillashib borishini ta'minlovchi muassasalar tomonidan amalga oshirilishi zarur.

Yaponiya oliy ta'lim tizimiga universitetlar, kichik va texnika kollejlari, maxsus tayyorlov maktablari kiradi. Yaponiya oliy o'quv yurtlarida o'qish amerikacha andozaga muvofiq tashkil etilgan bo'lib, yuzdan ortiq yo'nalishlar va ixtisosliklar bo'yicha olib boriladi. Bunda muhandislik yo'nalishi 35 ta'lim dasturidan, gumanitar yo'nalish – 38 dastur (yo'nalish)dan iborat. Ta'lim oluvchilarning 90% ni xotin-qizlar tashkil etadigan 2 yoki 3 yillik kichik kollejlarning dasturlari gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar, san'at, tibbiyot, pedagogika va ro'zg'orshunoslikdan ta'lim berishga qaratilgan. Texnika kollejlari

muhandislik-texnika sohasiga mansub 30 dan ortiq dasturlarni o'z ichiga oladi. Ularning orasida informatika va elektronika, sanoat dizayni va muhandislik grafikasi bo'yicha dasturlar yetakchilik qiladi.

Universitetlarda 4 yillik dastur bo'yicha, tibbiy ixtisosliklar uchun esa – 6 yillik dastur bo'yicha mutaxassislar tayyorlash amalga oshiriladi. O'qishni muvaffaqiyatli tamomlaganlarga birinchi universitet darajasi beriladi. U AQShda beriladigan bakalavr darajasining analogi hisoblanadi. Universitetlarda magistrlar yoki fan doktorlari tayyorlashga qaratilgan dasturlar mavjud. Ularga universitetlarning bakalavr darajasiga ega bo'lgan bitiruvchilari qabul qilinadi. O'qishning me'yoriy muddati – tegishli ravishda 2 yil va 5 yil.

Ta'lim muammolari majmui orasida ta'limning sifati Yaponiyada birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Ammo mamlakatda o'quv yurtlarini davlat tomonidan akkreditatsiya qilish tizimi yo'qligi, ularni ta'sis etish (litsenziyalash) tizimigina mavjudligi tufayli, ta'limning sifatiga erishishda asosiy urg'u yuqori malakali o'qituvchilar tarkibini shakllantirish, turli tipdagi o'quv yurtlari uchun monitoring va o'z-o'ziga baho berish tizimini amalga joriy etishga beriladi.

Markazlashtirilgan holda oliy o'quv yurtlarini boshqarishni amalga oshirilishining sababi oliy ta'limni har bir mamlakat milliy iqtisodiyotini raqobatbardoshligini jahon bozorida ta'minlashdan iborat.

Shu bilan birga oliy ta'lim tizimini bozor munosabatlari sharoitida markazdan boshqarish zarurligi shundan iboratki ularda asosan oliy ta'lim davlat budjeti hisobidan moliyalashtirilganligi sababli bu mablag'lardan foydalanishni nazorat qilishni zarurligidir.

Oliy ta'limni markazlashtirilgan holda boshqaruvi xorijiy mamlakatlarning umummilliy siyosatlaridan kelib chiqqan holda oliy o'quv yurtlarining strategiyalar ishlab chiqiladi va zarur bo'lgan yo'nalishlar bo'yicha kadrlarni tayyorlash zarurligidan kelib chiqqan holda ularni qo'shimcha ravishda moliyalashtiriladi. Mintaqaviy boshqaruv tashkilotlari oliy ta'lim tizimini rivojlantirish rejalarini shu mintaqa rivojlanish rejalariga qo'shadilar. Har bir mamlakat oliy ta'lim tizimini rivojlantirish siyosati shu mamlakat siyosatiga bog'liq.

5.2. Rivojlangan mamlakatlarda oliy ta'limni moliyalashtirish

Hozirgi vaqtda oliy ta'limni moliyalashtirish bilan bog'liq bir nechta tendensiyalarni farqlash mumkin. Birinchi – mazkur sohaga xarajatlar tarkibida davlat ulushining qisqarishi. Bu hol rivojlanayotgan mamlakatlardagina emas, balki iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ham kuzatiladi. Masalan, xarajatlar sezilarli darajada qisqarishi Buyuk Britaniya, Avstraliya va Yangi Zelandiya kabi mamlakatlarda yuz berdi. Ba'zi mamlakatlarda moliyalashtirishning pasayishi yuz bergani yo'q, ayrim mamlakatlarda esa, u amalda hatto ko'paydi (Avstraliya, Shvetsiya, Portugaliya).

Ikkinchi tendensiya oliy ta'lim odatda bepul bo'lgan mamlakatlarda o'qish uchun haq to'lash tartibini joriy etish hisobiga mablag'larning qaytishini ko'paytirish yoki mazkur amaliyot mavjud bo'lgan mamlakatlarda haq miqdorining o'sishi bilan bog'liq. Ilgari ko'pgina mamlakatlarda oliy ta'limdan erkin bahramand bo'lish imkoniyatini ta'minlangan bo'lsa, endilikda ayrim mamlakatlarni (masalan, Braziliya, Shri-Lanka, Tanzaniya va Evropaning bir qator mamlakatlarini) istisno etganda aksariyat oliy o'quv yurtlari o'qish uchun haq olmoqda. Natijada ko'pgina o'quv yurtlari bozorda talab mavjud bo'lgan faoliyat turlarini rivojlantirmoqdalar, chunonchi: xizmatlar (asosan maslahat xizmatlari), buyumlar, patentlarni sotmoqdalar.

Misol tariqasida Yaponiyada oliy ta'limni moliyalashtirishning asosiy yo'nalishlarini keltiramiz. Yaponiyada ta'limni moliyalashtirish milliy hukumat tomonidan ham, prefekturalar va munitsipalitetlarning ma'muriyatlari tomonidan ham amalga oshiriladi. Bu sohaga hukumat xarajatlari milliy ta'lim muassasalarini ta'minlashga mablag'lardan va mahalliy darajada ta'limni quvvatlashga va xususiy o'quv yurtlari uchun ajratiladigan subsidiyalardan tarkib topadi. Mahalliy darajada ta'lim xarajatlarini moliyalashtirish hajmi bevosita prefekturalar va munitsipalitetlarning ma'muriyatlari tomonidan yig'ilgan soliqlar va boshqa daromadlardan belgilanadi.

Oliy o'quv yurtlarida tahsil olish uchun talabalar ma'lum miqdorda haq to'laydilar. Milliy oliy o'quv yurtlari talabalari uchun haq to'lash darajasi Ta'lim, fan, sport va madaniyat vazirligi tomonidan belgilanadi. Prefekturalar va munitsipalitetlarning o'quv

yurtlarida o'qish qiymati mahalliy qonunlar bilan belgilanadi. Majburiy ta'lim tizimida band bo'lgan o'qituvchilar maoshiga vazirlik budjetidan ajratiladigan mablag'lar hajmi 46,5% ni tashkil etadi. Bu o'qituvchilar ish haqi fondining yarmi hisoblanadi, ikkinchi yarmi esa mahalliy budjetlarning mablag'laridan moliyalashtiriladi.

Oliy ta'lim vazirligi universitetlar joriy xarajatlarining taxminan yarmini yaxlit grant sifatida moliyalashtiradi. Mablag'larning ikkinchi yarmini esa universitet markazlarining ishidan, o'qishga to'langan haqdan, raqobatbardosh loyiha yechimlarini amalga oshirishdan olingan daromadlar, ayrim shaxslarning ehsonlari va hokozolar tashkil etadi. Bu daromadlarning barchasidan universitet o'z ixtiyoriga qarab foydalanishi, tejab qolishi, navbatdagi yilga o'tkazishi mumkin.

Ta'lim oluvchilar ko'p sonli tashkilotlardan, shu jumladan Yaponiya stipendiya jamg'armasidan moliyaviy yordam olishlari mumkin. Turli davlat muassasalari va jamoat tashkilotlaridan madad oluvchi mazkur jamg'arma talabalarga foizsiz qarz berish va kam foizli (3% gacha) kreditlash amaliyotini keng qo'llaydi. Foizsiz kreditlar barcha darajadagi ta'lim oluvchilarga berilishi mumkin. Kam foizli kredit universitetlar, kichik kollejlarning talabalari, magistrlik dasturlari va maxsus tayyorlov maktablarining tinglovchilari uchun mo'ljallangan. U yoki bu turdagi stipendial kreditlar o'quv yurti ma'muriyati tomonidan tavsiya etilgan ta'lim oluvchilargagina beriladi.

5.3. Xalqaro hamkorlik va bitimlar

Oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarining malakasini oshirish, bu borada xorijlik mutaxassislar bilan tajriba almashish, o'quv-reja va dasturlarni modernizatsiyalash va takomillashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Ta'limni rivojlantirishga yo'naltirilgan xorijiy texnik yordam hajmi o'tgan davrda 500 mln. dollardan oshib ketdi. Osiyo taraqqiyot bankining 290 mln. dollar mablag'i Janubiy Koreya hukumatining 110 mln.dan ortiq, Jahon bankining 33 mln., OPEK fondi, Saudiya fondi, Islom taraqqiyot bankining 42 mln., Germaniya hukumatining "KfV" banki orqali yo'naltirilgan qariyb 20 mln. va boshqa donorlarning 100 mln. dollardan ortiq yordami ko'rsatildi. Birinchi Prezidentimiz Islom

Karimov ta'kidlaganidek, "Bizning mamlakatimizda amalga oshirilayotgan Dastur - bu boshqa modellarni qandaydir takrorlash yoki ulardan nusxa ko'chirish emas, aksincha, birinchi navbatda, rivojlangan demokratik davlatlarda to'plangan tajribani o'zida mujassam etgan va ayni paytda shiddat bilan o'zgarib borayotgan hozirgi zamon talablarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan dasturdir".

Oliy o'quv yurtlarida kadrlar tayyorlash, ta'lim tizimini isloh qilishning jahonda tan olingan, tajribada isbotlangan 4 ta modeli mavjud. Bular AQSH, Fransiya, Germaniya va Yaponiya mamlakatlarning modellaridir. Ular, garchi, umumiy qoida va yo'nalishlar bo'yicha bir-biriga yaqin bo'lsa-da, lekin mavjud mamlakatlarning hozirgi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy holati, milliy xususiyatlari hamda fuqarolarning yashash sharoitidan kelib chiqib, farq qiladi. Masalan, Yaponiya ta'lim tizimida «Oila» omiliga katta e'tibor berilgan. Amerika yoki Fransiyada esa mahalliy sharoitdan kelib chiqqan holda pullik maktablar joriy etilgan. Lekin ayrim mamlakatlarda o'zini oqlagan va samara bergan modellarni o'zga davlatlar uchun to'g'ridan-to'g'ri qo'llab yoki tatbiq etib bo'lmaydi.

Shuning uchun ham rivojlangan mamlakatlar tajribalari chuqur o'rganilib, milliy hamda O'zbekiston respublikasiga xos bo'lgan xususiyatlar, sharoitlar inobatga olingan holda kadrlar tayyorlash tizimining yangi modeli ishlab chiqildi. Kadrlar tayyorlash milliy modelining asosiy tarkibiy qismlari: shaxs, davlat va jamiyat, uzluksiz ta'lim, fan va ishlab chiqarish tizimlari yaxlit ma'rifiy-tarbiyaviy, ijtimoiy-ma'naviy ierarxiyasi (hukmronligi)ning uzviy mushtarakligidan tashkil topgan.

Respublika oliy ta'lim tizimining universitet va institutlarini Xalqaro ta'lim instituti bilan o'quv-uslubiy, ilmiy, amaliy va ularni malakalarini oshirish bo'yicha aloqalarini kuchaytirish zarur. Xalqaro ta'lim instituti 1919 yilda tashkil topgan bo'lib, uning asosiy vazifasi oliy ta'lim yo'nalishida mamlakatlarning oliy o'quv yurtlari bilan hamkorlik munosabatlarini o'rnatish ularga akademik erkinlikni tashkil etish, xalqaro ta'lim yo'nalishida mutaxassislar tayyorlash o'qituvchilarni malakalarini oshirish, xalqaro darajada ilmiy ishlarni chop etish vazifalarini oshiradi.

Shu bilan birga xalqaro konferensiyalarni, axborot markazlarini va oliy ta'lim yo'nalishida maslahat xizmatlarini ko'rsatadi. Xalqaro ta'lim institutining asosiy vazifasi yuqori darajada professor-o'qituvchilarni 250 ta'lim dasturlari asosida malakalarini oshirishni ta'minlamoqda. Hozirgi kungacha 175 mamlakatlardan 18000 kishi o'z malakalarini oshirishga erishdilar. Xalqaro ta'lim institutining 6 qit'ada 19 filiali 1400 hamkorlari va a'zo tashkilotlari, 42500 ta ishtirokchilari, 200 ta dasturi 183 mamlakatda mavjud. Umuman dunyoda institutning 19 ofisi bo'lib Gonkong, Vengriya, Meksika, Rossiya, Tayland, Vetnam, Ukraina, Misr, Xitoy, Indoneziya va Efiopiyada va boshqa mamlakatlarda joylashgan.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Xorijiy davlatlardan biridagi bakalavr va magistrnlarni tayyorlash tajribasini aytib bering.
2. Rivojlangan mamlakatlarda oliy ta'limni moliyalashtirish qanday amalga oshiriladi?
3. Qanday xalqaro hamkorlik va bitimlarni bilasiz?
4. Sizning fikringizcha xalqaro hamkorlik doirasida qanday ishlarni amalga oshirish zarur?
5. Topshiriq: 2ta xorijiy davlatni tanlang va ulardagi ta'lim sohasini "Venn diagrammasi"da ifodalang.
6. Xalqaro ta'lim institutining asosiy vazifasi nimadan iborat?

VI BOB. IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYALASH JARAYONIDA INSON KAPITALI

Reja:

- 6.1. Inson kapitali sifatiga quyilgan yangi talablar.
- 6.2. Inson kapitaliga investitsiyalar: ta'lim va ilm.
- 6.3. Inson kapitalini baholash.
- 6.4. Inson kapitaliga ehtiyoj.

6.1. Inson kapitali sifatiga quyilgan yangi talablar

Globalashuv sharoitida yangilanish va yuksalishlar har bir sohada interatsiyalashuv, innovatsion tafakkurni va ularga asoslangan jamoaviy uyg'unlashuv hamda innovatsion muhitni talab etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ta'бири bilan aytganda “Eng muhim vazifa – xalqimiz ongida innovatsion tafakkurni shakllantirish. Innovatsiyalar bo'lmagan joyda rivojlanish va raqobat ham bo'lmaydi...”. Jamoaviy uyg'unlashuv bu ijtimoiy va iqtisodiy sektorlar sohalarida integratsiyalashuv bilan bilimlar konsentratsiyalashuviga erishish, original ixtirolarning vorisiylik asosida namoyon bo'lishiga hamda “ilm orqali bilim” tamoyili qonuniyatiga ko'ra rivojlanib, innovatsiya darajasiga ko'tarilishiga shart-sharoit yaratishdir. Bugungi kun, hayotiy bosqichlari innovatsiya – bilimlarning tugal konsentratsiyalashgan integratsiyalashuvida, muammoning teran anglanishi tufayli paydo bo'lgan g'oyadan boshlanuvchi ilmiytadqiqot, soha ilmiy-texnik kadrlarining faol hamkorligi mahsuli, yangilanishga asoslangan to'kin va farovon hayot, ijtimoiy va iqtisodiy yuksalishlarni ta'minlovchi omil, ya'ni bozorda o'z o'rnini topgan ixtiro ekanligini isbotladi.

Prezidentimiz tashabbusi bilan qabul qilingan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida demokratik islohotlarni chuqurlashtirish, etakchi tarmoqlarni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish asosida mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish borasida sohalar kesimida barcha xududlarda keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda.

Milliy kadrlar tayyorlashga alohida urg'u berilayotganligi “Biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi

zamon talablari asosida takomillashtirishni o‘zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz” deb aytilgan so‘zlarda ham mujassamlashgan.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda iqtisodiy rivojlanish sur‘ati o‘sdi, 2019 yilning 9 oyli holatida 22 ta erkin iqtisodiy zona, 156 ta kichik sanoat zonalarining tashkil etilishi xududlarning iqtisodiy o‘zgarishlariga ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi. Mintaqada dunyoning etakchi mamlakatlari oliy ta‘lim muassasalarining filiallari soni ortdi, ushbu jarayonlar bilan bog‘liq texnopolos, texnopark, klaster kabi tushunchalar turmush tarzimizga kirib ulgurdi.

So‘nggi ikki, uch yilda umummilliy boylikning ajralmas qismi hisoblangan inson kapitali rivojiga e‘tibor kuchaydi. Ijtimoiy himoya, inson salomatligi, oilaviy munosabatlarni yaxshilash, mahalla institutlari faoliyatini takomillashtirish hamda ta‘lim-tarbiya tizimidagi tub burilishlar shular jumlasidandir. Iqtisodiyot fani insonlarning mehnat faoliyatidagi ishtirokini xarakterlovchi qator tushunchalar bilan boyidi: ish kuchi, mehnat resurslari, inson resurslari, inson kapitali, mehnat potentsiali va h.k. Ulardan inson kapitali tushunchasi ancha keng ma‘no kasb etadi – bu iqtisodiyotni, jamiyatni va uning boshlang‘ich yacheykasi oilani intensiv rivojlantiruvchi, mehnat resurslarining bilimli qismi, hayoti va mehnat faoliyati davomida intellektual boshqarish qobiliyatiga ega bo‘lgan asosiy kuchdir. Inson kapitali – bu insonda jamlangan qobiliyat, malaka va maqsadlar zahirasi bo‘lib, har qanday mamlakat va davlat iqtisodiyotining jahon bozorida raqobatdardoshligini ta‘minlovchi, davlat boshqaruvi, qonunchilik va ijro organlari faoliyatiga kuchli ta‘sir ko‘rsatuvchi omildir.

Har qanday davlat va jamiyatda inson kapitalining shakllanishi ona qornida individning sog‘lom rivojlanishi, uning tug‘ilishi, odam, inson va shaxs darajasida kamol topishi kabi juda ko‘p omillar ta‘siridagi murakkab jarayonlarini qamrab oladi. Tinchlik-osoyishtalik, ona va bola salomatligiga yo‘naltirilgan kuchli davlat ijtimoiy himoya siyosati, oiladagi sog‘lom muhit, aholining maktabgacha ta‘lim, maktab va boshqa ta‘lim turlarini o‘zida mujassamlashtirgan uzluksiz ta‘lim-tarbiya tizim bilan qamrab olinishi va ularning sifat va samaradorligi shular jumlasidandir.

6.2. Inson kapitaliga investitsiyalar: ta'lim va ilm

So'nggi ikki, uch yilda umummilliy boylikning ajralmas qismi hisoblangan inson kapitali rivojiga e'tibor kuchaydi. Ijtimoiy himoya, inson salomatligi, oilaviy munosabatlarni yaxshilash, mahalla institutlari faoliyatini takomillashtirish hamda ta'lim-tarbiya tizimidagi tub burilishlar shular jumlasidandir. Ilmiy nashrlar va ulardagi Xalqaro tajribadan kelib chiqqan holda shuni qayd etish mumkinki, innovatsion jarayonlarning rivoji institutsional integratsiyalashgan tuzilma doirasida amalga oshiriladi. Bu tuzilma sifatida milliy innovatsion tizim (MIT) xizmat qiladi, MIT konsepsiyasi 1990 yillarning boshida paydo bo'lgan, uning asoschilari K.Friman, R.Nevsin va B.A.Lundvellardir. Yangi nazariyani birlashtiruvchi va amalga oshiruvchi bu iqtisodiy hamkorlik va rivojlantirish bo'yicha taklif – yangi yo'nalishning shakllanishiga muhim bir asos bo'lib xizmat qila olishini qayd etish mumkin. Bu innovatsion iqtisodni rivojidagi institutsional tuzilmalarning o'zaro aloqalari tufayli paydo bo'ladigan “sinergetik effekt”dir.

Kadrlar tayyorlashda sifatga, hududiy jihatlarga e'tibor oshdi, bunda iqtisodiy mexanizmni takomillashtirish, ta'lim muassasalari bilan iqtisodiyot tarmoqlarining o'zaro hamkorligi asosida kadrlar tayyorlash tizimini joriy etish, “Kadrlarni maqsadli tayyorlash”, ishlab chiqarishning mavjud muammolarini ilmiy-tadqiqotlar natijasida hal etish tizimiga alohida e'tibor berilishi kun tartibiga qo'yildi.

Yuqoridagi tahlillar inson kapitaliga asoslangan innovatsion iqtisodiyotni shakllantirishda ilm-fan va ta'limga bosh ustuvor yo'nalish sifatida qarash, sohalar tashkil etuvchilari (fan, oliy ta'lim va ishlab chiqarish) integratsiyalashuvini chuqurlashtirish, investitsion jarayonlarni yanada jadallashtirish va innovatsion muhitni yaratish, ilmiy-tadqiqotlar natijadorligini oshirish va yaratuvchanlikni rag'batlantirish maqsadlilikini ko'rsatadi. Bunda akademik fan, oliy ta'limdagi mavjud salohiyatdan samarali foydalanish, sohalar tashkil etuvchilarining tugal integratsiyalashuvi, sohalararo ichki va tashqi integratsiyalashuv bilan innovatsion boshqaruv va innovatsion ishlab chiqarish qobiliyatiga ega bo'lgan kadrlar tayyorlanishiga erishish engillashadi.

Soha va fan yo‘nalishlarida innovatsiyalar yaratish va ularning keng joriy etilishi uchun tashkil etuvchilarining integratsiyalashuvi sheriklar har birining quyidagi maqsadlarga erishishini nazarda tutadi: innovatsiyalarni yaratish va ishlab chiqarishga joriy etishda sheriklar resurs va boshqa imkoniyatlaridan samarali foydalanib, o‘z salohiyatini oshirishi; integratsiyalashgan tuzilmaning investitsiyaviy jozibadorligidan foydalangan holda uchinchi tomonning moliyaviy va boshqa resurslariga ega bo‘lishining ta‘minlashi.

Xulosa qilib aytganda, sohalar tashkil etuvchilari integratsiyalashuvini kuchaytirish, jamiyatda innovatsion muhit yaratish, milliy uzluksiz ta‘lim-tarbiya tizimida inson kapitalining rivojlanishiga asoslangan iqtisodiyotni shakllantirishga xizmat qiluvchi MIT faqat jamoaviy uyg‘unlashuv bilan paydo bo‘ladi. MIT yangi bilimlarni yaratish, rivojlantirish, saqlash va tarqatish, ularni texnologiya, mahsulot va xizmatlarga aylantirish bo‘yicha faoliyatni mamlakat xududlarida amalga oshiradigan davlat, xususiy, ijtimoiy tashkilotlarning o‘zaro jamoaviy harakatlarining majmuasi bo‘lib xizmat qiladi. Unda iqtisodiyot tarmoqlari yoki sohalar bo‘yicha asosiy vazifalar bosh “ijrochi”lar rolini bajaruvchi (soha tashkil etuvchilarisiz: shu soha oliy ta‘lim mutaxassislik kafedralari, akademik fandagi laboratoriyalari, ishlab chiqarish korxonalari hamda biznes vakillari) hamkorlikdagi faoliyatni uyg‘unlashtiruvchi davlat va xo‘jalik organlarini aniqlash, ularning innovatsion sohadagi roli, vazifalarini belgilash hamda bajarilayotgan ishlarni Davlat ilmiy-texnik dasturlari doirasidagi ustuvorliklar bilan muvofiqlashtirib olib borish bugungi kun talabidir.

Soha tashkil etuvchilarisining faol hamkorligi, ya‘ni tugal integratsiyalashuvida shu sohaning muammolari teran anglanadi. Innovatsion tafakkurning shakllantirilishi bilan innovatsion muhit paydo bo‘ladi, muammo – ilmiy g‘oya – intellektual mulk ob‘ekti – yangi ishlanmaning joriy etilishi tizimi ishlaydi va soha hamda xududlar rivojlanishi jadallashadi. “Ilm orqali bilim” tamoyili qonuniyatiga ko‘ra innovatsion ishlanmalar yaratiladi, ularning xududlardagi erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalariga kirib borishi jadallashadi. Turmush tarzimizga jadal kirib kelayotgan klasterlar esa yagona zanjirdagi turli sohalarni o‘zida mujassamlashtirganligi tufayli soha va sohalararo ichki, tashqi integratsiyalashuvni kuchaytiradi hamda innovatsion muhit va innovatsion tafakkurni yangi bosqichga ko‘taradi.

6.3. Inson kapitalini baholash

Inson kapitali faqat intellektual qatlam va intellegensiyadan iborat emas. Bu tushunchaga odamlarning turish-turmushi, salomatligi, kayfiyati, orzu-intilishlari, bir-biriga bo'lgan munosabati ham kirib ketadi. Inson kapitalini shakllantirishda ertalab uyqudan uyg'onganda o'zingizni qanday his qilishingizdan tortib, atrofdagilar bilan nechog'liq xushmuomala bo'lishingizgacha - ish unumdorligini oshirishga xizmat qiladigan jamiki holatu hodisotlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishonch kategoriyasini olaylik. Agar fuqarolar davlat institutlari tugul, hatto yon qo'shnisiga ham ishonmasa, bu alaloqibat iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ishonchsizlik muhitida odamlar biznes bilan shug'ullanish, bankka omonat qo'yish yoki turli tranzaksiyalarni amalga oshirishdan cho'chiydi. Innovatsiyalar qilish haqida-ku gapirmasa ham bo'ladi. Vaholanki, bunday faoliyat turi hamisha xatarli sanalgan.

Inson kapitalini rivojlantirishga ulkan sarmoyani safarbar etish ham o'ziga yarasha xatardir. Lekin hali bironta mamlakat bundan yutqazgan emas.

Yigirma-o'ttiz yil muqaddam Osiyo va Afrika davlatlari rivojlanish bo'yicha deyarli bir xil darajada edi. Hozir esa, aytaylik, Kongo yoki Efiopiyani Janubiy Koreya va Singapur bilan qiyoslab bo'lmaydi. Oxirgilari inson kapitaliga o'z vaqtida e'tibor qaratgani tufayli iqtisodiy jihatdan yuksaldi.

Inson kapitalini yuzaga chiqarish ikki jihatga bog'liq. Birinchisi, biologik omil. Millat xarakteridagi ba'zi xususiyatlar nasldan-naslga o'tishi fanda isbotlangan. Juda kuchli qomusiy olimlarning avlodimiz. Bu esa o'zbek xalqining genetikasi inson kapitali uchun mustahkam asos bo'la olishini anglatadi.

Ikkinchi omilga mamlakatda ro'y berayotgan jarayonlar - ta'lim sifati, ilmiy salohiyat, sog'liqni saqlash tizimidagi ijobiy o'zgarishlar va boshqa indikatorlarni kiritish mumkin. Yurtimizda olib borilayotgan islohotlar shaxsan o'zimizda optimistik kayfiyat uyg'otmoqda.

Qizig'i, inson kapitalining yagona o'lchovi mavjud emas. Baholash metodologiyasi va mezonlari ham ishlab chiqilmagan. SHu bois dunyoda inson kapitalining universal qolip-andazasi bor, deyolmayman. Mamlakat uni o'zi bilganicha, ichki imkoniyatlaridan kelib chiqib yaratgani ma'qul, menimcha.

Islohotlar shiddatini pasaytirmasak, 15-20 yildan keyin Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlariga etib olishimiz mumkin. Birgina raqamni keltiraman: O‘zbekiston aholisining qariyb 100 foizi savodli. Rivojlanayotgan mamlakatlarning barchasi ham bunday ko‘rsatkich bilan maqtana olmaydi. Demak, yaxshi pozitsiyada turibmiz. Endi bor kuchni to‘plab, balandga sakrash qoldi.

Boshqacha aytganda, bizga mamlakatni innovatsion relsga qo‘ya oladigan raqobatbardosh kadrlar, sifatli ta‘lim beruvchi oliy o‘quv yurtlari, zamon bilan hamnafas ilm-fan tizimi kerak. O‘zbekiston mana shu sohalarga salmoqli investitsiya kiritish orqali inson kapitalini yuksaltirishi mumkin.

Prezident tashabbusiga ko‘ra, yurtimizda 2020 yilga “Ilm, ma‘rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili”, deb nom berilgani shaxsan meni g‘oyat ruhlantirdi. Sababi bunday qaror ortida ilmiy salohiyat va ta‘lim-tarbiyani yangi O‘zbekistonning tamal toshiga aylantirish istagi yotibdi.

6.4. Inson kapitaliga ehtiyoj

Inson kapitalini birdaniga yaratib bo‘lmaydi. Bunga uzoq vaqt kerak. Axir, bir yilda yurtimizda mingta kuchli olim etishib chiqqan olmaydi-ku. Bilasizmi, binoni qurishdan ko‘ra uning ichidagi jarayonlarni izga solish ming chandon mashaqqatli. Oxirgi yillarda O‘zbekistonda qabul qilgan qonun hujjatlarini tahlil qilib, davlatimiz qanday inson kapitaliga erishmoqchi ekani haqida aniq tasavvurga ega, degan xulosaga kelyapman. 2019-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasi, ta‘lim sohasiga doir bir qator qaror va farmonlar, xususan, joriy yildan tajriba-sinov tariqasida o‘nta oliy ta‘lim muassasasining o‘zini o‘zi moliyalashtirish tizimiga o‘tgan va boshqa islohotlar mamlakatning inson kapitali borasidagi pozitsiyasi qandayligini ko‘rsatib turibdi. Bundan buyog‘iga belgilangan vazifalarni kompleks ravishda, to‘g‘ri va qunt bilan ijro etish kerak, xolos.

Hech narsa o‘z-o‘zidan bo‘lib qolmaydi. Masalan, mamlakatimizda yaxshi olimlar ko‘payishi uchun oliy ta‘lim tizimini kuchaytirish, ilmiy kadrlarni munosib rag‘batlantirish, ularga stimulyat yaratib berish zarur. Tan olaylik, yosh avlod ongida olim bo‘lgandan ko‘ra bozorda do‘kon ochib, savdo bilan shug‘ullangan ma‘qul, degan sobit tushuncha

shakllanib bo'ldi. O'zbekistonda yangicha fikrlaydigan mutaxassislar qatlami yuzaga kelmagunicha inson kapitali rivojlanmaydi. Biz shunday darajaga etishimiz kerakki, bolangizdan kelajakda kim bo'lasan, degan savolga u muhandis, olim, mikrobiolog, deb javob bersin.

Ta'lim va ilm-fandan tashqari boshqa sohalar ham inson kapitaliga bevosita ta'sir ko'rsatadimi degan savolga kuyidagicha javob berish mumkin.

Ulardan biri - tibbiyot. Xalq salomatligi va yashash sifati haminqadar bo'lgan joyda inson kapitali haqida gapirish mantiqsiz. Ko'pgina tadqiqotlarning ko'rsatishicha, odamlar uzoq umr ko'rmaydigan mamlakatlarda inson kapitaliga deyarli sarmoya kiritilmaydi. Chunki hadeb kasal bo'ladigan, yeb-ichishida maza-matra yo'q inson uzoq kelajak haqida o'ylamaydi. U yana o'n-yigirma yil umr ko'rarmikanman, degan o'y-xayol bilan yashaydi.

Bil'aks, inson kapitali rivojlangan davlatlarda aholining o'rtacha umr ko'rish yoshi yuqoridir. Yaponiya, Norvegiya bunga yorqin misol. Bejiz emaski, mamlakatimiz sog'liqni saqlash sohasiga, ayniqsa, onalik va bolalik muhofazasiga jiddiy e'tibor qaratmoqda. qolaversa, ayollar salomatligini mustahkamlash ta'lim va fandagi islohotlardan ham muhim masala, desa xato bulmaydi.

Ta'lim sohasidagi islohotlarni bog'chalardan boshlaganimiz meni alohida quvontiradi. Yurtimizda xususiy maktabgacha ta'lim muassasalari ochilmoqda. Bora-bora ular o'rtasida raqobat yuzaga kelib, sifat va saviyaga e'tibor kuchayadi. Iqtisodiy tahlillar 2030 yilgacha respublikada aholi daromadlari muttasil ortib borishini ko'rsatmoqda. Shunga mutanosib ravishda oilalarning daromadi ham ortadi. Bunday paytda ota-onalar farzandining ta'limi, salomatligi, ma'naviy kamolotiga ko'proq sarmoya kiritishi ilmiy jihatdan isbotlangan. Ayniqsa, oila budjetini ayol tasarruf etsa, u bolasini tez-tez shifokorlar ko'rigidan o'tkazishga, o'z vaqtida emlatishga, qo'shimcha daslar yoki to'garaklarga olib borishga, kitoblar sotib olishga harakat qiladi.

Inson kapitaliga erishish yo'lidagi islohotlar institutsional jihatdan sekinroq kechayotganidan xavotirdaman. Aytaylik, ilm-fanimiz Evropadagidek rivojlanishini xohlaymiz-u, ammo negadir ilmiy-tadqiqot institutlari hali ham eski tizim bo'yicha ishlashda davom etmoqda. Qolaversa, oliy o'quv yurtlariga mustaqillik berish kerak, deb o'ylayman. Ular professor-o'qituvchilar va ilmiy kadrlarga yuqori talab

qo‘ya olsin, doktoranturaga qabulni kuchaytirsin. Shunda rivojlanish bo‘ladi!

O‘zbekiston innovatsion ekotizimni to‘laqonli ishlatishga tayyormi va Bu borada 2020 yilda qanday o‘zgarishlarni kutilmokka. Innovatsion ekotizim ishlab ketishi uchun unda davlatning rolini minimallashtirish kerak. Innovatsiyalarni bozorga aslida vazirlik emas, xususiy sektor olib chiqadi. Hukumat qonunchilik bazasi va institutsional platformani yaratib beradi, xolos.

Statistika bo‘yicha, o‘nta startap loyihadan atigi bittasi muvaffaqiyatli chiqishi mumkin. Qolgani sarmoya bilan birga “kuyib ketadi”. Davlat shuncha pulni havoga sovurolmaydi, axir. Uning boshqa xarajatlari ham talaygina. Ikkinchidan, tadbirkorlik muhitida davlat u qadar ham samarali menejer emasligi amaliyotda ko‘p bor o‘z isbotini topgan. Innovatsion biznesda-ku, ayniqsa. Ushbu turdagi faoliyat bilan kreativ insonlar shug‘ullanishi zarur.

O‘zbekistonda innovatsion ishlanmalar, startaplar asosan davlat hisobidan moliyalashtirilmoqda. Bunday ahvolda innovatsion ekotizim to‘laqonli ishlab ketolmaydi. Shu tufayli, fikrimcha, 2020 yilda Innovatsion rivojlanish vazirligi tadbirkorlar bilan bevosita ishlab, innovatsion faoliyatga moliyaviy tashkilotlar, jumladan, banklarni jalb qilishi, xususiy venchur fondlarini tashkil etishga ko‘maklashishi kerak.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Inson kapitali sifatiga quyilgan yangi talablarni aytib bering.
2. Keyingi davrda inson kapitali rivojiga e‘tiborni kuchayishiga sabab nima?
3. Ta‘lim va ilm-fandan tashqari boshqa sohalar ham inson kapitaliga bevosita ta‘sir ko‘rsatadimi?
4. Inson kapitalini baholash qanday amalga oshiriladi?
5. O‘zbekistonda innovatsion ishlanmalar, startaplar qanday moliyalashtiriladi?
6. Sizning fikringizcha, innovatsion ishlanmalar, startaplar qanday moliyalashtirilishi lozim?

VII BOB. OLIY TA'LIMDA MARKETING FAOLIYATINI BOSHQARISH

Reja:

- 7.1. Oliy ma'lumotli mutaxassislariga bo'lgan talabni belgilash.
- 7.2. Ta'limda marketing faoliyati va uni tashkil etish tamoyillari
- 7.3. Marketing tadqiqotlarini o'tkazish

7.1. Oliy ma'lumotli mutaxassislariga bo'lgan talabni belgilash

Oliy o'quv yurtining kadrlar bilan ishlash siyosati xodimlar bilan ishlashning bosh yo'nalishi va muhim shartlarini belgilaydi. Kadrlar bilan ishlash – oliy o'quv yurti rahbariyati faoliyatining eng murakkab yo'nalishlaridan biri. U tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va boshqa xil vazifalarni kompleks yechishni talab etadi. Oliy o'quv yurtining kadrlar bilan ishlash siyosati ta'lim berish va rivojlanishning aniq belgilangan taktikasini, shuningdek boshqaruv salohiyatini rivojlantirish jarayonining maqsadini o'z ichiga olishi lozim.

Kadrlar bilan ishlash siyosatini amalga oshirishda eng avvalo xodimning tashkilot falsafasi va strategiyasiga muvofiqligini hisobga olish talab etiladi. Tashkilotning xodimlarga bo'lgan ehtiyojlari asosan uning oldida turgan maqsadlarga bog'liq bo'ladi. Bu maqsadlar qancha aniq ta'riflangan bo'lsa, xodimlar bilan ishlash sohasidagi faoliyatni rejalashtirish shuncha oson bo'ladi. Tashkilot o'z strategiyalaridan birida biror narsani o'zgartirsa, masalan, yangi ta'lim xizmatlarini kiritsa, xodimlar soni va malakasiga qo'yiladigan talablar sezilarli darajada o'zgarishi mumkin.

Kadrlardagi o'zgarishlar ishdan bo'shatish, nafaqaga chiqish, dekret ta'tili va hokazolar bilan belgilanishi ham mumkin. Kadrlar bo'limi o'zgarishlar monitoringini yuritishi va ularni taxmin qilishi lozim.

Tashqi omillar orasida mehnat bozorining holati birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. U makroiqtisodiy vaziyatga, texnika va texnologiyaning rivojlanish darajasiga, raqobat va boshqa omillarga bog'liq.

Ta'lim tizimining kadrlar bilan ishlash siyosatida lavozimning tashkiliy tuzilmadagi o'rnini, ya'ni bajariladigan ishning mazmuni va

hajmini, zarur malakani, hamkasblar bilan munosabatlarni belgilash muhimdir.

YAngi tashkilotga moslashish jarayoni va bu erda ishni boshlash har qanday odam uchun og'ir davrdir. Agar tashkilot bunday odamni qo'llab-quvvatlamasa, uning jamoaga bo'lgan ishonchi kamayadi, ishning sifati pasayadi. Moslashishning ikki tipi: professional moslashish yoki ishning mazmuniga kirish va ijtimoiy-psixologik moslashish yoki jamoaga qo'shilish farqlanadi.

Oliy o'quv yurtining falsafasi oliy o'quv yurti ishining maqsadlari, vazifalari va prinsiplarini belgilaydi. Bu jamoa tanlagan va qo'llab-quvvatlaydigan me'yorlar, omillar va qadriyatlar tizimi. U oliy o'quv yurti xodimlarining kuch-g'ayratini birlashtirishni ta'minlashi va xodimlarda ularning oliy o'quv yurti faoliyatidagi roli haqida aniq tasavvur hosil bo'lishiga ko'maklashishi lozim.

Oliy o'quv yurtining falsafasida oliy o'quv yurti rahbariyatining har bir xodim erishishga harakat qilishi talab etiladigan g'oyalari aks etishi darkor. Masalan, Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining falsafasi quyidagilarni nazarda tutadi:

- ✓ amaliy faoliyatda foydalanish mumkin bo'lgan bilimlar bilan ta'minlash;
- ✓ ertangi kun bilimlari bilan ta'minlash;
- ✓ o'quv jarayonini tashkil etishning eng samarali shakllaridan foydalanish;
- ✓ iqtisodiyot, menejment, biznes sohasida keng ilmiy va maslahat faoliyatini amalga oshirish;
- ✓ mintaqa iqtisodiyoti muammolarini yechishda talabalar bilan birga faol ishtirok etish;
- ✓ faoliyatning harakatchan, liderlik uslubini rivojlantirish va amalga oshirish va h.k.

Xodimni eng avvalo, tashkilotda qabul qilingan falsafa, strategiya, xulq-atvor andozalari, an'analar, me'yorlar va qoidalar bilan tanishtirish lozim. Zaruriy axborot berishning samarali yo'llaridan biri – har bir xodim tanishishi lozim bo'lgan hujjatlar to'plamini yaratish.

Oliy o'quv yurtining falsafasi, mehnat sharoitlari, mehnatga doir munosabatlar va kadrlar bilan ishlash siyosati boshqaruv salohiyatining shakllanish va rivojlanish jarayoniga yo'l ko'rsatadi.

Samarali va uzluksiz boshqaruv jarayoni uchun kerakli paytda tashkilotni tark etgan mutaxassislar o'rnini bosishga qodir bo'lgan rahbar kadrlar zaxirasini yaratish talab etiladi. Oliy o'quv yurtining boshqaruv salohiyatini tadqiqotchilar, yosh mutaxassislar, boshqaruv xodimlari tashkil etadi.

7.2. Ta'limda marketing faoliyati va uni tashkil etish tamoyillari

Ta'lim xizmatlari deganda inson faoliyatining muayyan bilimlar yig'indisini olish natijasida qo'lga kiritilgan foydali samarani, shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarni qondiruvchi, bozor va nobozor munosabatlarni mujassamlovchi aralash ne'matni tasavvur etamiz.

Ta'lim xizmatlarini tadqiq qilishda klassik yondashuvni qo'llash uning quyidagi xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi:

- his etmaslik;
- manbadan ajralmaslik;
- nomuntazamlik (geterogenlik);
- saqlanib qolmaslik;
- mulk huquqini yo'qligi.

BMTning YUNESKO tashkiloti "ta'lim" atamasiga o'zida ta'limga bo'lgan ehtiyojni qondirish maqsadlarida amalga oshiriladigan, aniq maqsadga yo'naltirilgan va muntazam faoliyatning barcha turlari ma'nosini ifoda etadi degan ta'rif beradi. Yer yuzida marketingning 1000 dan ortiq ta'rifi mavjud. Mazkur ta'riflarning quyidagi tahriridan foydalanish maqbul: «Ta'lim xizmatlari marketingi boshqaruv jarayoni bo'lib, u iste'molchilarning ehtiyojlarini bashorat qilish va qanoatlantirishni o'z ichiga oladi hamda ta'lim muassasasining barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan darajada foyda olinishiga erishiladigan tarzda rivojlantirishni ko'zda tutadi». Ushbu ta'rif marketing o'z ichiga qanday jarayonlarni olishini va qanday maqsadlarga intilishini tushunib olish imkonini beradi.

Ta'lim xizmatlari barcha xizmatlar uchun xos umumiy jihatlar bilan birgalikda boshqa xizmatlardan farqlovchi quyidagi o'ziga xos jihatlariga ega: ta'lim xizmatlarini individuallashtirish; ta'lim xizmatlarining aralash ne'mat sifati mavjud bo'lishi; ta'lim xizmatlarining umumiyliigi; ularni ishlab chiqarishga nisbatan uzoq

davom etishi; ta'lim xizmati ko'rsatishga haq to'lashni normalashni qiyinligi; iste'molchi yoshining ta'lim xizmatlari miqdor – sifat darajasiga muvofiqligi; ijtimoiy iste'mol.

Bugungi kunda ta'limda marketing tushunchasiga quyidagi zamonaviy yondashuvlar mavjud:

- Ta'lim xizmatlariga yo'naltirilgan marketing, bunda ta'lim muassasasining faoliyati yangi ta'lim xizmatlari ko'rsatishga yoki mavjud xizmatlarni takomillashtirishga qaratiladi.

- Iste'molchilarga yo'naltirilgan marketing, bunda ta'lim muassasasining faoliyati iste'molchilarning, ya'ni ish beruvchi va mehnat bozori ehtiyojlarini qondirishga qaratiladi.

- Ta'lim mahsulotlariga yo'naltirilgan marketing, bunda ta'lim muassasasi pedagog kadrlarining mehnat faoliyati natijasida yuzaga keladigan, alohida yoki ta'lim jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan mahsulotlar (darslik, o'quv qo'llanma, didaktik materiallar va shu kabilar) takomillashtirishga qaratiladi.

Ta'lim xizmatlari marketingi bu ta'lim oluvchilarning muayyan sifat va xususiyatlarini shakllantirishga qaratilgan ta'lim maqsadlariga erishishda ta'lim jarayonida amalga oshiriladigan tadbirlar majmuasiga ko'rsatiladigan xizmatlardir.

Ta'limda marketingning maqsadi:

- Iste'molchilarning ehtiyojlarini maksimal darajada qondirilishiga erishish

- Iste'molchilar talabining maksimal qondirilishiga erishish

- Iste'molchilarga ta'lim xizmatlaridan foydalanishni tanlashiga imkoniyat yaratish

- Jamiyatning intellektual salohiyatini oshirish.

Ta'lim xizmatlari marketingining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- Ta'lim xizmatlari bozorini tadqiq etish va baholash, uning o'zgarishlarini bashorat qilish;

- Ta'limning istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash, ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlarining hajmi va turlarini aniqlash;

- Raqobatchi ta'lim muassasalari to'g'risida ma'lumotlar to'plash va tahlil qilish;

- Iste'molchilarning o'qishga bo'lgan talabini va ularni

qanoatlantirish imkoniyatlarini baholash;

- Ijtimoiy xamkorlikni rivojlantirish yo'llarini, sifatli ta'lim xizmatlari kursatish usullarini aniqlash;

- Ta'lim xizmatlaridan foydalanish jarayonida servis xizmatlarni amalga oshirish;

- Narxni shakllantirish siyosati va strategiyasini ishlab chiqish;

- Ta'lim xizmatlari reklamasini tashkil etish.

Ta'lim xizmatlari sohasidagi marketingning asosiy tamoyillari:

Ta'lim muassasasi resurslarini bozorning tanlangan segmentidagi iste'molchilar talabini hisobga olgan holda raqobatbardosh ta'lim xizmatlarini ko'rsatishga yo'naltirish;

Ta'lim xizmatlari sifatini mutaxassis kadrlarga bo'lgan talabni qondirish chorasi sifatida baholash.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida "Ta'lim muassasalari ustavida belgilangan vazifalariga muvofiq pulli ta'lim xizmatlari ko'rsatish, shuningdek tadbirkorlik faoliyatining boshqa turlari bilan shug'ullanishga xaqli" (6-modda. Ta'lim muassasasining xuquqiy maqomi) ekanligi belgilab qo'yilgan. Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 6 iyuldagi 200-son qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi to'g'risida Nizomda: "Kasb-hunar kolleji manfaatdor vazirliklar va idoralar, ish beruvchilar, mehnat va aholi bandligi organlari bilan hamkorlikda pulli-kontrakt asosida: a) o'rta maxsus, kasb-hunar ma'lumotiga ega bo'lmagan shaxslarni umumta'lim maktablarining 11-sinflari bitiruvchilari kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishlari uchun o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi dasturlari bo'yicha; b) ikkinchi mutaxassislikni olishni xohlovchilar esa, o'rta maxsus, kasb-hunar ma'lumotli shaxslarni o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi dasturlari bo'yicha o'qitishi mumkin (bo'sh o'quv maydonlari, zarur resurs ta'minoti va o'qituvchi kadrlar mavjud bo'lgan taqdirda)" deyilgan. Bu kasb-hunar kollejlari mahalliy aholiga pullik o'quv xizmatlarini ko'rsatish huquqini beradi. Ko'plab kasb-hunar kollejlari hozirning o'zida bunday faoliyatni amalga oshirmoqda va yoshlar, katta yoshlilar, ishsizlar uchun pullik o'quv kurslarini taklif qilmoqdalar, shuningdek mahalliy korxonalar xodimlarining malakalarini oshirmoqdalar

Ta'lim xizmatlari bozori amal qilish mexanizmi talab, taklif,

narx va raqobatning o'zaro munosabatda bo'lishini taqozo etadi, buning natijasida kishilar ta'lim ishlab chiqarish jarayoniga jalb etiladi, ta'lim xizmatlarini iste'mol qilib, ushbu xizmatlarga bo'lgan ehtiyojni qondiradilar. Ta'lim xizmatlari bozorining amal qilish mexanizmini quyidagicha tasavvur etish mumkin: ta'lim xizmatlari iste'molchilari, odatda mehnat bozorida talab bo'lmagan kasbdagi kadrlariga o'qish uchun haq to'lashga moyil emaslar. Bu hol ta'lim muassasalarini bunday ixtisosliklar bo'yicha kadr tayyorlashni qisqartirishga majbur etadi. Aksincha, agar mehnat bozorida maqbul holatni egallash imkonini beradigan ta'lim xizmatlariga talab katta bo'lsa, ta'lim muassasalari ushbu kasblar bo'yicha kadrlar tayyorlashni amalga oshirishadi.

Ta'lim xizmatlari bozoridagi talab deganda, biz xaridorlarning muayyan miqdor va sifatidagi ta'lim xizmatlariga to'lov qobiliyatiga ega ehtiyojni tushuniladi. Ushbu bozordagi talab uni boshqa bozorlardagi talabdan farqlovchi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ta'lim xizmatlariga talab narx bilan bog'liq bo'lmagan va narx omillari ta'sirida shakllanadi. Narx bilan bog'liq bo'lmagan omillarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: - iste'molchilarning ehtiyojini qondirish uchun ta'lim xizmatlarining biron – bir turini afzal ko'rish, ta'limga talab mamlakatdagi ijtimoiy – iqtisodiy vaziyat, ijtimoiy, tarixiy va psixologik omillar, oila an'analari ta'sirida shakllanadi: - ta'lim xizmatlari iste'molchisining daromadi. Iste'molchi daromadining kamayishi ta'lim xizmatlarini iste'mol qilishni cheklashga olib keladi.

Iste'molchi tomonidan nufuzli ma'lumot olishni ustuvor maqsad qilib qo'yilsa, u ta'lim xizmatlaridan foydalanish ehtiyojini qondirish uchun boshqa tovarlar va xizmatlarga qilinadigan xarajatlar hajmini qisqartirishga majbur bo'ladi; iste'molchilar kutgan narsalar. Talabga ta'sir etuvchi, narxga bog'liq bo'lmagan qator omillar faqat ta'lim xizmatlari bozoriga xos bo'ladi. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin: - muayyan mintaqada joylashgan oliy o'quv yurtlari miqdori. Ushbu mintaqada oliy o'quv yurtlari soni qancha ko'p bo'lsa va bozorda turdosh ixtisosliklar qanchalik ko'p taklif etilsa, alohida olingan tashkilotda talab hajmi shuncha kam bo'ladi. - ta'lim muassasasining nufuzi va maqomi. Ta'lim xizmatlari bozorida har bir iste'molchi oliy o'quv yurtining maqomi va boshqa ta'lim

muassasalari o'rtasidagi mavqei professor - o'qituvchilar tarkibida miqdori, sifati tomonidan ustun darajada belgilanadigan malakali xizmatdan bahramand bo'lishga intiladi.

Shunday qilib, ta'lim muassasasini nufuzi qancha yuqori bo'lsa, ta'lim xizmatlari iste'molchilarining unga bo'lgan talabi mutanosib ravishda yuqori bo'ladi. Ta'lim xizmatlari bozoridagi taklif deganda, oliy o'quv yurtlari tomonidan ma'lum davr mobaynida muayyan narxda ko'rsatishi mumkin bo'lgan ma'lum sifatdagi ta'lim xizmatlari miqdorini tushunamiz. Ta'lim xizmatlari taklifi ta'lim muassasalarining o'quv o'rinlarini to'ldirish ehtiyojini ko'rsatadi. Ta'lim xizmatlari taklifi dastlab, taklif qilinayotgan xizmatlar narxi bilan miqdori o'rtasidagi bevosita aloqani aks ettiruvchi narx omillari ta'sirida shakllanadi va ta'lim xizmatlarini narxi qancha yuqori bo'lsa, ular taklifining hajmi shuncha katta bo'ladi. Ta'lim xizmatlari taklifini belgilovchi narx va narxga bog'liq bo'lmagan omillarni ajratish mumkin. Ta'lim xizmatlari bozoridagi taklifning xususiyati shundan iboratki, ushbu xizmat kimgadir to'g'ridan - to'g'ri yo'naltirilmagan.

7.3. Marketing tadqiqotlarini o'tkazish

Hozirgi vaqtda jahonda keng tarqalgan "marketing" tushunchasi bozorni egallash bilan bog'liq faoliyatni anglatadi. Ko'pchilik marketingni tovarlarni sotish bilan bog'laydi. Ammo sotish tizimining vazifasi xaridorni ishlab chiqarilgan mahsulotni xarid qilish lozimligiga ishontirishdan iborat bo'lsa, marketing faoliyati iste'molchiga nafaqat bugun, balki ertaga ham kerak bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish va sotish hamda xizmatlarni ko'rsatishni nazarda tutadi.

Marketing – bozor muammolarini yechishga nisbatan kompleks yondashuv. U tovar harakatining barcha bosqichlarini – ehtiyojlarni va tovarga bo'lgan talabni o'rganish, ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish dasturlarini ishlab chiqishdan sotuvdan keyingi xizmat ko'rsatishni tashkil etish va yangi tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarni shakllantirishga qadar qamrab oladi.

Marketingning bosh qoidasi – iste'molchiga amalda zarur bo'lgan mahsulotni ishlab chiqarish, unga o'z ehtiyojlarini aniqlashga

yordam berish, iste'molchini to'laqonli qondiradigan mahsulot va xizmatlarga talabni shakllantirish.

Yana bir muhim xususiyat: marketingni biron-bir bitta xo'jalik sohasiga, masalan, savdoga kiritish mumkin emas. U bozorning barcha subyektlarini qamrab oladi, uning metodlari esa kompleksda qo'llanilgan holdagina samara beradi va aniq ta'riflangan pirovard natijaga qaratilgan yagona strategik mo'ljalga ega bo'ladi.

Sodda qilib aytganda, marketing – bozor faoliyatini puxta o'ylab tashkil etish. U quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- ✓ ehtiyojlar va talabni tahlil qilish, o'rganish va prognoz qilish;
- ✓ bozorda o'z o'rnini topish, sotuvlarning ehtimol tutilgan darajasini aniqlash;
- ✓ tovarni ishlab chiqish va uni ishlab chiqarishni tashkil etish;
- ✓ narxni belgilash;
- ✓ reklama;
- ✓ sotuvni tashkillashtirish va rag'batlantirish.

Marketing yondashuvi asosida bozorni samarali boshqarish kam xarajat bilan ko'p daromad olishni ta'minlashga qaratilgan axborot yig'ish, bozor tadqiqotlarini o'tkazish, reklamani tashkil etish, sotuv operatsiyalarini amalga oshirish va xizmatlar ko'rsatishni anglatadi.

Marketing-miks 7P – marketologlarga marketing majmuasini ishlab chiqishga yordam beruvchi mashhur sxema. U marketing dasturi bilan qamrab olinishi lozim bo'lgan to'rt sohani ko'rsatadi:

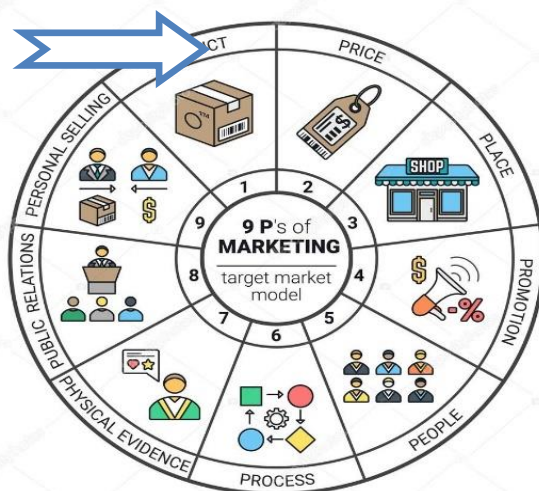
- ✓ **Mahsulot (Product)** – e'tiborni tortish, xarid qilish, foydalanish yoki iste'mol qilish uchun bozorga taklif qilinishi, biron-bir ehtiyojni qondirishi mumkin bo'lgan har qanday narsa. Jismoniy ob'ekt, xizmat, shaxs, joy, tashkilot yoki g'oya bo'lishi mumkin.
- ✓ **Narx (Price)** – mijoz mahsulot yoki xizmatni qo'lga kiritish yoki undan foydalanish ustunliklariga almashtiruvchi pullar yoki boshqa boyliklar miqdori.
- ✓ **Rag'batlantirish (Promotion)** – muayyan toifadagi mijozlarga maxsulot yoki xizmat, uning afzalliklari haqida xabar beruvchi va xarid qilishga og'diruvchi harakatlar.
- ✓ **Joy (Place)** – korxonaning mahsulot yoki xizmatni muayyan toifadagi mijozlar uchun ochiq qilishga qaratilgan barcha harakatlari.

- ✓ 1981 yilda Bums va Bitner xizmatlar sohasida marketing konsepsiyasini ishlab chiqish jarayonida marketing-miksni quyidagilar bilan to'ldirishni taklif qildilar:
- ✓ **Odamlar (People)** – xizmatni ko'rsatish jarayonida bevosita yoki bilvosita ishtirok etuvchi barcha odamlar, masalan, xodimlar va boshqa mijozlar.
- ✓ **Jarayon (Process)** – xizmatni ko'rsatishni ta'minlovchi taomillar, mexanizmlar hamda harakatlar ketma-ketligi.

Jismoniy dalillar (Physical Evidence) – xizmatni ko'rsatish amalga oshirilayotgan sharoit, muhit, muayyan toifadagi mijozlarga maxsulot yoki xizmat, uning afzalliklari haqida xabar beruvchi va xarid qilishga og'diruvchi harakatlar.

Xizmatni ilgari surish va ko'rsatishga yordam beruvchi moddiy predmetlar.

Kengaytirilgan **marketing-miks 9P** asta-sekin 7P ni siqib chiqaradi, chunki xizmatlar sohasining xususiyatlariga ko'proq mos keladi. Marketing-miks qo'shimcha qismlarining uchalasi ham dastlabki to'rt qism kabi korxonaning tashqi tavsiflariga emas, balki korxonada yuz berayotgan voqealar marketing bilan bevosita bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Korxonaning ichki parametrlarini sinchkovlik bilan kuzatish ichki marketingning bosh vazifasi hisoblanadi, lekin u e'tiborni qaratish lozim bo'lgan narsalarni oddiy sanab o'tish o'rniga ular bilan qanday ishlash kerakligini ko'rsatadi.

O'quv yurtida marketing va PR. Umuman olganda marketing – bu tashkilot maqsadlariga erishish uchun iste'molchilarning talablari

haqidagi axborotga asosan tovarlar ishlab chiqarish va sotish hamda xizmatlar ko'rsatishni tartibga soluvchi faoliyat.

Turli mamlakatlarda marketing konsepsiyasi o'z xususiyatlariga ega. Masalan, AQSHda asosiy vazifa – potensial xaridorni ko'ndirish va ishontirish. Yaponiyada marketing konsepsiyasi iste'molchining istaklarini qondirishga qaratiladi. Amerikacha shior – “Sotuvchilar gapirsin”, yaponcha shior – “Tovarlar va xizmatlar o'zi uchun gapirsin”.

Marketing tovarlar va xizmatlar bilangina cheklanmaydi. Odamlar ham marketing ob'ektlari bo'lishi mumkin. Ayni holda oliy o'quv yurtlarining bitiruvchilari marketing ob'ektlari hisoblanadi.

Oliy o'quv yurti marketingi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ta'lim xizmatlari bozori oliy o'quv yurtlaridan tegishli bozorga oid xulq-atvorni talab etdi. Bu xulq-atvor oliy o'quv yurti o'z ta'lim mahsullari va xizmatlari reklamasini faollashtirishidan boshlanadi.

Marketing sohasidagi yutuq va kamchiliklar tahlili uquv va ko'nikmalarni ikki tarkibiy qismga ajratish mumkinligini ko'rsatadi:

- ✓ o'z tovarini professional bilish;
- ✓ xaridor psixologiyasini bilish.

Har qanday iqtisodiyotda barcha tashkilotlar faoliyati o'zaro bog'lanishi lozim. Bozor – bu mexanizm. Uning yordamida sotuvchilar va xaridorlar o'zaro munosabatlarga kirishadi va biznesni amalga oshiradi. Biznes – insonning unga pul topish va daromad olish imkoniyatini beruvchi mavjudlik usuligina emas. Leksik jihatdan biznes – daromad keltiruvchi har qanday ish, kasb-kor. Keng ma'noda biznes – uning barcha ishtirokchilari o'rtasidagi daromad olish, firma, korxonani rivojlantirishga qaratilgan munosabatlar yig'indisi.

Hozirgi vaqtda PR fanining mazmuniga berilgan ko'p sonli ta'riflar mavjud. Keng ma'noda *pablik rileyshnz* kommunikatsiyalar haqidagi fan bo'lib, uning maqsadi individ va guruh, guruh va jamiyat o'rtasida o'zaro ishonch muhitini yaratishdir. U jamoatchilik fikriga informatsion ta'sir ko'rsatishi bilan tavsiflanadi.

Pablik rileyshnz – menejment vositasi. Uning asosiy strategiyasi – ishonchni yaratish. Uning auditoriyasi aniq chegara va manzillarga ega emas.

PRning asosiy vazifalaril tashqi va ichki kommunikatsiyalar sohasida yotadi. 80% gacha joyni egallovchi tashqi kommunikatsiyalar ommaviy axborot vositalari bilan kommunikatsiyalar sohasida yotadi. Bu turli manbalar va adabiyotlarni muttasiz kuzatish, ularda nomaqbul

ma'lumotlar paydo bo'lgan holda darhol tegishli choralar ko'rish, e'lon qilish uchun o'z materiallarini tayyorlash, matbuot konferensiyalarida ishtirok etish, ma'muriyat nomidan ish ko'rishni nazarda tutadi.

Ichki kommunikatsiyalarning maqsadi tashkilotda o'zaro ishonch va hamkorlik muhitini yaratishdir.

Ta'limda marketing tadqiqotlari - bu ta'lim tizimida marketing xizmatiga doir muammolar bo'yicha ma'lumotlarni to'plash, qayd etish va tahlil qilish jarayonidir. SHu nuqtai nazardan, ta'lim tizimida marketing faoliyatini yo'lga qo'yishdan avval, mehnat bozorining hozirgi holati, iste'molchilarning talabi va raqobatchilar haqida ma'lumotlar yig'ish va tahlil qilish, ya'ni marketing tadqiqotlarini o'tkazish zarur.

Ta'limda marketing tadqiqotlari olib borish ta'lim muassasalari oldiga quyidagi vazifalarni hal etishni talab etadi:

- ✓ Mehnat bozori ehtiyojini kompleks tadqiq etish.
- ✓ Ta'lim xizmatlari iste'molchilari (davlat, ish beruvchilar) talablarini o'rganish va tahlil etish.
- ✓ Sifatli ta'lim xizmatlari ko'rsatish bo'yicha talablarni qondira oluvchi pedagoglar salohiyatini tahlil etish.
- ✓ Ta'lim muassasasining tegishli ta'lim xizmati ko'rsatish bo'yicha moddiy-texnik bazasi va o'quv-uslubiy ta'minoti bo'yicha imkoniyatlarini tahlil etish.
- ✓ Ta'lim muassasining xududiy joylashuvi, shart-sharoitlari va rivojlanish imkoniyatlarini tahlil etish.
- ✓ Sifatli ta'lim xizmati ko'rsatilishini ta'minlash (ta'lim sifatining doimiy monitoringini o'tkazib borish va natijalarini tahlil etish).
- ✓ Raqobatchi ta'lim muassasalari haqida ma'lumotlar to'plash.
- ✓ tahlil etish va raqobatda ustunlikka erishish yo'lini belgilash.
- ✓ Pulli ta'lim xizmatlari ko'rsatishni yo'lga qo'yish va budjetdan tashqari mablag' topish faoliyatini jadallashtirish.
- ✓ Ta'lim muassasasining marketing strategiyasini ishlab chiqish.

Yuqoridagi vazifalarni hal etishda ta'lim muassasalariga homiy va vasiy tashkilotlarning amaliy yordam ko'rsatishlari, bunda ta'lim muassasasi rahbarlarining homiylik va vasiylik kengashlarining muntazam faoliyat ko'rsatishini ta'minlashi muhim o'rin tutadi. Marketing tadqiqotlarning yo'nalishlari doim kengayib boradi. Biroq quyidagi yo'nalishlardagi tadqiqotlar eng muhim bo'lib hisoblanadi:

- ✓ Mehnat bozori sig'imi va uning potentsiali.
- ✓ Aholi daromadlari.

- ✓ O‘quvchilarning qiziqishi va qobiliyatlari, motivatsiyasi.
- ✓ Reklama, uning samaradorligi.
- ✓ Ta’lim xizmatlari sifati va samaradorligi.
- ✓ Axborot oqimlari.
- ✓ Qonunchilik tomonidan tartiblashtirish va cheklashlar.
- ✓ O‘tkaziladigan tadqiqotlarning uslubiyatlari.
- ✓ Ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishning asosiy tendensiyalari.
- ✓ Jamoatchilik aloqalari.
- ✓ Marketing infrastrukturasi.

Marketing tadqiqotining majburiy shartlari quyidagilar:

- ✓ tadqiqotlar tizimli harakterda bo‘lishi kerak, shu holdagina samaradorlikni kutsa bo‘ladi;
- ✓ marketing tadqiqotlarini olib borishda ob‘ektivlik va aniqlikka asoslangan ilmiy yondashishga rioya etilishi kerak;
- ✓ marketing tadqiqotlari qaror qabul qilish uchun axborot talab etadigan marketingning har qanday tomoniga nisbatan qo‘llanilishi mumkin;
- ✓ ma’lumotlar ta’lim muassasasining o‘zidan, ish beruvchi tashkilot yoki boshqa ijtimoiy hamkorlardan kelib tushishi mumkin.

Ta’limda marketing - bu o‘quv muassasalari bitiruvchilarining mehnat bozoridagi reytingining etarli darajada yuqori bo‘lishini va ularning mulkchilikning turli shakllaridagi korxonalarda ishga joylashishlari darajasining yuqoriligini ta’minlovchi ta’lim jarayonini tashkil etish va amalga oshirish bilan bog‘liq barcha masalalarni o‘rganishga qaratilgan tadbirlar tizimi tushuniladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Oliy ma’lumotli mutaxassislariga bo‘lgan talab qanday belgilanadi?
2. Ta’limda marketing deganda nimani tushunasiz?
3. Marketing tadqiqotining majburiy shartlarini aytib bering.
4. Marketing tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlari qaysilar?
5. Ta’limda marketing tadqiqotlari ta’lim muassasalari oldiga qanday vazifalarni qo‘yadi?
6. Oliy o‘quv yurtining marketingi qanday xususiyatlarga ega?

VIII BOB. OLIY TA'LIM IQTISODIYOTI

Reja:

- 8.1. Oliy ta'lim tizimini moliyalashtirish
- 8.2. OTMni budjet hisobidan moliyalashning asosiy yo'nalishlari
- 8.3. Oliy ta'lim muassasalarining iqtisodiyoti va tashkiliy mazmuni

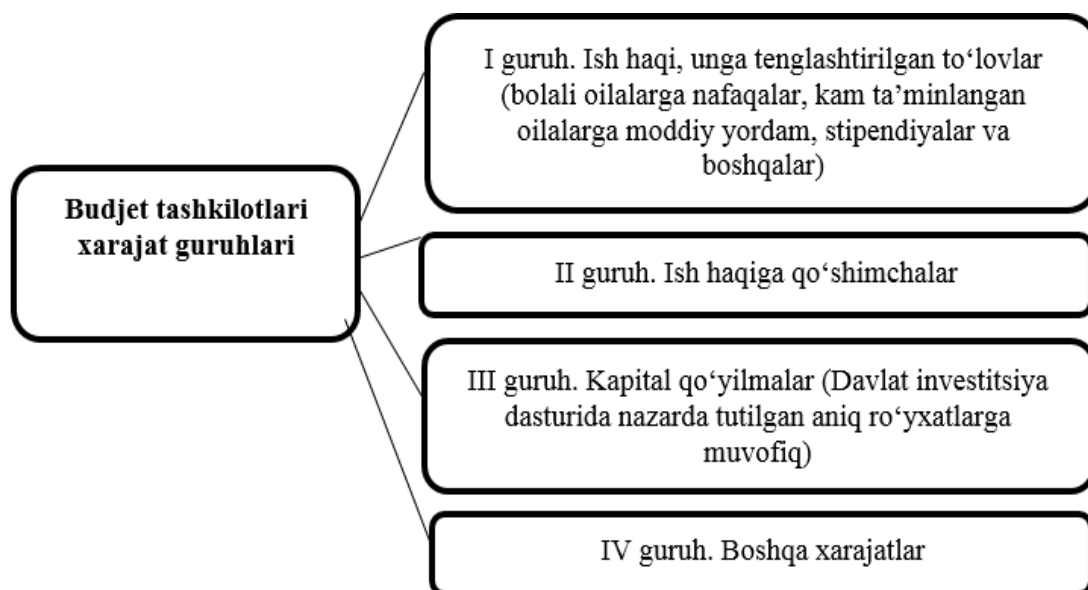
8.1. Oliy ta'lim tizimini moliyalashtirish

Mamlakat uchun davlatdagi ta'lim tizimining qay holatda ekanligi va qanday kadrlar kelajakda tayyorlanishi muhim ahamiyatga ega. Mamlakatimiz yaqindan boshlab mustaqil davlat bo'lganligi sababli ta'lim sohasiga qaratilayotgan xarajatlarning ko'p qismini davlat budjeti mablag'lari hisobidan moliyalashtirmoqda. Asta-sekinlik bilan mamlakatda innovatsion iqtisodiyotning taraqqiy etishi, aholi daromadlarining oshishi va ta'lim tizimi inson hayotidagi o'rnining oshib borishi mamlakatda ham asta - sekinlik bilan davr talablariga javob bera oladigan davlat ta'lim muassasalari bilan bir qatorda xususiy ta'lim muassasalari ham tashkil topib bormoqda. Bu o'z navbatida, bevosita raqobatni kuchayishiga, davlatning ta'limga ajratayotgan mablag'larini kamayishiga hamda yangi moliyalashtirish manbalarini izlab topishga olib kelmoqda.

Mamlakatda amalga oshirilayotgan ishlar uchun, ularni tartibga solish, boshqarish uchun ma'lum bir asos, baza yaratishi zarur hisoblanadi. Hozirda bu vazifani davlatning belgilangan boshqarmalari va mamlakat Prezidenti bajaradi. Mamlakatimizda bu ishlar bilan odatda Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, Prezident va o'rnatilgan vazirliklar (maktabgacha ta'lim muassasalari va umumiy o'rta ta'lim muassasalari faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari faoliyatini esa O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirliklari) shug'ullanadilar.

Ta'lim turlarining har birining faoliyatini tartibga solish uchun zarur bo'lgan me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday hujjatlardan biri O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 3 sentyabrdagi "Budjet tashkilotlarini mablag' bilan ta'minlash tartibini takomillashtirish to'g'risida"gi 414-sonli qarori hisoblanadi. Qarorda barcha budjet tashkilotlari, shu

jumladan ta'lim muassasalari xarajatlarining guruhlanishi va ularning moliyalashtirish tartibi belgilab o'tilgan.

1-rasm. Budjet tashkilotlarining xarajatlar smetasidagi xarajat guruhlari

G'azna ijrosiga o'tgan budjet mablag'lari oluvchilarning xarajatlari Moliya vazirligining G'aznachiligi va uning hududiy bo'linmalari tomonidan yagona g'azna hisob raqamidan, shuningdek yuqorida ko'rsatilgan xarajatlar guruhlarning har bir moddasi bo'yicha hududiy g'aznachilik hisob raqamidan amalga oshiriladi. Xarajatlar ichida I va II guruh xarajatlari birinchi navbatda mablag' bilan ta'minlanadi. Bunda II guruh xarajatlari tegishli mablag' o'tkazmasdan I guruh xarajatlari amalga oshirish taqiqlanadi (ish haqi uchun olingan avanslardan tashqari). Xarajatlarning III guruhi budjet tashkilotlari tomonidan Respublika investitsiya dasturida moliya yili uchun belgilangan limitlar doirasida mablag' bilan ta'minlanadi. "Boshqa xarajatlar" IV guruhi bo'yicha mablag'lar belgilangan limitlar doirasida quyidagi navbatga rioya qilgan holda sarflanadi:

- ovqatlantirish;
- dori-darmonlar;
- kommunal xizmatlar;
- boshqa xarajatlar.

Ushbu qarorda belgilanganidek, budjet tashkilotlarining asosiy hujjati bu xarajatlar smetasi hisoblanadi. Shu bois, 2014 yil 14

noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vaziri tomonidan tasdiqlangan “Budjet tashkilotlari va budjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini tuzish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 74-son buyrug‘i qabul qilingan va ushbu buyruq ilovasiga muvofiq “Budjet tashkilotlari va budjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini tuzish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi”gi Nizom tasdiqlangan.

Oliy ta‘lim muassasalari xarajatlarining asosiy qismini o‘z mablag‘lari (asosiy qismi to‘lov shartnomasi asosida o‘qiydigan talabalarning kontrakt mablag‘lari hisobiga shakllanadi) hisobiga moliyalashtirilsa-da, oliy ta‘lim muassasalari budjet tashkiloti hisoblanganligi bois, bu mablag‘lardan to‘g‘ri va samarali foydalanish maqsadida uning huquqiy bazasini ta‘minlashi zarur.

Oliy ta‘lim muassasalarini moliyalashtirishda foydalaniladigan yana bir muhim hujjat O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi va O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining “Oliy ta‘lim muassasalari boshqaruv, texnik, xizmat ko‘rsatuvchi va o‘quv-yordamchi xodimlarining namunaviy shtatlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 2010 yil 15 dekabrda qo‘shma Qarori 2011 yil 14 yanvarda O‘zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi tomonidan ro‘yxatdan o‘tkazildi. Mazkur qarorda Oliy ta‘lim muassasalari boshqaruv, texnik, xizmat ko‘rsatuvchi va o‘quv-yordamchi xodimlari uchun alohida lavozimlarni kiritish me‘yorlari aniq va tushunarli qilib belgilab qo‘yilgan.

Davlat tomonidan ta‘lim tizimini moddiy qo‘llab-quvvatlash ta‘lim muassasalarining innovatsion faoliyatini, iqtisodiyotni modernizatsiyalash va yangi texnologiyalarni qo‘llash tadbirlarini yanada faollashtirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va bandlikka ko‘maklashishda marketing xizmati rolini oshirish hisobiga ta‘lim muassasalari daromadini oshirish bilan chambarchas bog‘liq holda zamonaviy texnika vositalari, jihozlar, yangi texnologiyalarga bo‘lgan ehtiyojni ta‘minlaydi.

Yuqoridagi qarorlar va soha faoliyatini tartibga soluvchi boshqa normativ-xuquqiy xujjatlarda belgilangan chora-tadbirlar ijrosi, oliy ta‘lim muassasalarini moliyalashtirish sohasida amalga oshirilgan

ishlar ta'lim tizimining sifat jihatidan yangi bosqichga o'tishini ta'minlaydi. Shuningdek, fanning ta'lim bilan integratsiyalashuvining ta'sirchan vositalarini ishlab chiqish va joriy etish imkonini beradi va pirovard natijada oliy ta'lim tizimida yosh mutaxassislarni tayyorlash sifatining yangi bosqichga ko'taradi.

8.2. OTMni budjet hisobidan moliyalashning asosiy yo'nalishlari

Ta'limni moliyalashtirish uchun budjet mablag'lariga bo'lgan ehtiyojlarni hisob-kitob qilish ikki yo'nalishda amalga oshiriladi:

- ✓ muayyan ta'lim darajasi (maktabgacha ta'limdan shu jumladan o'rta kasb-hunar ta'limigacha) ochiqligi va tekinligining konstitutsiyaviy kafolatlarini amalga oshirishni budjetdan mablag'lar bilan ta'minlash;
- ✓ oliy o'quv yurtlarida tanlov bo'yicha o'qishga qabul qilish belgilangan joylarda budjet mablag'lari bilan ta'minlash.

Shunday qilib, mablag'larga bo'lgan ehtiyojni aniqlash tegishli ta'lim darajasida tahsil olishi lozim bo'lgan talabalar sonini belgilashga asoslanadi.

Budjet muassasasi smetasi – muassasalarni moliyalashtirish uchun asosiy reja hujjati. Tasdiqlangan smeta budjetdan ajratilgan mablag'larni sarflash uchun asos hisoblanadi. Smeta xarajatlar rejasidan iborat bo'ladi va smetali moliyalashtirishda bo'lgan muassasalarning budjet bilan munosabatlarining bir tomonlama xususiyatini aks ettiradi.

Shunga qaramay, ta'lim muassasalarining amaliy faoliyati uchun qonun hujjatlarida balans, ya'ni ta'lim muassasasi xarajatlarinigina emas, balki u oluvchi daromadlarni ham aks ettiruvchi hujjatning mavjudligi nazarda tutilgan.

Bunda ikki holatni hisobga olish lozim: birinchi – budjet qonunchiligi talablariga muvofiq budjet mablag'lari mazkur mablag'larning bosh tasarrufchisi tomonidan tasdiqlanadigan smetaga muvofiq sarflanadi; ikkinchi – budjet mablag'lari budjetdan tashqari mablag'lar bilan aralashib ketmasligi kerak, shu bois balansda budjetdan tashqari mablag'lar budjet mablag'laridan ajratilishi lozim.

Ta'lim tizimini budjetdan moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyoj uch asosiy miqdor parametrlariga asoslanadi:

- ta'lim oluvchilar soniga (tegishli ta'lim darajalari bo'yicha);
- ta'lim muddatlari va shartlariga (tegishli darajalar bo'yicha);
- ta'limning moddiy bazasiga ko'ra.

Mablag'larga bo'lgan ehtiyojni hisob-kitob qilishning asosiy parametrlari talabalar kontingentining amaldagi, rejadagi va prognoz ko'rsatkichlari hisoblanadi. Kontingentdan kelib chiqib mavjud (prognoz qilinayotgan) talabalar kontingentiga ta'lim berish uchun zarur o'qituvchilar lavozimlari soni hisob-kitob qilinadi.

Ta'lim sohasi xodimlari uchun qabul qilingan mehnatga haq to'lash tizimiga muvofiq barcha toifadagi xodimlar uchun mansab maoshlari, ustamalar, qo'shimchalar va boshqa turdagi to'lovlarning miqdorlari belgilanadi. SHtatlar jadvaliga ko'ra barcha maoshlar summasi ta'lim muassasasi bo'yicha ish haqi umumiy fondining miqdorini beradi. Oliy o'quv yurtlari talabalari va xodimlarini ijtimoiy va moddiy ta'minlash uchun zarur mablag'lar turli toifadagi o'quvchilar sonidan kelib chiqib aniqlanadi.

Professor-o'qituvchilar tarkibining ish haqi fondi miqdorini aniqlashda tarif koeffitsientlarigina emas, balki mehnatga haq to'lashning qonun hujjatlarida nazarda tutilgan barcha qo'shimcha turlari: ustamalar, mukofotlar, kompensatsiyalar hisobga olinadi. Professor-o'qituvchilar tarkibi uchun mehnatga haq to'lashning soatbay fondi ham nazarda tutiladi. Fond chetdan taklif qilingan ma'ruzachilar, opponentlar va shu kabilar mehnatiga haq to'lash uchun mo'ljallanadi. Bundan tashqari, dekan, dekan o'rinbosari, kafedra mudiri vazifalarini bajarganlik uchun ustamalar fondi ham hisob-kitobga kiritiladi.

Mehnatga haq to'lash fondini hisob-kitob qilish mablag'larga bo'lgan ehtiyojni aniqlashning eng muhim qismi hisoblanadi, chunki:

- ✓ pirovard natijada konkret odamlarning, asosan yuqori malakali kishilarning maoshiga tegishli bo'ladi;
- ✓ ish haqi hisob-kitoblarda e'tiborga olinishi lozim bo'lgan ko'p sonli normativ hujjatlar bilan tartibga solinadi;
- ✓ mehnatga haq to'lash muhim ijtimoiy va iqtisodiy omil hisoblanadi, tekshiriladi va nazorat qilinadi.

Xarajatlarning boshqa moddalari bo'yicha mablag'larning taqsimlanishi oliy o'quv yurti egallagan maydonlar va binolarga bog'liq bo'ladi. Iste'mol qilinayotgan issiqlik, elektroenergiya, suv, gaz miqdorini hisoblashning oliy o'quv yurti normal faoliyat

ko'rsatishi uchun zarur bo'lgan taxminiy normativlari (sanitariya me'yorlari) mavjud. Xuddi shuningdek asbob-uskunalar eskirishi, materiallar, joriy profilaktika va kapital ta'mirlashlarni amalga oshirish davrlari, telefonlar, zarur transport vositalari, aloqa vositalari soni normativlari mavjud. Ushbu ma'lumotlar umumlashtiriladi, xizmatlar uchun tariflar va narxlar aniqlanadi va boshqa turdagi xarajatlar bo'yicha moliyalashtirishning bazaviy hajmi hisoblab chiqariladi.

Budjet tushumlari xarajatlarning muayyan moddalarini moliyalashtirishda ustuvor yo'nalishlar quyidagicha belgilanadi:

- mehnatga haq to'lash;
- stipendiya;
- transfertlar;
- kommunal xizmatlarga haq to'lash;
- boshqa turdagi xarajatlar.

Amalga oshirilgan hisob-kitoblar natijasida oliy o'quv yurtlarining budjet mablag'lariga bo'lgan bazaviy ehtiyoji aniqlanadi. Amalda moliyalashtirish hajmi odatda ehtiyojdan ancha past bo'lgani bois, ehtiyoj hajmidan budjet mablag'larini taqsimlash bazasi sifatida foydalaniladi.

8.3. Oliy ta'lim muassasalarining iqtisodiyoti va tashkiliy mazmuni

Bugungi kunda ta'lim inson faoliyatining barcha sohalariga yangi texnologiyalarni joriy etish, raqobatbardoshlikni oshirish, turmush darajasini ko'tarishning muhim shartiga aylanib bormoqda. Oliy ta'limning ijtimoiy mas'uliyati ko'p jihatdan har bir insonning tez o'zgaruvchan mehnat bozorida xaridorgir bo'lib qolishi, rivojlanib borayotgan innovatsion iqtisodiyotda to'laqonli ishtirok etishi va shu yo'l bilan o'z farovonligini hamda umuman jamiyat farovonligini ta'minlash imkonini beradigan malakaviy va ijtimoiy ko'nikmalar olishidan iboratdir.

Ko'pgina mamlakatlarda oliy maktabning oshib borayotgan rolini hisobga olgan holda uni rivojlantirish strategiyasi milliy strategiya ustuvorliklari bilan belgilanadi va u oliy ta'lim sifatini oshirish hamda uni olish imkoniyatini kengaytirishga yo'naltirilgandir.

Zamonaviy globallashtirish sharoitida raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga yo'naltirilgan davlat nafaqat kadrlar tayyorlashga bo'lgan ehtiyojning mayda ikir-chikirlarini, balki ta'lim shakli, uslubi va g'oyasini ham belgilab beradigan tizimni jiddiy qayta qurishni taqozo etdi. Yangi sharoitlar oliy ma'lumotli mutaxassislarni tayyorlash tuzilmasi, ularning bilim va ko'nikmalariga bo'lgan talabni o'zgartirdi. Endilikda yangi bilimlarni amalda qo'llay oladigan, muayyan kasb sohasidagi innovatsion imkoniyatlar ko'lamini tushuna oladigan kadrlarga talab yuqori ekanligini anglab turibmiz.

Bular nafaqat iqtisodiyot va ishlab chiqarish masalalarini malakali hal qiladigan, balki to'g'ri qaror qabul qila oladigan tahliliy qobiliyatga ega, yuqori darajali mutaxassislar bo'lishi lozim. Oliy o'quv yurtlarini rivojlantirish va ular tomonidan sifatli ta'lim xizmatlari ko'rsatilishini rag'batlantiruvchi raqobatni kuchaytirish zaruratga aylandi. 1997 yilda ta'limning barcha sohalarini, shu jumladan oliy ta'limni isloh qilishning asosiy yo'nalishlari va bosqichlarini belgilab bergan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Biroq bugungi kunda oliy ta'limning davlat tomonidan keng boshqarilayotganligi va raqobatning yo'qligi oliy o'quv yurtlarida ta'lim potensialini yaxshilashga yordam berishi mumkin bo'lgan ta'sirchan rag'batlantirish vositalari va omillari yaratilishini jiddiy qiyinlashtirmoqda. Bularning barchasi o'quv yurtlarining mehnat bozori ehtiyojlariga tezkor va moslashuvchan javob berishiga to'sqinlik qilmoqda. Ushbu tahliliy da yangi moliyalashtirish manbalarini safarbar etish asoslab beriladi, oliy o'quv yurtlarining mustaqilligini kengaytirish va raqobatni rivojlantirish masalalari ko'rib chiqiladi.

Shu bilan bir qatorda qonunchilikdagi xususiy oliy o'quv yurtlari tashkil etishni cheklovchi ayrim qarama-qarshiliklarni bartaraf etish taklif etilmoqda; oliy o'quv yurtlariga qabul qilish mexanizmini isloh qilish va oliy o'quv yurtlari vakolatini kengaytirish takliflari kiritilmoqda. Jamiyatni rivojlantirishdagi zamonaviy tamoyillar yu Jomten, Dakar anjumanlari va bundan oldin 1998 yilda bo'lib o'tgan butunjahon konferensiyasi qoidalarini rivojlantirish yuzasidan 2000 yili Parijda bo'lib o'tgan oliy ta'lim masalalari bo'yicha Butunjahon konferensiyasi hozirgi zamon oliy maktabining imkonlikni yaxshilash, barchaga teng imkoniyatlarni ta'minlash, sifatni oshirish kabi eng

ahamiyatga molik muammolarini hal etishga, shuningdek oliy ta'limning ijtimoiy mas'uliyati masalalariga qaratildi. Zamonamizning kambag'allikni bartaraf etishdan boshlab to barqaror insoniy rivojlanishgacha bo'lgan global muammolarini hal etish maqsadida bilimlar yaratish va almashishda oliy maktabning eng muhim rol o'ynashiga shubha yo'q.

“Ta'lim to'g'risida”gi Qonun, bozor iqtisodiyotiga o'tish ta'lim moliyaviy-iqtisodiy tartiblarini shakllantirishda, xususan, budjetdan moliyalashtirishni budjetdan tashqari mablag'lar bilan to'ldirishda jiddiy o'zgarishlar qilishni talab qilmoqda. Kadrlar tayyorlash sohasidagi narxlar hosil bo'lishi bozor munosabatlarini shakllantirish, mutaxassislar tayyorlash qanchaga tushishligini belgilash mutlaqo yangicha mazmun kasb etmoqda va jiddiy yondashuvga muhtoj bo'lib, quyidagi uch xolat hisobga olinishi lozim:

- ✓ davlat buyurtmasi bo'yicha mutaxassislar tayyorlash amalga oshiriladigan budjetdan moliyalashtirish me'yorlar;
- ✓ har bir ta'lim muassasasida mutaxassislar tayyorlash uchun ketadigan amaldagi sarflar. Bular ixtisosliklar, ta'lim muassasasi joylashgan o'rin, professor-o'qituvchilar tarkibining malakasi, moddiy-texnika bazasi va h.k. zolar bo'yicha farqlanadi;
- ✓ tayyorlov uchun to'lov sarflardan ortib qoluvchi mablag'ni ham o'z ichiga oladi.

Buyurtmachi uchun, inson kapitali nazariyasiga muvofiq mutaxassis tayyorlash uchun to'lov inson kapitaliga quyilmadir, kelgusidagi natijani, iqtisodiy nuqtai nazardan pul daromadini ta'minlovchi investitsiyadir. Albatga, bunday investitsiya risk bilan bog'liq. Bu shunda ko'rinadiki, buyurtmachi ta'lim muassasasiga mutaxassislar tayyorlashga sarfga qaraganda ko'proq mablag' to'lab, ta'lim muassasasi bilan kelajakdagi daromadini bo'lishadi, ta'lim muassasasi esa kelajakdagi daromad taqsimotida qatnashadi. Ta'lim uchun ta'lim oluvchilarning o'zi haq to'lashi ta'lim muassasasini moliyalashtirishning ikkinchi manbai hisoblanadi.

Oliy ta'lim kadrlar salohiyatini saqlashga sezilarli ulush qo'shayotgan tadbirkorlik tuzilmalarsiz ta'lim shaklining to'lov asosidaligi muammosini hal etib bo'lmaydi. Ularning moliyaviy yordami ayrim xollarda ancha salmoqli bo'lmoqda. O'qituvchilar, tadqiqotchilar va talabalarni tadbirkorlik ishida qatnashishga jalb etish

o'quv jarayonini mavjud iqtisodiy amaliyot bilan uyg'unlashishi uchun sharoit yaratadi, o'qituvchilar tarkibi yuqori malaka darajasiga ega bo'lishi va uni saqlashiga ko'maklashadi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalaridan tushumlar (ijara haqi, daromaning bir qismini ta'lim muassasasini rivojlantirish fondiga o'tkazish) ayrim xollarda ta'lim muassasasi modsiy-texnika ba'zasini mustahkamlashda muhim manba hisoblanadi.

Ta'lim muassasasi va uning tadbirkorlik tuzilmasining amalda faoliyat ko'rsatish modelida ikkita variant ko'zda tutilgan: birinchisi - tadbirkorlik tuzilmalari ta'lim muassasasining bo'linmalari hisoblanadi, ikkinchisi -tadbirkorlik tuzilmalari shunday hisoblanmaydi. Har ikkala variantda ta'lim muassasalari va tijorat tuzilmalari o'rtasidagi munosabatlarning butun majmui aniq belgilanadi. Tashqi iqtisodiy faoliyat oliy ta'limni moliyalashtirishning muhim manbai hisoblanadi. Xalqaro aloqalarning qattiq markazlashgan boshqaruvdan to'la mustaqillikka o'tishi ta'lim muassasalari xalqaro aloqalarining faollashuviga olib keldi. Shunday qilib, ta'lim muassasasining qo'shimcha budjetdan tashqari moliyalashtirishni jalb etish faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- *davlat ta'lim dasturlari va standartlari doirasidagi ta'lim xizmati* (mulkning turli huquqiy-tashkiliy shakllaridan korxonalar, tashkilot va muassasalar bilan shartnoma bo'yicha mutaxassislar tayyorlash, kontrakt asosida chet ellik o'quvchilarni tayyorlash);

- qo'shimcha ta'lim dasturlari, maxsus kurslari va tayyorlov kurslari; kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashning turli shakllari; tayyorlov kurslari; konsultatsiya xizmati (davlat dasturlari va standartlari doirasida);

- ilmiy-tadqiqot va tajriba-ishlab chiqarish xizmati (turli xil korxonalar va tashkilotlar bilan birgalikdagi faoliyat, ortiqcha ilmiy jixozlarni sotish);

- tadbirkorlik faoliyati (ijara, xaridorgir jihozlar, tovarlarni sotish, vositachilik xizmati, boshqa muassasalar faoliyatida hissador bo'lib qatnashish, aksiyalar, obligatsiyalar, boshqa qimmatbaho qog'ozlar sotib olish va ulardan daromad qilish, foyda keltiruvchi boshqa operatsiyalar);

- tashqi iqtisodiy faoliyat (ishga aloqador munosabatlar, birgalikdagi ilmiy faoliyat);

- noshirlik faoliyati;

- axborot va xo'jalik faoliyati (kutubxonaning kseronusxalash, adabiyotlarni tanlash xizmati, kitobni yo'qotganlik va belgilangan muddatdan uzoq foydalanganlik uchun jarimalar; o'qituvchilar, xodimlar, talabalarning turli xil xo'jalik xizmati ko'rsatishi; ta'lim muassasasi turar joy fondi va yotoqxonalaridan xizmat ko'rsatish);

- korxonalar, muassasa va tashkilotlarning xayriya badallari, shuningdek xayriya asosida chinakam moliyaviy va moddiy yordam ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi Vasiylik kengashlari, bitiruvchilar uyushmasi va boshqa jamoat tashkilotlarining xayriya jamg'armalari. Budjetdan tashqari faoliyat asosiy yo'nalishlari bo'yicha resurslarga bo'lgan talabning tuzilishi quyidagilardan dalolat beradi:

1. To'lov asosidagi ta'lim xizmatlari, avvalo, mehnat resurslari (yuqori malakali ilmiy-pedagog kadrlar)ni va moddiy resurslar (o'quv maydonlari va uskunalari)ni talab etadi. Boshlang'ich bosqichda moliyaviy resurslarning mavjud bo'lishi shart emas, chunki ta'lim xizmatiga haq oldindan to'lanadi. Muhimi boshqa vaziyat tegishli ta'lim xizmati uchun litsenziya zarurligi, ya'ni ta'lim muassasasining o'ziga (xodimlariga emas) taalluqli ta'lim faoliyatiga bo'lgan mutlaq huquq shaklidagi nomoddiy aktivlar, bu ta'lim muassasasiga foydadan tegishli ulushni ta'minlaydi.

2. Ilmiy-ishlab chiqarish faoliyati ta'lim muassasasida yuqori malakali ilmiy mutaxassislar, ishlab chiqarish maydonlari va uskunalari, aylanma moliyaviy mablag' bo'lishini talab qiladi, chunki buyurtmachi tayyor ilmiy maxsulot uchun haq to'laydi. SHuni ta'kidlash joizki budjetdan tashqari ilmiy faoliyat, odatda, ta'lim muassasasiga ko'p ham foyda keltirmaydi, sababi, bozorda raqobat kuchli va resurslar tuzilishiga mutanosib tarzda daromadlar taqsimlanadi (mehnat resurslarining narxi baland, boshqa ilmiy-tadqiqot ishlari (ITI)ga bevosita sarflar ham yuqori), lekin ta'lim muassasalari uchun u asosiy faoliyatini saqlash uchun zarur.

3. Tadbirkorlik faoliyati moliyaviy erkin resurslar o'zidagi bo'sh pul mablag'ining ba'zi bir maydonlar va xodimlar ishbilarmonlik qobiliyati bo'lishini ko'zda tutadi. Bu faoliyat daromadi ham tegishlicha taqsimlanadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Oliy ta'lim tizimini moliyalashtirish qanday amalga oshiriladi?
2. OTMni budjet hisobidan moliyalashning asosiy yo'nalishlarini aytib bering.
3. Ta'lim muassasasining budjetdan tashqari moliyalashtirish faoliyatining asosiy yo'nalishlarini aytib bering.
4. Kadrlar tayyorlash sohasidagi narxlarni belgilashda qanday holatlar hisobga olinishi lozim?
5. Budjetdan tashqari faoliyat asosiy yo'nalishlari bo'yicha resurslarga bo'lgan talabning tuzilishi nimalardan iborat?
6. Budjet tushumlari xarajatlarini moliyalashtirishda ustuvor yo'nalishlar qanday belgilanadi?

IX BOB. OLIY TA'LIM MUASSASALARINI MOLIYALASH VOSITALARI

Reja:

- 9.1. Oliy ta'lim muassasalarining rivojlantirishda budjetdan tashqari mablag'lari.
- 9.2. Oliy o'quv muassasalarini tashqi iqtisodiy faoliyatini kengaytirish.
- 9.3. Ta'lim sohasida soliq siyosatini rivojlantirish.

9.1. Oliy ta'lim muassasalarining rivojlantirishda budjetdan tashqari mablag'lari

O'quv yurtiga tushadigan mablag'larning manbalari budjet va budjetdan tashqari manbalarga ajratiladi. Budjetdan tashqari moliyalashtirish – budjetdan tashqari manbalardan olingan mablag'larni sarflash. Budjetdan tashqari mablag'larning asosiy manbalarini aniqlash talab etiladi. Bular:

- ✓ ta'lim xizmatlari – shartnomalar bo'yicha (pulli asosda) talabalarning o'qishga qabul qilish;
- ✓ qo'shimcha ta'lim xizmatlari – pulli tayyorlov kurslari, chet tillarini o'rganish bo'yicha kurslar, buxgalteriya kurslari va b.
- ✓ chet ellik talabalarga ta'lim berish;
- ✓ ta'lim muassasasining asosiy fondlari va mol-mulkini realizatsiya qilish va ijaraga berish;
- ✓ tovarlar, asbob-uskunalar bilan savdo qilish;
- ✓ vositachilik xizmatlari ko'rsatish;
- ✓ boshqa (shu jumladan ta'lim) muassasalar va tashkilotlar faoliyatida o'z ulushi bilan ishtirok etish;
- ✓ aktsiyalar, obligatsiyalar, qimmatli qog'ozlar xarid qilish va ularga daromadlar (dividendlar, foizlar) olish.

Tasnifning bazaviy elementlari sifatida faoliyat xususiyati, moliyaviy natija va ehtimol tutilgan soliq oqibatlarini belgilovchi ikki asosiy guruh tanlanishi mumkin. Bu guruhlarga quyidagilar kiradi:

1. Asosiy faoliyat:

- ✓ bir yoki bir nechta ta'lim dasturlarini amalga oshirish, ta'lim oluvchilarga ta'lim va tarbiya berish;
- ✓ ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish;

✓ ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayonini ta'minlash va unga xizmat ko'rsatish borasidagi faoliyat.

2. Boshqa faoliyat, shu jumladan boshqa xil tushumlar, ya'ni ta'lim muassasalariga ruxsat etilgan, daromad keltiradigan va asosiy faoliyatning ko'rsatilgan turlariga mansub bo'lgan faoliyat.

1. Asosiy faoliyatdan olinadigan daromadlar

1.1. Ta'lim xizmatlari:

- mahalliy va xorijiy talabalarga ta'lim berish;
- doktorantlar tayyorlash;
- ikkinchi (va keyingi) ixtisosliklar bo'yicha ta'lim berish;
- tayyorlov kurslarida ta'lim berish;
- o'quvchilar va abituriyentlarni testlash;
- o'quv fanlari bo'yicha maslahatlar berish;
- repetitorlik;
- ayrim fanlardan kurslarda ta'lim olish;
- qayta tayyorlash va malaka oshirish;
- o'quv dasturlaridan tashqari ayrim fanlarni chuqurroq o'rganish;
- qo'shimcha ta'lim, shu jumladan to'garaklar, seksiyalar, klublar, jamoalar va b.;
- boshqa ta'lim xizmatlari.

1.2. Ilmiy (ilmiy-texnika) faoliyati:

- ilmiy (ilmiy-texnikaviy) mahsulot, intellektual mulk ob'ektlarini yaratish va topshirish, shu jumladan eksportga chiqarish;
- ilmiy xizmatlar ko'rsatish – maslahat berish, ekspertiza, patent ishlari, taqrizlash va b.;
- tanlov asosida ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish, shu jumladan grantlar.

1.3. O'quv yurtining ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayonini ta'minlash borasidagi faoliyati:

- o'quv-ishlab chiqarish faoliyati (ya'ni ishlab chiqarish amaliyoti);
- asbob-uskunalarga xizmatlar ko'rsatish va ularni ta'mirlash ishlari;
- talabalarni ovqatlanish, yashash, tibbiy va madaniy xizmatlar bilan ta'minlash borasidagi faoliyat;
- ta'lim muassasasi xodimlarining yashashini ta'minlash borasidagi faoliyati;
- kutubxonalar, transport, sport inshootlari, hisoblash texnikasi, tashkiliy texnika xizmatlarini ko'rsatish;

- asosiy faoliyat doirasida axborot-kommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish;
- ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayonini ta'minlash bo'yicha boshqa xil xizmatlar.

2. Boshqa faoliyatdan olinuvchi daromadlar va o'zga xil tushumlar

2.1. Ta'lim muassasasi resurslari (hududi, binolari, asbob-uskunalar va b.)dan foydalangan holda bajariladigan ishlar (ko'rsatiladigan xizmatlar):

- avtomobillar turar joylari va garajlar yaratish;
- xalq iste'moli tovarlarini ishlab chiqarish;
- ro'zg'or texnikasi va boshqa xil texnikani ta'mirlash;
- maishiy xizmatlar ko'rsatish;
- vositachilik xizmatlari ko'rsatish;
- madaniy, sport-sog'lomlashtirish tadbirlarini o'tkazish va ko'rgazmalar tashkil etish.

2.2. Norealizatsion daromadlar:

- boshqa muassasalar va tashkilotlar faoliyatida o'z ulushi bilan ishtirok etish;
- aksiyalar, obligatsiyalar, qimmatli qog'ozlar xarid qilish va ularga daromadlar (dividendlar, foizlar) olish;
- depozit hisobvaraqlariga pul mablag'larini qo'yish;
- ta'lim muassasasi resurslarini ijaraga berish;
- moliyaviy sanksiyalar – sud qarorlariga binoan jarimalar, penya, neustoykalar olish va b.

2.3. Boshqa tushumlar:

- yuridik va jismoniy shaxslarning badallari, shu jumladan ehsonlari, sovg'alari, homiylar kiritgan mablag'lar;
- asosiy vositalar, materiallar, kam qimmatli va tez eskiradigan predmetlarni realizatsiya qilish.

Ta'lim muassasasining budjetdan tashqari faoliyati daromad olishga qaratilgan. Ta'lim muassasasi tovarlar, ishlar va xizmatlar realizatsiya qilishdan olgan tushum ularni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlarini qoplashi lozim. Lo'nda qilib aytganda, bu faoliyat foyda keltirishi kerak.

O‘quv yurtining pulli xizmatlari narxi uni ko‘rsatish jarayonida sarflangan moddiy, mehnat va boshqa xil xarajatlar narxini o‘z ichiga oladi.

Xizmat narxi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. Xizmatni ko‘rsatish xarajatlarini. Bunda to‘g‘ridan-to‘g‘ri va ustama (bilvosita) xarajatlar farqlanadi.

Xizmatlar ko‘rsatish (ishlar bajarish) bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan xarajatlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlar deb ataladi. Ular materiallar, asbob-uskunalarga xarajatlarni; xizmatni ko‘rsatishda bevosita ishtirok etuvchi qituvchilar va boshqa xodimlar mehnatiga hal to‘lash xarajatlarini; boshqa tashkilotlar va korxonalar bajarayotgan ishlarga doir xarajatlarni o‘z ichiga oladi.

Ustama (bilvosita) xarajatlarga tashkilotning mazkur muayyan xizmat ko‘rsatilayotgan faoliyati bilan bog‘liq xarajatlar kiradi. Bular: xizmatni ko‘rsatishni boshqarish va tashkil etish xarajatlari (boshqaruv apparatini, umumiy texnika va umumiy xo‘jalik xizmatlarini ta‘minlash xarajatlari); mazkur xizmat bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan boshqa xarajatlar.

2. Soliqlar (muayyan turdagi faoliyatga).

3. Rejaga muvofiq jamg‘arilgan mablag‘lar (daromad).

O‘z-o‘zidan ravshanki, oliy ta‘lim muassasasida amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan budjetdan tashqari faoliyatning barcha turlarini sanab o‘tish mumkin emas. Oliy ta‘lim muassasasining bu boradagi imkoniyatlari juda keng. Budjetdan tashqari faoliyat turini to‘g‘ri tanlash uchun daromad keltiradigan muayyan faoliyat bilan shug‘ullanish imkoniyati va uning samaradorligiga ta‘sir etuvchi asosiy omillarni hisobga olish lozim.

9.2. Oliy o‘quv muassasalarini tashqi iqtisodiy faoliyatini kengaytirish

Mustaqil O‘zbekistonning oliy ta‘lim tizimida tub o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda. Mazkur tizimda olib borilayotgan chora-tadbirlar ta‘lim sifatini keskin oshirish, moddiy-texnika va moliyaviy bazani jiddiy ravishda mustahkamlash, iqtisodiy resurslarni kengaytirish, oliy ta‘lim muassasasining (OTM) iqtisodiy subyekt sifatida mustaqilligi va tashabbuskorligini oshirishga qaratilgan. Oliy ta‘limning zamonaviy

tizimlari bozor mexanizmlaridan keng foydalanishiga asoslanmoqda. Bunda iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish asosida oliy ta'limning umumiyligi va yuqori sifatga erishishi bosh maqsadga aylanmoqda.

Bu borada O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "...ta'lim-tarbiya bo'yicha qabul qilingan umummilliy dasturlarimizni mantiqiy yakuniga etkazishimiz zarur. SHu maqsadda Hukumatning, tegishli vazirlik va idoralar hamda butun ta'lim tizimining, hurmatli domlalarimiz va professor-o'qituvchilarning eng muhim vazifasi – yosh avlodga puxta ta'lim berish, ularni jismonan va ma'nan yetuk insonlar etib tarbiyalashdan iboratdir. Farzandlarimiz uchun zamonaviy ish joylarini yaratish, ularning hayotda munosib o'rin egallashini ta'minlashga qaratilgan ishlarimizni yangi bosqichga ko'tarishni davrning o'zi taqozo etmoqda". Buning uchun OTM faoliyatidan talab etilayotgan natijalarga qanday resurslar bilan erishish va natijalarning o'zgarishi sabablariga tayangan holda boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish lozim. Shu jihatdan, oliy ta'lim natijalarining sifatini baholab borish va unda iqtisodiy diagnostikaning amal qilish mexanizmini takomillashtirish bo'yicha ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish tanlangan mavzuning dolzarbligini belgilab beradi.

Oliy ta'lim iqtisodiyoti xorijiy va mamlakatimiz olimlari tomonidan tadqiq etilgan. Tadqiq etish yo'nalishlarini bir necha guruhlarga ajratish mumkin: nazariy va metodologik tadqiqotlar; davlat tomonidan boshqarish masalalari; tashkiliy-huquqiy va institutsional jihatlari; ta'lim xizmatlari bozori; oliy ta'limda marketing va sifat menejmenti; oliy ta'limning ijtimoiy mas'uliyati va boshqalar. Ushbu tadqiqotlarda umumbashariy va iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi hamda o'z davriga xos bo'lgan ta'lim sifati, qonuniyatlari, nazariya va konsepsiyalari ishlab chiqilgan.

Oliy ta'lim sifati tushunchasi manfaatdor guruhlar va turli vakolatli tashkilotlar tomonidan turlicha qabul qilingan. Xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan manbalarda uning uch komponenti haqida ma'lumotlar uchraydi: ta'lim subyektlari; ta'limning me'yoriy hujjatlari; ta'lim muhiti. L.Vlaskin va L.Grinberg tadqiqotlarida oliy ta'lim sifati ko'p qirrali, ko'p darajali va dinamik tushuncha bo'lib, u ta'lim modelining mazmuniy birligiga, muassasaning missiya va

vazifalariga hamda o'ziga xos ma'lum standartlarga bog'liqdir. V.Levshinaning tadqiqotlarida ko'p munozarali fikrlar bayon qilingan, ya'ni oliy ta'lim sifatining ikki tomoni ko'rsatiladi: ta'lim jarayoni natijasi sifati; sifatni ta'minlovchi sistemalar tavsifi. Bunda ta'lim mazmuni, abiturentlarni tayyorlash jarayoni, pedagog kadrlar, axborot-metodik ta'minot, ta'lim texnologiyalari va ilmiy faoliyatning o'zaro uyg'unlikda tahlil etish talab etiladi.

O'zbekistonda oliy ta'lim sifatining iqtisodiy jihatlariga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Bunda oliy ta'limni moliyalashtirish va boshqarish masalalari keng o'rin olgan. Jumladan, N.Mirkurbanovning fikricha, iqtisodiyot va ta'limning qaysi turi va bosqichi bo'lmasin, uning bozor iqtisodiyoti sharoitida yashashi va amal qilishi sifat mezonini asosiga tayanadi. Oliy ta'lim sohasida sifatning taminlanishi provardda etuk kadrlar tayyorlashga sabab bo'ladi. Bu isbot talab qilmaydigan aksioma bo'lib, u O'zbekiston Respublikasi hukumati, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi va oliy ta'lim muassasalarining bosh masalasiga aylangan. A.Karimov, L.Peregudov va M.Saidovlarning fikricha, oliy ta'lim sohasida sifat ko'p qirrali konsepsiya hisoblanadi. U ta'lim sohasidagi barcha funktsiya va faoliyat turlari – o'quv, akademik dasturlar, ilmiy tadqiqot stipendiyalar, mutaxassis xodimlar bilan to'liq ta'minlanganlik, ta'lim oluvchilar, binolar, moddiy-texnika bazasi va jihozlarni, jamiyat va akademik muhit farovonligi yo'lidagi barcha ishlarni qamrab olishi kerak. Ushbu tadqiqotlarda oliy ta'lim sifatining optimal darajasi, ijtimoiy samarasi hamda jalb etilayotgan resurslarni oliy ta'lim sifatini ta'minlashga yo'naltirish kabi muammolar kompleks ravishda tadqiq etilmagan. SHu jihatdan oliy ta'lim sifatini iqtisodiy diagnostika qilish, uslubiy yondashuvlarini ishlab chiqish va strategik vazifalarini belgilash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

OTMning moliyaviy-iqtisodiy faoliyatini yuqori davlat idoralari tomonidan to'la reglamentatsiya qilinishi yoki iqtisodiy subyekt sifatida erkinligi juda past darajada saqlanib qolishi uning iqtisodiy mas'uliyati va tashabbuskorligini cheklaydi. Bunday sharoitda oliy ta'lim muassasasining iqtisodiy ahvoli va ta'lim sifati diagnostikasiga ehtiyoj sezilmaydi. OTMning mustaqilligi cheklangan sharoitda iqtisodiy resurslaridan samarali foydalanish zaruratini inkor etish mumkin emas. Biroq, bunday vaziyatda "bizga qancha resurs yetkazib

berilsa, shunga yarasha ishlaymiz” qoidasi amal qiladi. Resurslardan samarali foydalanish birinchi darajali vazifaga aylanmaydi.

Resurslar tejalishi hatto ularning kamroq ajratilishiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan OTM iqtisodiy subyekt sifatida o‘z faoliyatining iqtisodiy diagnostikasiga ehtiyoj sezmaydi. Bu vazifa oliy ta’limni boshqaruvchi yuqori organ zimmasiga o‘tib qoladi. Biroq, yuqori organ ham o‘zidan yuqoriroq turuvchi organ oldida OTMga o‘xshash mavqeda turadi.

Umuman olganda, oliy ta’lim faoliyatiga iqtisodiy baho berish va unga ehtiyoj sezuvchi boshqaruv organini topish mushkul bo‘lib qoladi. Ijtimoiy-iqtisodiy hayotning erkinlashtirish sharoitida OTMning jamiyatdagi roli jiddiy ravishda o‘zgaradi. Bunda bir tomondan, bilimlar iqtisodiyoti talablariga monand yuqori malaka egasi, ijodkor va tashabbuskor shaxsni jamiyatga etkazib berish, ikkinchi tomondan, OTM faoliyatini bozor mexanizmlaridan keng foydalangan holda amalga oshirish talab etiladi.

Oliy ta’lim xizmatlar sohasining tarkibiy qismi sifatida ish olib borishi zarur bo‘ladi, o‘z xizmatlarini taqdim etadi va shunga yarasha xizmat haqi oladi. Bu esa oliy ta’lim xizmatlarini raqobatbardoshligini oshiradi, xizmatlar bahosi bozor tamoyillari asosida shakllanishiga olib keladi. Bunday sharoitda OTM iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanish va uning asosida yuqori natijalarga erishish hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Jumladan, oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini tubdan takomillashtirish, ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash, 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni izchil amalga oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Ushbu qaror doirasida oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha “Yo‘l xaritasi” ishlab chiqilgan bo‘lib, quyidagi yo‘nalishlarni qamrab olgan:

1. Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish bo‘yicha

me'yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish;

2. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifati va samaradorligini oshirish bo'yicha tashkiliy tadbirlar;

3. Mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda oliy ta'lim muassasalarining ishtiroki hamda tashabbuskorligini oshirish;

4. Davlat va jamiyat hayotida yuz berayotgan o'zgarishlar va sohalarda amalga oshirilayotgan tub islohotlarning mazmuni va mohiyatini oliy ta'lim muassasalari tomonidan televidenie va boshqa ommaviy axborot vositalari orqali keng aholi e'tiboriga etkazish;

5. Oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari, yosh olimlar va talabalarning ilmiy-tadqiqot natijalari va innovatsion ishlanmalarini amaliyotga joriy qilish tizimini samarali tashkil etish;

6. Oliy ta'lim muassasalari rahbariyatining mamlakatni isloh qilish jarayonida faol ishtirok etish borasidagi mas'uliyatini oshirish. Ushbu chora-tadbirlar oliy ta'lim sifatiga iqtisodiy yondashuvni belgilaydi, OTMning jamiyatidagi o'rnini jiddiy ravishda o'zgartiradi, iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanish va uning asosida yuqori natijalarga erishishni ta'minlaydi.

Bunday sharoitda oliy ta'lim sifati iqtisodiy diagnostikasi sohadagi boshqaruvning muhim elementi bo'lib maydonga chiqadi. O'z navbatida, iqtisodiy diagnostika tizimli tahlilning asosiy qoidalarini izchil ravishda qo'llagan holda amalga oshirilsa belgilangan vazifalarni muvaffaqiyatli bajara oladi. Ma'lumki, boshqaruvning asosiy mazmunini tashkil etuvchi qarorlar vujudga kelgan muammoga asoslanib qabul qilinadi. Muammo – vujudga kelgan vaziyat bilan erishish lozim bo'lgan natija o'rtasidagi nomutanosiblikdir. Ushbu nomutanosiblikni aniqlash uchun diagnoz qo'yish kerak. Buning uchun vaziyatning turli jihatlarini miqdoriy baholash zarur bo'ladi. Iqtisodiy ko'rsatkichlarni miqdoriy qayd etish orqali ularning belgilangan mezonlarga (maqsadlarga, normalarga, prognozlarga va h.k.) qanchalik mos kelganligi aniqlanadi.

Demak, diagnostika miqdorlarda ifodalanadigan model asosida amalga oshiriladi. Ayni paytda, olingan miqdoriy ma'lumotlar mazmun jihatidan o'rganib chiqilishi talab etiladi. Shuning uchun diagnostik model tahliliy xarakterda bo'ladi. Umuman, iqtisodiy diagnostika o'zida modelni aks ettirib, miqdoriy baholash va mazmun

tahliliga tayanib olib boriladi. Diagnostika tizim ichiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri kirmagan holda statistik axborotdan va iqtisodiy tahlilning murakkab usullaridan foydalanib olib boriladi.

Jahon tajribasida professor-o‘qituvchining qancha talabani qamrab olishi sifat ko‘rsatkichi hisoblanadi. Chunki, professor-o‘qituvchining dars sifatiga qarab guruhlar yoki oqimlar talabalar tomonidan ixtiyoriy ravishda belgilanadi va shu asosda o‘quv yuklamasi shakllanadi. Ushbu maqsadlarda O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining “Oliy ta‘lim muassasalarida talabalar o‘zlashtirishini baholash tizimi to‘g‘risida”gi nizom ishlab chiqilgan bo‘lib, fanlarni o‘zlashtirishini xolis va aniq baholanishini ta‘minlashga qaratilgan. Bunda xalqaro tajribalarni uyg‘unlashtirish, talabalarni ilm-fanga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish, professor-o‘qituvchilarning fan bo‘yicha vakolatini kengaytirish va mas‘uliyatini oshirishga qaratilgan vazifalar belgilangan bo‘lib, ta‘lim sifatini erishilayotgan natijalarga taqqoslash imkoniyati vujudga kelmoqda.

1. Oliy ta‘limni rivojlantirish milliy strategiya ustuvorliklari bilan belgilanadi. Mehnat taqsimotida oliy ta‘lim sifatini oshirish hamda imkoniyatlarini kengaytirish taqozo etiladi. Bu esa rivojlanib borayotgan innovatsion iqtisodiyotda insonlarning to‘laqonli ishtirok etishi va shu yo‘l bilan o‘z farovonligini ta‘minlash imkonini beradi.

2. Bugungi kunda oliy ta‘limdan ilmiy-texnik yutuqlar va innovatsiya sohasida yuqori darajali qo‘shimcha qiymatni yaratish qobiliyati talab etilmoqda. Bunda oliy ta‘lim sifati iqtisodiy barqarorlik kafolati hisoblanadi.

3. Oliy ta‘lim sifatini iqtisodiy jihatdan tahlil etish, moliyaviy, iqtisodiy va boshqaruv muammolarini aniqlash, OTMning tashqi va ichki omillarining doimiy o‘zgarishi sharoitida belgilangan maqsadlarga erisha olish qobiliyatini baholash va prognozlash iqtisodiy diagnostikaning qoidalariga qat‘iy rioya qilishni talab etadi. Shu jihatdan, iqtisodiy diagnostika orqali sarflanadigan xarajatlarning ta‘lim sifatiga ta‘sirini aniqlash va kutilayotgan samara bilan taqqoslash muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Oliy ta‘lim sifati iqtisodiy diagnostikasi va uni modellashtirish murakkab jarayon hisoblanadi. Mazkur jarayon turli xil mazmundagi ko‘rsatkichlarni birlashtirishda sodir bo‘ladi (masalan, ta‘lim xizmatlari hajmi va ilmiy mahsulotlar hajmi). Bu holda turli

ko'rsatkichlar uchun umumiy bo'lgan o'lchov birligini topish lozim. Bunday hollarda natijani shakllantirishda qatnashmaydigan ko'rsatkichlar ham ro'yxatga kiritilgan bo'lishi mumkin. Shuning uchun natijaviy ko'rsatkichlarni shakllantirish juda murakkab masala bo'lib, gorizontal (alohida o'qituvchi faoliyatiga umumiy baho berish) hamda vertikal (kafedra, fakultet va OTM bo'yicha umumlashgan ko'rsatkich) bo'ladi.

5. Moddiy ishlab chiqarish sohasida agregatlash ko'pincha baholar yordamida amalga oshiriladi. Lekin shunda ham agregatlash jarayonida axborotning qisman yo'qotilishi sodir bo'ladi. Chunki, hatto baho ham ishlab chiqarishning barcha natijalarini to'liq ifodalay olmaydi. Ta'lim sohasida esa bu boradagi vaziyat ancha murakkabroq. Ta'lim xizmatlari uchun kelib tushgan daromad bilan ilmiy mahsulot uchun olingan daromadni umumlashtirib yagona integral natija sifatida olib qarash xato bo'lmaydi. Lekin, bu jarayonda professor-o'qituvchilarning sifat jihatidan yaxshilanishi, OTMda bilim resurslari ko'proq darajada jamg'arilishi, OTMning jamiyatdagi ko'plab jarayonlarga ijobiy ta'siri e'tibordan chetda qoladi. Shuning uchun ham natijalarni o'rganib chiqishda sifat tahlili doimo zarur bo'ladi.

6. Bozor munosabatlari sharoitda OTMning iqtisodiy barqarorligini ta'minlaydigan bazaviy omillardan biri – ta'lim sifatidir. Shu nuqtai nazardan iqtisodiy diagnostikani oliy ta'lim sifatining tarkibiga kiruvchi muhim komponent, deb qaralishi mumkin va uning keng ko'lamda amalga oshirilishi OTM faoliyati umumiy diagnostikasining ishonchli va samarali o'tkazilishiga ta'sir ko'rsatadi.

7. Oliy ta'lim sifati iqtisodiy diagnostikasini ishonchli va samarali o'tkazish qo'yidagi tadbirlarni amalga oshirishga bog'liq:

- OTM faoliyatini ta'minlovchi resurslarning rasmiy tasnifini belgilash va ularning statistikasi olib borilishi;
- ta'lim sifatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish va statistikasini yuritish;
- OTMlar reytingini aniqlashda rasmiy statistika tan olgan ko'rsatkichlarga tayanish;
- OTMning ta'lim xizmatlari hajmi va sifati, professor-o'qituvchilarning ilmiy-pedagogik salohiyati va ilmiy faoliyat natijalari bo'yicha integral ko'rsatkichlarni ishlab chiqish va amalda qo'llash.

9.3. Ta'lim sohasida soliq siyosatini rivojlantirish

O'zbekistonda mustaqillik yillarida soliq tizimini takomillashtirish hamda soddalashtirish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirildi. Bunda taraqqiyotning "o'zbek modeli" deya dunyo e'tirof etayotgan tadrijiy islohotlar muhim omil bo'ldi. Natijada soliq ma'murchiligi shaffofligini ta'minlash, soliq to'lovchilarning huquqiy savodxonligini oshirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilish borasida muayyan yutuqlarga erishilmoqda. Zero, aniq maqsadlarga yo'naltirilgan hamda izchil hayotga tatbiq etilgan chora-tadbirlar iqtisodiy mustaqilligimizni mustahkamlashda g'oyat muhim ahamiyatga ega.

Mamlakatda ilg'or xorijiy tajriba asosida soliq siyosati va soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish hamda soliq to'lovchilarning soliq organlari bilan o'zaro munosabatlarida shaffoflikni ta'minlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Shu bilan birga soliq maslahati davlatning yangi soliq siyosatini samarali amalga oshirishning professional instituti va soliqlarni hisoblash va to'lash masalalarida soliq to'lovchilarning ishonchli yordamchisi sifatida etarlicha shakllanmagan.

Davlat tomonidan tartibga solish, soliq maslahatchilarini tayyorlash va malakasini oshirish tizimini takomillashtirish, ular kasbining huquqiy maqomi va nufuzini mustahkamlash, soliq to'lovchilar huquqlariga rioya qilinishini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Soliq kodeksi" ishlab chiqildi. Unga ko'ra, soliq maslahatchilari tashkilotlariga:

davlat soliq va bojxona xizmati organlari bilan munosabatlarda soliq to'lovchining manfaatlarini ifodalash;

soliq hisobotini soliq to'lovchi nomidan soliq to'lovchining shaxsiy kabineti orqali elektron hujjat tarzida taqdim etish;

davlat soliq xizmati organlarining talabnomalarida ko'rsatilgan, aniqlangan tafovutlarning asosnomasi sifatida xulosalarni soliq to'lovchi nomidan davlat soliq xizmati organiga taqdim etish bo'yicha qo'shimcha huquqlar berilganligi ma'lumot uchun qabul qilindi.

Ta'lim sohasida quyidagilar soliq solish ob'ektlari hisoblanadi:

- ✓ mahsulot, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlarni realizatsiya qilish bo'yicha aylanmalar (ya'ni pul summasini u yoki bu shaklda bir joydan boshqa joyga o'tkazish);

- ✓ mahsulot, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlarni realizatsiya qilishdan kelgan tushum;
- ✓ daromad, ya'ni muayyan davrda kelgan tushum va uni olish xarajatlari o'rtasidagi farq (muayyan davrdagi iqtisodiy faoliyat yakuni);
- ✓ mulk ob'ektlari, shu jumladan mol-mulk, er uchastkalari, avtotransport vositalari;
- ✓ amaldagi soliq qonunchiligiga muvofiq boshqa soliqlar (masalan, reklama solig'i va sh.k.).

Soliq solish rejimini o'zgartirish, ya'ni soliq imtiyozlarini belgilash, soliq to'lashdan ozod qilish, soliq stavkasi va ob'ektini o'zgartirish O'zbekiston Respublikasining tegishli qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yo'li bilan amalga oshiriladi. Shunday qilib, ta'lim muassasalarini soliq to'lashdan ozod qilish, ularga soliq imtiyozlari berish soliq qonunchiligi orqali amalga oshiriladi.

Shunday qilib, O'zbekistonda olib borilayotgan puxta soliq siyosati barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash, iqtisodiyotni modernizatsiyalash orqali mamlakatning gullab-yashnashi va aholi turmush farovonligini yanada yuksaltirishda eng muhim omillardan biri bo'lib xizmat qilayotir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Budjetdan tashqari mablag'larning asosiy manbalarini aytib bering.
2. O'quv yurtining pulli xizmatlari narxi o'z ichiga nimalarni oladi?
3. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha "Yo'l xaritasi" qanday yo'nalishlarni qamrab olgan?
4. Ta'lim sohasidagi soliq solish ob'ektlarini sanab bering.
5. O'zbekistonda oliy ta'lim sifatining iqtisodiy jihatlariga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borgan olimlardan kimlarni bilasiz?
6. Hozirda O'zbekistonda oliy ta'lim sifatining iqtisodiy jihatlariga qaratilgan qanday yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlar dolzarb deb hisoblaysiz?

X BOB. TA'LIM MUASSASASINING IQTISODIY FAOLIYATINI LIBERALLASHTIRISH

Reja:

- 10.1. Ta'lim muassasasi budjetdan tashqari moliyaviy mablag'lar.
- 10.2. Ta'lim muassasalarini budjetdan tashqari faoliyatini boshqarish.
- 10.3. Ta'lim sohasida kreditlar olish.

10.1. Ta'lim muassasasi budjetdan tashqari moliyaviy mablag'lar

Ta'limni moliyalashtirish uchun budjet mablag'lariga bo'lgan ehtiyojlarni hisob-kitob qilish ikki yo'nalishda amalga oshiriladi:

- muayyan ta'lim darajasi (maktabgacha ta'limdan shu jumladan, o'rta kasb-hunar ta'limigacha) ochiqligi va tekinligining konstitutsiyaviy kafolatlarini amalga oshirishni budjetdan mablag'lar bilan ta'minlash;

- oliy o'quv yurtlarida tanlov bo'yicha o'qishga qabul qilish belgilangan joylarda budjet mablag'lari bilan ta'minlash.

Shunday qilib, mablag'larga bo'lgan ehtiyojni aniqlash tegishli ta'lim darajasida tahsil olishi lozim bo'lgan talabalar sonini belgilashga asoslanadi.

Budjet muassasasi smetasi – muassasalarni moliyalashtirish uchun asosiy reja hujjati. Tasdiqlangan smeta budjetdan ajratilgan mablag'larni sarflash uchun asos hisoblanadi. Smeta xarajatlar rejasidan iborat bo'ladi va smetali moliyalashtirishda bo'lgan muassasalarning budjet bilan munosabatlarining bir tomonlama xususiyatini aks ettiradi.

Shunga qaramay, ta'lim muassasalarining amaliy faoliyati uchun qonun hujjatlarida balans, ya'ni ta'lim muassasasi xarajatlarinigina emas, balki u oluvchi daromadlarni ham aks ettiruvchi hujjatning mavjudligi nazarda tutilgan.

Bunda ikki holatni hisobga olish lozim: birinchisi – budjet qonunchiligi talablariga muvofiq budjet mablag'lari va mazkur mablag'larning bosh tasarrufchisi tomonidan tasdiqlanadigan smetaga muvofiq sarflanadi; ikkinchisi – budjet mablag'lari budjetdan tashqari mablag'lar bilan aralashib ketmasligi kerak, shu bois balansda budjetdan tashqari mablag'lar budjet mablag'laridan ajratilishi lozim.

Ta'lim tizimini budjetdan moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyoj uchun asosiy miqdor parametrlariga asoslanadi:

- ta'lim oluvchilar soniga (tegishli ta'lim darajalari bo'yicha);
- ta'lim muddatlari va shartlariga (tegishli darajalar bo'yicha);
- ta'limning moddiy bazasiga ko'ra.

Mablag'larga bo'lgan ehtiyojni hisob-kitob qilishning asosiy parametrlari talabalar kontingentining amaldagi, rejadagi va prognoz ko'rsatkichlari hisoblanadi. Kontingentdan kelib chiqib mavjud (prognoz qilinayotgan) talabalar kontingentiga ta'lim berish uchun zarur o'qituvchilar lavozimlari soni hisob-kitob qilinadi.

Ta'lim sohasi xodimlari uchun qabul qilingan mehnatga haq to'lash tizimiga muvofiq barcha toifadagi xodimlar uchun mansab maoshlari, ustamalar, qo'shimchalar va boshqa turdagi to'lovlarning miqdorlari belgilanadi. Shtatlar jadvaliga ko'ra barcha maoshlar summasi ta'lim muassasasi bo'yicha ish haqi umumiy fondining miqdorini beradi. Oliy o'quv yurtlari talabalari va xodimlarini ijtimoiy va moddiy ta'minlash uchun zarur mablag'lar turli toifadagi o'quvchilar sonidan kelib chiqib aniqlanadi. Professor-o'qituvchilar tarkibining ish haqi fondi miqdorini aniqlashda tarif koeffitsientlarigina emas, balki mehnatga haq to'lashning qonun hujjatlarida nazarda tutilgan barcha qo'shimcha turlari: ustamalar, mukofotlar, kompensatsiyalar hisobga olinadi. Professor-o'qituvchilar tarkibi uchun mehnatga haq to'lashning soatbay fondi ham nazarda tutiladi. Fond chetdan taklif qilingan ma'ruzachilar, opponetlar va shu kabilar mehnatiga haq to'lash uchun mo'ljallanadi. Bundan tashqari, dekan, dekan o'rinbosari, kafedra mudiri vazifalarini bajarganlik uchun ustamalar fondi ham hisob-kitobga kiritiladi.

Mehnatga haq to'lash fondini hisob-kitob qilish mablag'larga bo'lgan ehtiyojni aniqlashning eng muhim qismi hisoblanadi, chunki:

- pirovard natijada konkret odamlarning, asosan yuqori malakali kishilarning maoshiga tegishli bo'ladi;
- ish haqi hisob-kitoblarda e'tiborga olinishi lozim bo'lgan ko'p sonli normativ hujjatlar bilan tartibga solinadi;
- mehnatga haq to'lash muhim ijtimoiy va iqtisodiy omil hisoblanadi, tekshiriladi va nazorat qilinadi.

Xarajatlarning boshqa moddalari bo'yicha mablag'larning taqsimlanishi oliy o'quv yurti egallagan maydonlar va binolarga

bog‘liq bo‘ladi. Iste‘mol qilinayotgan issiqlik, elektroenergiya, suv, gaz miqdorini hisoblashning oliy o‘quv yurti normal faoliyat ko‘rsatishi uchun zarur bo‘lgan taxminiy normativlari (sanitariya me‘yorlari) mavjud. Xuddi shuningdek asbob-uskunalar eskirishi, materiallar, joriy profilaktika va kapital ta‘mirlashlarni amalga oshirish davrlari, telefonlar, zarur transport vositalari, aloqa vositalari soni normativlari mavjud. Ushbu ma‘lumotlar umumlashtiriladi, xizmatlar uchun tariflar va narxlar aniqlanadi va boshqa turdagi xarajatlar bo‘yicha moliyalashtirishning bazaviy hajmi hisoblab chiqariladi.

Budjet tushumlari xarajatlarning muayyan moddalarini moliyalashtirishda ustuvor yo‘nalishlar quyidagicha belgilanadi:

- mehnatga haq to‘lash;
- stipendiya;
- transfertlar;
- kommunal xizmatlarga haq to‘lash;
- boshqa turdagi xarajatlar.

Amalga oshirilgan hisob-kitoblar natijasida oliy o‘quv yurtlarining budjet mablag‘lariga bo‘lgan bazaviy ehtiyoji aniqlanadi. Amalda moliyalashtirish hajmi odatda ehtiyojdan ancha past bo‘lgani bois, ehtiyoj hajmidan budjet mablag‘larini taqsimlash bazasi sifatida foydalaniladi.

Oliy ta‘lim tizimini rivojlantirish uchun budjetdan tashqari mablag‘lardan foydalanish. O‘quv yurtiga tushadigan mablag‘larning manbalari budjet va budjetdan tashqari manbalarga ajratiladi.

Budjetdan tashqari moliyalashtirish – budjetdan tashqari manbalardan olingan mablag‘larni sarflash. Budjetdan tashqari mablag‘larning asosiy manbalarini aniqlash talab etiladi. Bular:

1) ta‘lim xizmatlari – shartnomalar bo‘yicha (pulli asosda) talabalarning o‘qishga qabul qilish;

2) qo‘shimcha ta‘lim xizmatlari – pulli tayyorlov kurslari, chet tillarini o‘rganish bo‘yicha kurslar, buxgalteriya kurslari va b.

3) chet ellik talabalarga ta‘lim berish;

4) ta‘lim muassasasining asosiy fondlari va mol-mulkini realizatsiya qilish va ijaraga berish;

5) tovarlar, asbob-uskunalar bilan savdo qilish;

6) vositachilik xizmatlari ko‘rsatish;

7) boshqa (shu jumladan, ta'lim) muassasalar va tashkilotlar faoliyatida o'z ulushi bilan ishtirok etish;

8) aksiyalar, obligatsiyalar, qimmatli qog'ozlar xarid qilish va ularga daromadlar (dividendlar, foizlar) olish.

Tasnifning bazaviy elementlari sifatida faoliyat xususiyati, moliyaviy natija va ehtimol tutilgan soliq oqibatlarini belgilovchi ikki asosiy guruh tanlanishi mumkin. Bu guruhlarga quyidagilar kiradi:

1. Asosiy faoliyat:

- bir yoki bir nechta ta'lim dasturlarini amalga oshirish, ta'lim oluvchilarga ta'lim va tarbiya berish;

- ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish;

- ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayonini ta'minlash va unga xizmat ko'rsatish borasidagi faoliyat.

2. Boshqa faoliyat, shu jumladan boshqa xil tushumlar, ya'ni ta'lim muassasalariga ruxsat etilgan, daromad keltiradigan va asosiy faoliyatning ko'rsatilgan turlariga mansub bo'lgan faoliyat.

1. Asosiy faoliyatdan olinadigan daromadlar

1.1. Ta'lim xizmatlari:

- mahalliy va xorijiy talabalarga ta'lim berish;
- tayanch doktorantlar, mustaqil izlanuvchilarni tayyorlash;
- ikkinchi (va keyingi) ixtisosliklar bo'yicha ta'lim berish;
- tayyorlov kurslarida ta'lim berish;
- o'quvchilar va abituriyentlarni testlash;
- o'quv fanlari bo'yicha maslahatlar berish;
- repetitorlik;
- ayrim fanlardan kurslarda ta'lim olish;
- qayta tayyorlash va malaka oshirish;
- o'quv dasturlaridan tashqari ayrim fanlarni chuqurroq o'rganish;

• qo'shimcha ta'lim, shu jumladan, to'garaklar, seksiyalar, klublar, jamoalar va b.;

• boshqa ta'lim xizmatlari.

1.2. Ilmiy (ilmiy-texnika) faoliyati:

• ilmiy (ilmiy-texnikaviy) mahsulot, intellektual mulk ob'ektlarini yaratish va topshirish, shu jumladan eksportga chiqarish;

• ilmiy xizmatlar ko'rsatish – maslahat berish, ekspertiza, patent ishlari, taqrizlash va b.;

- tanlov asosida ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish, shu jumladan grantlar.

1.3. O‘quv yurtining ta’lim va ilmiy-tadqiqot jarayonini ta’minlash borasidagi faoliyati:

- o‘quv-ishlab chiqarish faoliyati (ya’ni ishlab chiqarish amaliyoti);

- asbob-uskunalarga xizmatlar ko‘rsatish va ularni ta’mirlash ishlari;

- talabalarni ovqatlanish, yashash, tibbiy va madaniy xizmatlar bilan ta’minlash borasidagi faoliyat;

- ta’lim muassasasi xodimlarining yashashini ta’minlash borasidagi faoliyati;

- kutubxonalar, transport, sport inshootlari, hisoblash texnikasi, tashkiliy texnika xizmatlarini ko‘rsatish;

- asosiy faoliyat doirasida axborot-kommunikatsiya xizmatlari ko‘rsatish;

- ta’lim va ilmiy-tadqiqot jarayonini ta’minlash bo‘yicha boshqa xil xizmatlar.

2. Boshqa faoliyatdan olinuvchi daromadlar va o‘zga xil tushumlar

2.1. Ta’lim muassasasi resurslari (hududi, binolari, asbob-uskunalari va b.)dan foydalangan holda bajariladigan ishlar (ko‘rsatiladigan xizmatlar):

- avtomobillar turar joylari va garajlar yaratish;

- xalq iste’moli tovarlarini ishlab chiqarish;

- ro‘zg‘or texnikasi va boshqa xil texnikani ta’mirlash;

- maishiy xizmatlar ko‘rsatish;

- vositachilik xizmatlari ko‘rsatish;

- madaniy, sport-sog‘lomlashtirish tadbirlarini o‘tkazish va ko‘rgazmalar tashkil etish.

2.2. Norealizatsion daromadlar:

- boshqa muassasalar va tashkilotlar faoliyatida o‘z ulushi bilan ishtirok etish;

- aksiyalar, obligatsiyalar, qimmatli qog‘ozlar xarid qilish va ularga daromadlar (dividendlar, foizlar) olish;

- depozit hisobvaraqlariga pul mablag‘larini qo‘yish;

- ta’lim muassasasi resurslarini ijaraga berish;

- moliyaviy sanksiyalar – sud qarorlariga binoan jarimalar, penya, neustoykalar olish va b.

2.3. Boshqa tushumlar:

- yuridik va jismoniy shaxslarning badallari, shu jumladan ehsonlari, sovgʻalari, homiylar kiritgan mablagʻlar;
- asosiy vositalar, materiallar, kam qimmatli va tez eskiradigan predmetlarni realizatsiya qilish.

Taʼlim muassasasining budjetdan tashqari faoliyati daromad olishga qaratilgan. Taʼlim muassasasi tovarlar, ishlar va xizmatlar realizatsiya qilishdan olgan tushum ularni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlarini qoplashi lozim. Loʻnda qilib aytganda, bu faoliyat foyda keltirishi kerak.

Oʻquv yurtining pulli xizmatlari narxi uni koʻrsatish jarayonida sarflangan moddiy, mehnat va boshqa xil xarajatlar narxini oʻz ichiga oladi. Xizmat narxi quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

1. Xizmatni koʻrsatish xarajatlarini. Bunda toʻgʻridan-toʻgʻri va ustama (bilvosita) xarajatlar farqlanadi.

Xizmatlar koʻrsatish (ishlar bajarish) bilan bevosita bogʻliq boʻlgan xarajatlar toʻgʻridan-toʻgʻri xarajatlar deb ataladi. Ular materiallar, asbob-uskunalarga xarajatlarni; xizmatni koʻrsatishda bevosita ishtirok etuvchi qituvchilar va boshqa xodimlar mehnatiga hal toʻlash xarajatlarini; boshqa tashkilotlar va korxonalar bajarayotgan ishlarga doir xarajatlarni oʻz ichiga oladi.

Ustama (bilvosita) xarajatlarga tashkilotning mazkur muayyan xizmiat koʻrsatilayotgan faoliyati bilan bogʻliq xarajatlar kiradi. Bular: xizmatni koʻrsatishni boshqarish va tashkil etish xarajatlari (boshqaruv apparatini, umumiy texnika va umumiy xoʻjalik xizmatlarini taʼminlash xarajatlari); mazkur xizmat bilan bevosita bogʻliq boʻlmagan boshqa xarajatlar.

2. Soliqlar (muayyan turdagi faoliyatga).

3. Rejaga muvofiq jamgʻarilgan mablagʻlar (daromad).

Oʻz-oʻzidan ravshanki, oliy taʼlim muassasasida amalga oshirilishi mumkin boʻlgan budjetdan tashqari faoliyatning barcha turlarini sanab oʻtish mumkin emas. Oliy taʼlim muassasasining bu boradagi imkoniyatlari juda keng. Budjetdan tashqari faoliyat turini toʻgʻri tanlash uchun daromad keltiradigan muayyan faoliyat bilan

shugʻullanish imkoniyati va uning samaradorligiga taʼsir etuvchi asosiy omillarni hisobga olish lozim.

10.2. Taʼlim muassasalarini budjetdan tashqari faoliyatini boshqarish

Taʼlimning yangi modeli, bozor iqtisodiyoti sharoitida taʼlim moliya-iqtisod mexanizmini shakllantirish, xususan, budjetdan moliyalashga budjetdan tashqari manbadan qoʻshimcha qilishni va jiddiy oʻzgarishlarni talab qiladi. Hozirgi vaqtda oliy taʼlim muassasalarini moliyalashning qoʻshimcha budjetdan tashqari manbalarini jalb etishdagi faoliyati tobora tijorat tavsifiga ega boʻlmoqda, garchi tijorat faoliyatining asosiy maqsadi hamon intellektual, oʻquv, ilmiy, madaniy va ishlab chiqarish imkoniyatini saqlash hamda rivojlantirish maqsadida oliy taʼlim muassasalarini moliyaviy barqarorligini taʼminlashdan iborat boʻlsada. Demak, vazifa shundan iboratki, taʼlimni boshlangʻich tijorat bilan uygʻunlashtirishning samarali shaklini topishdir.

Davlat taʼlim dasturi va standartlari doirasida taʼlim xizmati koʻrsatish oliy maktabga mablagʻ tushadigan manba hisoblanadi. Bu oliy taʼlim muassasalariga pullik qabul, mutaxassislar tayyorlash. Mazkur ishni amalga oshirish korxonalar, tashkilotlar va mulkning barcha turdagi muassasalari bilan shartnoma tuzish asosida olib boriladi, bu iqtisodiy tavsifdagi koʻplab masalalarni, xususan, pul oʻtkazish muddati, uning miqdori, xarajatlar va ularni qoplash, pul mablagʻi sarf-xarajatlari moddasi, shartnomalarni yuridik toʻgʻri rasmiylashtirilishi, tomonlarning huquq va majburiyatlarini belgilash, shartnomaga amal qilmaslik javobgarligi, «pul toʻlaydigan» va «toʻlamaydigan» talabalar oʻrtasidagi munosabatni xisobga olish va h.k.ni xal etish bilan bogʻliq.

Bozor munosabatlarining shakllanishi sharoitida mutaxassislar tayyorlash sohasida narx hosil boʻlishi ularni tayyorlash qanchaga tushishligini belgilash, mutlaqo yangicha maʼno kasb etadi va uch xolatni xisobga olgan xolda quyidagicha yondashishni taqazo etadi:

✓ davlat buyurtmasi boʻyicha mutaxassislar tayyorlash amalga oshiriladigan budjetdan moliyalash meʼyorlari;

- ✓ ixtisoslar, oliy ta'lim muassasalari joylashgan o'rin, professor-o'qituvchilar tarkibi, moddiy-texnika negizi va x.k.lar bo'yicha farqlanadigan muayyan ta'lim muassasasida mutaxassislar tayyorlashga sarf bo'ladigan amaldagi xarajatlar;
- ✓ tayyorlash uchun xaq o'z ichiga ish haqidan yuqori bo'lgan miqdorni olishi mumkin.

Buyurtmachi uchun inson kapitali nazariyasiga muvofiq mutaxassislar tayyorlash uchun xaq bu inson kapitaliga qo'yilma, investitsiya, ular pul daromadi nuqtai nazaridan, kelgusi natijani ta'minlaydi. Tabiiyki, bunday investitsiyada muayyan tavakkalchilik bor. Bu shuni anglatadiki, oliy ta'lim muassasalariga mutaxassis tayyorlash uchun ish haqidan ortiq mablag'ni to'lab, buyurtmachi bunda oliy ta'lim muassasasi bilan foydani bo'lishib oladi, oliy ta'lim muassasasi esa kelgusida foydaning taqsimlanishida ishtirok etadi.

Shartnoma bo'yicha mutaxassis tayyorlash oliy ta'lim muassasalarining korxonalar bilan munosabatlarini rivojlantirishning mumkin bo'lgan bir talay imkoniyatlaridan biridir. Bu bozor iqtisodiyotini shakllanishi sharoitlarida tubdan o'zgaradi, chunki, bu ikki tuzilmaning bir-biriga zarurligi va manfaatdorligi yuzaga keladi hamda oshib boradi.

Hozirgi vaqtda ta'limni ishlab chiqarish bilan uyg'unlashuvi, muttaxassislar tayyorlashning ko'p bosqichli tizimiga o'tish, ta'lim turli bosqichlarini moliyalashga yangicha yondashish ishlab chiqilgan. Bu muttaxassislar tayyorlashni budjetdan tashqari moliyalashning umumiy yo'nalishini ochib beradi, u quyidagichadir: kasbiy tayyorgarlik darajasi qancha yuqori bo'lsa, uning uchun shuncha katta ulushni budjetdan tashqari moliyalash o'z zimmasiga olishi kerak.

Oliy maktabni moliyalashning boshqa manbai ta'lim uchun o'qiyotganlarning o'zi xaq to'lashidir. Ta'lim uchun xaq to'lash muammosi oliy maktab mutaxassislar saloxiyatini saqlab qolishga salmoqli xissa qo'shuvchi tijorat tuzilmasisiz hal etilishi mumkin emas. Ularning moliyaviy yordami ba'zi xollarda juda salmoqli bo'ladi. O'qituvchilar, doktorantlar va talabalarni tijorat korxonalarida ishida qatnashishga jalb etish o'quv jarayonini mavjud iqtisodiy amaliyot bilan qo'shilishiga imkon yaratadi, o'qituvchilar tarkibi yuqori darajada kasbiy malakaga ega bo'lishi va uni saqlab turishga ko'maklashadi. Tijorat korxonalarida tushumlar ayrim xollarda oliy

ta'lim muassasasi moddiy-texnikaviy negizini mustahkamlovchi muxim manba xisoblanadi (ijara xaqi, foydaning bir qismini oliy ta'lim muassasasini rivojlantirish fondiga o'tkazish). Tijorat tuzilmalari tufayli oliy ta'lim muassasalarida ta'mirlash tiklash ishlari, texnika va jihozlar sotib olish imkoni paydo bo'ladi. Tijorat korxonalari oliy ta'lim muassasasi fani muammolarini xal etishda faol qatnashadi, jamoaning yuqori malakali ilmiy va ishlab chiqarish tizimini yaratishdan moddiy mafaatdorligini oshirishda yordam berishadi. Biroq oliy ta'lim muassasasi tijorat tuzilmalarini bunyod etish va ular faoliyat ko'rsatishidan oliy maktabning maqsadi: mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlar yuqori darajasi bilan bog'liq bo'lishi lozim.

Oliy ta'lim muassasalari orasidagi mavjud kasbiy va boshqa farqlarga qaramay tijorat tuzilmalar faoliyatidan yuqori foyda olish uchun oliy ta'lim muassasasi va uning tijorat tuzilmasi amaliy faoliyati modeli tuzildi. Bu modelda ikki talqin-tijorat tuzilmalari oliy ta'lim muassasasi tarkibi ekanligi; tijorat tuzilmasi bunday bo'lmasligi ko'zda tutilgan. Har ikki talqin oliy ta'lim muassasasi va tijorat tuzilmasi o'rtasidagi butun munosabatlar majmuini aniq ifodalaydi.

Hozirgi paytda keng qo'llanayotgan ijara munosabatlari oliy maktabda, bir tomondan, oliy ta'lim muassasasi moddiy-texnika negizi yetarlicha rivojlanmaganligi, ikkinchi tomondan, mavjud mulkiy munosabatlar va amaldagi qonunchilik hujjatlari tufayli cheklangan. Bu hujjatlarda esa oliy ta'lim muassasalari faqat mustaqil tadbirkorlik faoliyati natijasida sotib olingan mulkni tasarruf etishi mumkinligi ko'zda tutilgan.

Bu vaziyatni o'zgartirish oliy ta'lim muassasalari ijara huquqini rivojlantirishi mumkin bo'ladi. Buning uchun, avvalo, ular mulkiy huquqiy doirasini kengaytirish lozim. Oliy ta'lim muassasalari, buning uchun, faqat, o'zlariga operativ boshqarish uchun berilgan mulkdan mustaqil foydalanibgina qolmay balki, ularni mustaqil tasarruf ham etishlari lozim. Shunda oliy ta'lim muassasalari xaqiqiy mulk egasiga aylanadi, keng erkinlik oladi, yuqori darajada tashabbus ko'rsatadi, mulkdan foydalanishning samaradorlik usullarini topadi, demak uning ma'suliyati sezilarli darajada oshadi.

Oliy maktabni qo'shimcha moliyalashning muhim manbai bo'lib, tayney iqtisodiy faoliyat hisoblanadi. Xalqaro aloqalarni kuchli

markazlashtirilgan boshqaruvdan to'la mustaqil munosabat olib borishga o'tkazilishi oliy ta'lim muassasalarining tashqi faoliyat olib borishini kuchaytiradi, bu faoliyat asosini o'quv jarayoni, tadqiqot, axborot xizmati tashkil etadi. Bu ilmiy-texnikaviy shartnomalar, respublika oliy ta'lim muassasalarining chet el oliy ta'lim muassasalari va firmalari bilan tadbirkorlik bitimlari tuzishini keskin oshiradi.

Xorijiy mamlakatlar uchun mutaxassislar tayyorlash ham budjetdan tashqari mablag' kelishining muhim manbai xisoblanadi. Shu munosabat bilan chet elliklarni o'qitish qancha turishligini aniqlash zarurati vujudga keladi. Muammo shundaki, chet el fuqarolarini o'qitishning eng quyi darajada to'lanadigan xaq miqdorini belgilash talab etiladi. Albatta, chet elliklarni o'qitish yagona qiymatini ma'muriy tarzda belgilash mumkin emas, chunki turli oliy ta'lim muassasalariga beriladigan imtiyozlar turlichadir. Lekin ular xozirgacha to'plangan tajriba asosida belgilanadi va uyg'unlashtiriladi. Xaq to'lash masalasi oliy ta'lim muassasalari beradigan diplom sifati, uni xalqaro tashkilotlar, ishbilarmonlar dunyosi, jamoatchilik tomonidan tan olinishi masalasi, oliy ta'lim muassasalari xalqaro akkreditatsiyadan o'tkazilishiga bog'liq.

Erkin tashqi iqtisodiy faoliyat oliy ta'lim muassasalariga chet el sarmoyasidan foydalanish, zarur jihozlar harid qilish, shuningdek o'quv jarayonini sifat jixatdan takomillashtirish imkonini beradi. Bundan tashqari tashqi iqtisodiy faoliyat natijasida qo'lga kiritilgan valyuta oliy ta'lim muassasalariga keng xalqaro aloqalarni yo'lga qo'yish, chet elda o'tadigan konferensiyalarda qatnashish, talabalarga respublikadan tashqarida tajriba orttirish imkonini beradi, ya'ni, umuman O'zbekiston oliy maktabi va fanining jaxon ta'lim tizimiga uyg'unlashuviga ko'maklashadi.

Xo'jalik shartnomasi tuzish asosida sanoat korxonalarini va ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan ilmiy-texnikaviy hamkorlik qilish oliy ta'lim muassasasini budjetdan tashqari moliyalashning an'anaviy va muhim manbalaridan xisoblanadi. Ilmiy tadqiqotlarni faollashtirish, ularni amalga oshirishning yangi shakllarini topish, hozirgi zamon taraqqiyotiga moslash ko'pgina oliy ta'lim muassasasi uchun moliyalashning qo'shimcha manbaini izlashning asosiy yo'nalishi bo'lib qolmoqda. Ilmiy-tadqiqot olib borish faoliyati hamon oliy ta'lim muassasasini moliyalashning qo'shimcha manbai bo'lib qolmoqda.

Shunday qilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida oliy ta'lim muassasasining vazifasi tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va olib borish bo'yicha katta va turli-tuman ishlarni amalga olish, moliyalashning budjetdan tashqari manbalarini izlash va jalb etishdan iboratdir. Oliy maktabda budjetdan tashqari moliyalashni yanada kengaytirish va takomillashtirish, tijorat faoliyatini rivojlantirish ishlab chiqarish bilan uyg'unlashishning turli shakllaridan foydalanish bilan bog'liq. Bunda mutaxassislar va raxbarlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash bo'yicha faoliyatni tashkil etish aloxida ahamiyat kasb etadi (istiqbolda ham shunday bo'lib qoladi), bu esa mehnat hamda ta'lim xizmati bozoridagi vaziyatni mutaxassislar tayyorlash va malakasini oshirish talablarining o'zgarishiga tezkorlik bilan moslashish uchun o'rganishni talab etadi. Oliy maktab kuchli intellektual negiz va ishlab chiqarish, fan va texnikaning barcha soxalari bo'yicha mutaxassis xodimlarga ega. Shuning uchun moliyalashning budjetdan tashqari qo'shimcha manbalarini jalb etishda, asosiysi, oliy ta'lim muassasasi faolligi xisoblanadi. Chunki, sustkashlik bugungi, bozor raqobati kuchaygan kunda oliy ta'lim muassasasini istiqboldagi taraqqiyotdan mahrum etishi mumkin. Talabalar, tadqiqotchi-mustaqil izlanuvchilar va o'qituvchilarni moliyalashning budjetdan tashqari manbalarini izlash va jalb etish bo'yicha ishlarga keng tortish mazkur faollik ko'rinishlaridan biridir.

Yuqorida aytilganlardan tashqari to'lov asosida ta'lim xizmati ko'rsatish, noshirlik faoliyati va boshqalar ham budjetdan tashqari an'anaviy manba sanaladi.

Budjetdan tashqari faoliyat asosiy turlarini quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tasniflash mumkin:

1. Ta'lim xizmati sohasi:

- ta'limning to'lov-kontrakt shakli;
- oliy ta'lim muassasasiga kirishga tayyorlov;
- korxonalar bilan shartnoma asosida mutaxassislarni taqsimlash;
- ikkinchi oliy ma'lumot olish;
- turli xil biznes-maktablar tashkil etish;
- chet tillarni jadal o'rgatish kurslarini tashkil etish;
- maxsus sertifikatlar beriladigan kurslarda qo'shimcha ta'lim berish (dasturchilar, buxgalterlik auditorlik va x.k.);
- jismoniy va yuridik shaxslar uchun to'lov asosida konsultatsiyalar tashkil etish;

- pulli qisqa muddatli kurslar va seminarlar tashkil etish.

2. Ilmiy-ishlab chiqarish faoliyati:

- xo‘jalik shartnomasi asosidagi ilmiy-tadqiqot ishlari;
- konsalting va ma‘lumotnoma-axborot faoliyati;
- mintaqalarda yuqori texnologiyani joriy etish bilan bog‘liq tatbiqiy faoliyat;
 - ilmiy jihozlar va uskunalar lizingini tashkil etish;
 - hukumat muassasalari, boshqaruvning xududiy idoralari yoki tijorat tuzilmalarining buyurtmasiga ko‘ra fanlararo mujassam tadqiqotlar;
 - kichik biznes va tadbirkorlikka ilmiy-texnikaviy yordam ko‘rsatish;
 - ilmiy-texnikaviy parklar va yangiliklar inkubatoriylarini tashkil etish;
 - tijorat va xo‘jalik xisobi asosidagi ilmiy-tadqiqot tashkilotlari bilan yakka tartibdagi shartnoma bo‘yicha ilmiy ishlar olib borish;
 - oliy ta‘lim muassasasi olimlarining kashfiyot va ixtirolariga patent va litsenziya sotish;
 - tijorat firmalari va korxonalar bilan ilmiy-tadqiqot markazlari va laboratoriyalar tashkil qilish;
 - chet ellik investorlar bilan hamkorlikda qo‘shma korxonalar tuzish;
 - to‘lov asosida ilmiy-amaliy konferensiya va seminarlar tashkil etish;
 - oliy ta‘lim muassasalarining ta‘lim va ilmiy-tadqiqot xizmatlarini reklama qilish;
 - auditorlik faoliyatini tashkil etish;
 - O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida man etilmagan ilmiy-ishlab chiqarish tavsifidagi boshqa innovatsiya faoliyati turlari olib borish.

3. Tashqi iqtisodiy faoliyati:

- chet ellik talabalar, tadqiqotchilar, magistrlar va tajriba orttiruvchilar ta‘limini tashkil etish;
- xorijiy oliy ta‘lim muassasalari bilan hamkorlikda fakultetlar tashkil qilish;
- xorijiy sheriklar bilan qo‘shma korxonalar tuzish;
 - chet el jamg‘armalari bilan oliy ta‘limni qo‘llab-quvvatlash programmalarida qatnashish;
 - O‘zbekiston talabalarini xorijiy oliy ta‘lim muassasalariga yuborish;

- turli xil chet el investitsiyasini jalb etish.

4. *Tijorat faoliyati:*

- darsliklar, o'quv-uslubiy va ilmiy-ommabop adabiyotlar chop etish;
- davriy nashrlar chiqarish;
- reklama faoliyati tashkil etish;
- bo'sh xonalarni ijaraga berish;
- xonalar uzoq muddatli ijarasi (lizingi);
- ta'til vaqtida bo'shab qolgan yotoqxonalarni ijaraga qo'yish;
- majlislar zali, auditoriyalarni konferensiya, pulli mashg'ulotlar o'tkazish uchun ijaraga berish;
- talabalar, xodimlar va aholi uchun xizmat soxasi:
- umumovqatlanishni tashkil qilish;
- sog'lomlashtirish maskanlarining davolash, sog'lomlashtirish xizmati;
- sport majmualari va o'yingoxlar xizmati;
- maishiy xizmat (sartaroshxona, kimyoviy kir yuvish, kosibchilik va x.k.);
- pulli bolalar bog'chasi va maydonchasi tashkil etish;
- tijorat tashkilotlariga oliy ta'lim muassasasi ramzi, rekvizitlaridan foydalanish huquqini berish;

5. *Xomiylik:*

- korxonalar, tashkilot va xususiy mulk barcha turidagi firmalardan xomiylik mablag'larini jalb etish;
- jihozlarni beg'araz berish (audio-video, kompyuter orgtexnikasi, o'quv-amaliyot uskunalari, yozuv qog'ozlari va x.k.);
- kutubxona jamlanmasini to'ldirish (darsliklar, o'quv qo'llanmalar, kataloglar, badiiy adabiyot va x.k.);
- chet el investitsiyasini jalb etish (kichik-bosmaxona, avtotransport, o'quv-amaliyot jihozlari, o'quv adabiyotlari);

6. *Oliy ta'lim muassasalari Murabbiylar kengashini rivojlantirish jamg'armasi:*

- davlat korxonalarining ko'ngilli badallari;
- kooperativ tashkilotlar ko'ngilli badallari;
- fuqarolar ko'ngilli badallari;
- chet el investorlarining ko'ngilli xomiylik badallari;
- Murabbiylik kengashining chet el firmalari bilan qo'shma korxonalaridan keladigan daromad;

- tijorat banklari va boshqa moliya muassasalari bergan kreditlar;
- Murabbiylik kengashi nomiga kelgan boshqa tushumlar.

Faoliyat turli ko‘rinishlarini va moliyalashning qo‘shimcha manbalarini jalb etishni kengaytirish bo‘yicha barcha choralarni ko‘rib, oliy ta‘lim muassasalari xaddan ziyod tijoratga berilib keta olmaydilar, chunki, oliy maktab jamiyatning muhim ijtimoiy institutidir, u jamiyatning aqliy va ma‘naviy salohiyatini oshiradi. SHuning uchun uni tijoratlashirish yo‘nalishi ustavda ko‘rsatilgan faoliyat maqsad va vazifalarga zid kelmagan taqdirdagina o‘zini oqlagan bo‘ladi, uning qayta shakllanishiga olib kelmaydi.

10.3. Ta‘lim sohasida kreditlar olish

Respublika fuqarolari uchun keyinchalik qaytarishning moslashuvchan tizimiga ega ta‘lim kreditlarni berish tartibining shakllayashpi ta‘limni moliyalashtirish tizimini takomillashtirishning muhim jihati hisoblanadi. Hozirgi paytda dunyoda ta‘limga kredit berishning turli dasturlaridan foydalanilmoqda. Masalan, Buyuk Britaniyada kunduzgi bo‘limda o‘qiyotgan talabalar turmush kechirishi uchun sarflarni qoplovchi ssudalardan foydalaniladi. Shunday kredit olish imkoniyati mamlakatda doimiy yashovchi talabalarga, ularning moliyaviy ahvoli, ota-onasining moliyaviy ahvolidan qatiy nazar beriladi. Kredit olish va uni to‘lash tizimi shu maqsadlar uchun maxsus tuzilgan ta‘lim bo‘yicha komissiya tasarrufidadir. Agar talaba shunday kredit olmoqchi bo‘lsa, oliy talim ma‘muriyata yuqorida tilga olingan komissiyaga murojaat etgan talaba haqiqatdan ham ishdan ajralgan holda barcha mashg‘ulotlarda to‘liq qatnashishini tasdiqlovchi xujjat taqdim etadi: Kreditni qaytarish ta‘lim muassasasini tugatgandan so‘ng to‘qqiz oy o‘tgach oyma-oy, bir miqdorda, inflyasiyani hisobga olgan holda, ammo foizlarsiz, boshlanadi. Agar bitiruvchining ish haqi mamlakat bo‘yicha o‘rtacha miqdorning 85%ni tashkil etsa, kredit shartnomasining chegaraviy muddati (5 yil) uzaytirilishi mumkin.

Germaniyada talabalar adabiyotlar, ovqatlanish va turar joy (yotoq) uchun haq to‘laydilar. Bunday maqsadlar uchun ular federal budjetdan (15%) va erlar (maxalliy) budjetidan (85%) moliyalashtiriladigan stipendiya yoki foizsiz zayom olishlari mumkin. Bir qator mamlakatlarda faqat ta‘lim uchun haq subsidiyalanadi. Oliy ma‘lumotga ega shaxslar to‘lovlarni daromad solig‘iga qo‘shimcha 2,3 yoki 4 % miqdorda

(miqdor ta'lim muassasasini bitarganning daromadiga bog'liq amalga oshiradi. Bunday holda davlat go'vori daromadga ega talabalardan oliy ta'limga ajratgan mablag'ni qoplash uchun sezilarli darajada mablag' oladi, daromadi kam yoki ishsiz yurgan ta'lim muassasasini bitirganlardan uncha ko'p bo'lmagan mablag' oladi yoki umuman hech nima ololmaydi. Shunday qilib, oliy maktabga mablag' quyishda risk minimallashtiriladi. Ana shunday soliqqa o'qigan-u, ammo ta'limni tugatmaganlar ham tortiladi. Bu variant talabalarni kreditlashning boshqa usullaridan ba'zi afzalliklarga ega. Ijobiy tomonlari quyidagilardan iborat:

- oliy ma'lumot olgan va shunday ma'lumotga ega bo'lmagan shaxslar o'rtasidagi ijtimoiy adolat saqlanadi, bo'lar o'z daromadidan oliy maktabni qo'llab-quvvatlash uchun ma'lum miqdorda mablag' ajratadilar;
- davlat oliy ta'limga sarflagan mablag' qaytmaslik riski pasayadi;
- ma'muriy-xo'jalik sarflari qirqaradi;
- mintaqaviy ta'sir bo'lmaydi, ya'ni ta'lim muassasasini bitirgan turar joyini o'zgartirishi mumkin, lekin bu berilgan kredit bo'yicha zarur to'lovlarni undirishda hech bir qiyinchiliklarni tug'dirmaydi.

Ba'zi mamlakatlarda ham ta'lim, ham yashash xarajatlarini qoplovchi ta'lim kreditlari beriladi. AQSHda, masalan, talabalarni kreditlash uchun mo'ljallangan resurslar hajmida ko'prok, ulushni federal hukumat oliy ta'limga ajratadigan mablag' tashkil etadi. Mazkur mablag' ta'lim muassasalari joriy xarajatlarini qoplash manbai bo'lib xizmat qilmaydi, balki tanlov asosida grant va kontraktlar vositasida taqsimlanadi. Federal hukumat talabalarga yordam ko'rsatishning beshta asosiy dasturini amalga oshiradi. Xususan, kafolatlangan grantlar diplom ta'limini olayotgan, oilasi kam daromadli talabalarga beriladi. Garchi, mablag' oliy ta'lim muassasalari tomonidan taqsimlansada, talabalarning bu tur stipendiya olish huquqi pulga bo'lgan talabning umummilliy tizimi negizida belgilanadi. Qo'shimcha grantlar ta'lim muassasalariga faqat diplom ta'limidagi talabalar uchun beriladi va kafolatlangan hisoblanmaydi. «Ish-o'quv» dasturi talabalarga ishga joylashish imkonini beradi.

Talabalar davlat yoki xususiy foyda keltirmaydigan tashkilotlarda ishlaydilar, ularning faoliyati aholi manfaatlari yo'lida, o'zlari o'qiyotgan bino ichida amalga oshiriladi. Parkins zayomi deb ataluvchi dastur diplom ta'limidagi va diplom olgandan keyingi ta'limdagi

talabalarga moliyaviy yordam ko'rsatish maqsadida 5%li zayom berishni ko'zda tutadi. Stafford zayomi (birinchi to'rt yil davomida qaytarish miqdori 8% ga, qolgan vaqtda esa 10% tashkil etadi) talabalarga banklar, kredit tashkilotlari yoki omonat assotsiatsiyalar tomonidan oliy ta'lim olishga yordam ko'rsatish maqsadida beriladi.

Ba'zi universitetlar talabalarga o'zlarining fondlaridan yordam ko'rsa-tadilar yoki mazkur ta'lim muassasasi sobiq talabalarining, shuningdek, o'qituvchilari va xodimlarining bolalari uchun chegirma qiladilar. Ko'pgina oliy ta'lim muassasalari, agar bitga oiladan ta'lim muassasalarida bir vaqtning o'zida bir nechta kishi o'qisa, belgilangan to'lovni qisqartiradilar (chegirma qiladilar). Ta'lim kreditlarini tashkil qilish bo'yicha dasturni amalga oshirish bilan ba'zi mamlakatlarda mustaqil davlat muassasalari, boshqa birlarida tijorat banklari shug'ullanadi. Ayrim davlatlarda talabalar ssudasi sifatida beridgan mablag' davlat budjetiga mavjud hukumat tashkilotlari (masalan, soliq idoralari) tomonidan qo'shimcha tuzilmalarsiz) davlat budjetiga qaytariladi. Keyingi ikki variantdagi kredit jarayonini boshqaruvchi tashkilot eng samarali hisoblanadi, chunki bu tashkilotlarga mazkur jixozlar faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liq qo'shimcha ma'muriy xarajatlarsiz boshqaruvning yuqori darajasi xosdir. Ta'lim kreditlari berishda foiz siyosati e'tiborga molikdir. Asosan bu uzoq muddatli qarz ssudalar bo'lib, shularga asosan foizlarning qayd etilgan to'lovlari amalga oshiriladi. Ularning asosiy o'ziga xosliklari shundaki, ularning hajmi bozor foiz stavkasiga boshqaruvida va ssuda muddati uzokdagidadir. Ta'lim kreditlarining ijtimoiy ximoya funksiyasini kuchaytirish maqsadida ba'zi bir xorijiy davlatlarda budjet mablag'lari hisobidan ta'lim kreditlarini taqdim etish, bunda kreditlarni qaytarish muddatini oldindan aniq belgilamasdan, balki bitiruvchining daromadiga bevosita bog'liq holda belgilash amaliyogidan foydalaniladi.

Kredit ajratilganidan keyin 4 yil o'tib, davlat keyin qisman so'ndirilishi natijasida birinchi tushumlarni ola boshlaydi va birinchi o'n yillik yakuniga borib, 40-50% mablag'ni qaytarish mumkin bo'ladi. Amaliyotda ta'lim kreditlarining qaytaruvchanlik darajasi jami bo'lib 70 foizni tashkil qiladi. Ta'lim kreditlarini taqdim etish bo'yicha xorijiy tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, barcha mamlakatlar tomonidan kredit mablag'larining qaytaruvchanligini oshirish bo'yicha katta sa'y-harakatlar qilinishiga qaramay, ma'lum bir summada yo'qotishlar bo'lishi tabiiy xolat va bu yo'qotishlar budjetdan oliy ta'limni

moliyalashtirishga yoʻnaltirilgan moliyaviy yordam sifatida qaraladi, chunki taʼlim kreditlarining maʼlum bir qismi qaytarilmay qolgani bilan jamiyat oliy maʼlumotli mutaxassislar bilan taʼminlanadi, oliy taʼlim muassasalarining moliyaviy xolati yaxshilanadi, boshqa shu kabi ijobiy natijalar taʼminlanadi.

Taʼlim kreditlari kredit shartnomasida belgilangan muddatda qaytarilmagan taqdirda, bank garov toʻgʻrisidagi shartnomaga muvofiq va qonun xujjatlarida belgilangan tartibda kreditni taʼminlash obʻektini tasarruf etish yoʻli bilan kredit boʻyicha qarz summasini undirib oladi. Agar kreditning qaytarilishini taʼminlash sifatida taʼminlashning boshqa shakllari taqdim etilgan boʻlsa, bank belgilangan muddatda qaytarilmagan taʼlim kreditini ular hisobiga oʻz vaqtida qaytarilishi choralari koʻrishi kerak. Nizomda qarz oluvchi kreditni kredit shartnomasida belgilangan muddatdan oldin qaytarishga haqli ekanligi koʻrsatilgan. Taʼlim kreditlari aholining kam taʼminlangan qatlami uchun oliy taʼlim olishning moliyaviy manbasi boʻlib, shu bilan birga oliy taʼlim muassasalari uchun toʻlov-kontrakt summalarini oʻz vaqtida undirish mexanizmi boʻlib xizmat qiladi, shuningdek, taʼlim kreditlari aholini ijtimoiy muxofaza qilishning samarali vositasi sifatida ham amaliyotda keng qoʻllanilmokda.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Taʼlimni moliyalashtirish uchun budjet mablagʻlariga boʻlgan ehtiyojlarni hisob-kitob qilish qanday yoʻnalishda amalga oshiriladi?
2. Taʼlim tizimini budjetdan moliyalashtirishga boʻlgan ehtiyoj qanday parametrlarga asoslanadi?
3. Budjetdan tashqari faoliyat asosiy turlarini qaysi yoʻnalishlar boʻyicha tasniflash mumkin?
4. Taʼlim kreditlarining imkoniyatlarini aytib bering.
5. Oʻquv yurtining pulli xizmatlari narxi nimalarni oʻz ichiga oladi?
6. Taʼlim kreditlashni “T-sxema”da ifodalang.

XI BOB. TA'LIM MUASSASASINING BUDJETI

Reja:

- 11.1. Ta'lim budjeti va monitoring tushunchalari
- 11.2. Ta'lim muassasasini moliyalash tartibi
- 11.3. Ta'lim muassasasini moliya bo'limlarining faoliyati

11.1. Ta'lim budjeti va monitoring tushunchalari

Davlat oliy ta'lim muassasasi, «Ta'lim to'g'risida»gi qonunga muvofiq tashkil etiladigan budjet tashkiloti xisoblanadi va to'liq yoki qisman davlat budjetidan ta'lim» va ijtimoiy-madaniy hamda moliyaviy vazifani bajaradi.

Mutaxassislar tayyorlashga bo'lgan davlat buyurtmasi ta'lim muassasasiga budjet mablag'i ajratish uchun asos bo'ladi, shunga muvofiq oliy ta'lim muassasasiga budjetdan mablag' ajratiladi.

Oliy ta'lim muassasasining budjet tizimi quyidagi tamoyillarga asosan tuziladi:

- ichki moliya tizimlarining metodik birligi;
- kirim va chiqimlar xisob-kitobining to'laqonliligi;
- oshkoralik;
- rahbariyat miqyosi bo'yicha budjet vakolatining taqsimlanishi.

Oliy ta'lim haqidagi qoidalar oliy ta'lim muassasasining budjet tuzilishi tamoyillari, xarajatlarni tasdiqlash tartibi, boshqaruv turli darajasi xuquqlarini belgilaydi.

OTMning budjetdan moliyalashning me'yoriy negizi «Ta'lim to'g'risida»gi qonun, «Oliy ta'lim haqidagi qoidalar» va «Oliy ta'lim muassasasi haqidagi namunaviy qoidalar»da bayon etilgan bo'lib, ular oliy ta'lim muassasasi ichki moliya oqimi, xarajatlar me'yori va rahbariyat huquqini tashkil etish ayrim masalalarini tartibga soladi.

OTM raxbariyati belgilangan huquq doirasida ichki moliyaviy munosabatlarni tartibga soluvchi buyruq va farmoyishlar berish huquqiga ega. OTM budjeti-tegishli qoidalar bilan mustaxkamlangan oliy ta'lim muassasasi pul mablag'ining hosil bo'lish va sarflanish shakli. Budjet oliy ta'lim muassasasi uchun yaxlit yoki qisman yuridik shaxs xuquqi berilgan ayrim bo'linma, aloxida moliya xisobi uchun ajratilgan ichki bo'linma uchun tuziladi.

Budjet tizimi uch bosqichi farqlanadi:

- umumta'lim muassasasi;
- ayrim bo'linma miqyosi;
- ayrim ishlar, ayrim tadbir, ayrim ob'ektlar miqyosi.

Oliy ta'lim muassasasini moliyalash uchun mablag' davlat tuzilmalari (davlat mablag'i)dan, korxonalar va yakka fuqarolar (davlatga aloqalarsiz mablag')dan kelishi mumkin. Oliy ta'lim muassasasi budjet tizimining yagonaligi huquqiy negiz yagonaligi, tasniflashning yagona tizimidan foydalanish, xujjatlar xisobot va rejali shakli bir xilligi, umumiy budjet tuzish uchun boshqaruv bosqichlari bo'yicha zarur statistik xisobot taqdim etish bilan ta'minlanadi.

Ta'lim muassasasi budjetdan moliyalash mexanizmi budjet tuzish va undan foydalanish yagona qoidasini qo'llashga asoslanadi, bu davlat iqtisodiy va moliyaviy siyosati bilan belgilanadi.

OTM budjet tizimi yagonaligi turli bosqichlar daromadiga tushumlardan ajratmalar va boshqaruvning ancha yuqori bosqichidan maqsadli xisob raqamiga tushumlardan ajratmalardan belgilangan me'yorlar orqali budjetlar o'zaro birlashuvi bilan cheklanadi.

OTM budjet daromadlari-ma'muriyat yoki aloxida bo'linmalarning xarajatlari tasarrufiga tushadigan pul mablag'i.

OTM xarajatlari-oliy ta'lim muassasasi, uning bo'linmasi yoki ayrim xodimlar xizmatini ta'minlashga yo'naltirilgan pul mablag'i.

Xarajatlarni daromaddan oshib ketishi oliy ta'lim muassasasi budjetidagi kamomad (defitsit)ni tashkil etadi. Kamomadni qoplash manbai navbatdagi yil budjetida tasdiqlanadi yoxud keyingi davrga karz sifatida o'tkaziladi.

Daromadning xarajatdan oshib ketishi oliy ta'lim muassasasi foydasini tashkil etadi. Oliy ta'lim muassasasining foydasi olib qo'yilishi mumkin emas. Davlat buyurtmasi bo'yicha ajratilgan mablag' xarajatlar ayrim moddalari bo'yicha cheklanadi. Mablag'ni resurs turlari o'rtasida qayta taqsimlashga yo'l qo'yilmaydi. Bu stipendiya fondiga, mexnatga xaq to'lashga, oliy ta'lim muassasasini rivojlantirish uchun qo'yiladigan kapital mablag' va joriy xarajatlarga ajratilgan mablag'ga tegishli.

Korxonalar va tashkilot oliy ta'lim muassasasiga jixoz va materiallarni, transport va texnika vositalarini, moliyaviy resurslarni

tekinga berishi mumkin. Oliy ta'lim muassasasi bu vositalarni mustaqil suratda tasarruf etishi mumkin.

OTM oqilona boshqaruv shartlari bilan er maydoni, binolar, jixozlar va boshqa barcha tur moddiy resurslar (davlat budjetidan unga ajratilgan), shuningdek korxonalar va fuqarolardan olingan yoki boshqa manbalar xisobiga xarid qilinganlardan foydalanadi hamda tasarruf etadi.

Oliy ta'lim muassasasi olgan mablag'lari xisobidan o'ziga zarur bo'lgan jixozlar va boshqa moddiy resurslarni istalgan korxonalar yoki xususiy shaxsdan xarid qilishi, ijaraga olishi, buyurtma qilishi, naqd pulsiz yoki pulli asosdagi xizmatlarga xaq to'lashi mumkin.

Ilmiy faoliyatni amalga oshirish uchun olingan davlat (yoki davlatga aloqadorsiz) mablag'lardan foydalanish tartibini oliy ta'lim muassasasining o'zi belgilaydi, mehnatga xaq to'lash va xodimlarni moddiy rag'batlantirish uchun yo'naltirilgan ulush ham to'liq uning tasarrufida bo'ladi. Bunda olingan foyda ta'lim jarayonini rivojlantirishga, shu jumladan, turli ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy rivojlantirish, moddiy rag'batlantirish va boshqa fondlar tuzish orqali investitsiyalash mumkin.

Oliy ta'lim muassasasi davlat moliya mablag'i budjet hisob-kitobi Moliya vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan nazorat qilinadi, belgilangan qoidalar bu mablag'lardan maqsadli bo'lmagan ehtiyojlar uchun sarflanishiga yo'l qo'ymaydi. Maqsadli bo'lmagan foydalanish budjetni olish shartlariga yoki oliy ta'lim muassasasi ichki budjet tuzilishi qoidalariga mos kelmaydigan yo'nalish xisoblanadi. Masalan, budjet mablag'ini ilgari olingan tijorat kreditiga yo'naltirish moliyaviy xiloflik xisoblanadi.

Mana shuning uchun oliy ta'lim muassasalar stipendiya va ish xaqi to'lash uchun mablag' tushmay qolganda budjetdan tashqari mablag'ni jalb eta olmaydi. OTM kundalik faoliyatida budjet mablag'ini taqsimlovchi bo'lib, rektor, shuningdek oliy ta'lim muassasasi bank hujjatlariga imzo qo'yish huquqiga ega lavozimdor shaxslari tuzilma bo'linmalarining to'liq yoki qisman moliyaviy mustaqillikka ega xabarlarini hisoblanadi.

Bo'linmalarining moliyaviy mustaqilligi oliy ta'lim muassasasi maqsadlariga erishishining muxim vositasi hisoblanadi. Biroq bu mustaqillik quruq maqsaddan iborat bo'lmasligi kerak. Bo'linma va

uning raxbari mustaqillikka ega bo'lgach, o'z zimmasiga o'z bo'linmasining ham, umuman oliy ta'lim muassasasining ham rivoji mas'uliyatini oladi. Moliyaviy mustaqillik bo'linma maqsadlarini aniqlashni, oliy ta'lim muassasasining boshqa bo'linmalari bilan o'zaro munosabat shartlarini, umuman oliy ta'lim muassasasi muvaffaqiyatiga ko'maklashuvchi majburiyatlarni ko'zda tutuvchi o'quv-ilmiy faoliyat programmalarini qabul qilish bilan qo'shib olib boriladi.

Oliy ta'lim muassasalarga beriladigan moliyaviy mustaqillik moliyaviy limit belgilash bilan birgalikda o'rnatiladi, bu vaqt muddatiga ko'ra (oy, uch oylik, yil) belgilanadi. Bu muddat ayrim bo'linmalar uchun xarajatlar xajmining chegarasi, faoliyat yo'nalishi yoki xarajatlar moddasi xisoblanadi. Limitlar oliy ta'lim muassasasi resurslari yoki maqsadli jalb etilgan mablag' asosida belgilanadi. Limitlar bir yilga bo'linmalar, faoliyat yo'nalishi yoki xarajatlar moddasi bo'yicha chegaralab o'rnatiladi (bo'linmalar bo'yicha limitlarni o'rnatish oliy ta'lim muassasasi miqyosidagi buyruq bilan rasmiylashtiriladi).

Oliy ta'lim muassasasi budjet daromadi quyidagilar xisobiga hosil bo'ladi:

- qabul nazorat raqamlariga muvofiq mutaxassislar tayyorlash uchun davlat ajratmasi;
- malaka oshirishni davlat moliyalashi;
- maqsadli o'quv programmalarini davlat moliyalashi;
- korxonalarining qo'shimcha ta'lim xizmatiga xaq o'tkazishi;
- ayrim fuqarolarga qo'shimcha ta'lim xizmati ko'rsatish, ta'lim berishga xaq o'tkazish;
- oliy ta'lim muassasasi maydoni va resurslarining ijarasi uchun mablag' o'tkazish;
- grantlar;
- ilmiy, konsultativ va ta'limga aloqadorsiz turli xizmatlarga xaq to'lash;
- moddiy bulmagan aktivlarni sotishdan kelgan daromad;
- xususiy mulkni yoki oliy ta'lim muassasasiga xususiy mulk qilib qoldirilgan mulkni sotishdan tushgan daromad;
- boshqa tashkilotlar faoliyatida qatnashishdan kelgan daromad;

- madaniy-ommaviy tadbir o‘tkazishdan kelgan daromad;
- boshqa tashkilotlar beg‘araz yordami.

Oliy ta’lim muassasalar qo‘shimcha daromad yoki rejadani tashqari tushimga ega bo‘lsa, ular birinchi galda qo‘shimcha tushumlar xisobiga moliyalashtiriladigan sarflarga yo‘naltiriladi, so‘ng ko‘zda tutilmagan ishlarga to‘lanadi, nixoyat uzoq muddatli karzlarga ajratiladi. qo‘shimcha mablag‘lar yo‘naltiriladigan tadbir va soxalar ustuvorligi Oliy ta’lim muassasasi kengashi va uning rektori tomonidan belgilanadi. Bu ustuvorlik oliy ta’lim muassasasining navbatdagi yillik iqtisodiy rejasini tayyorlashda ko‘zda tutiladi.

Agar avval rejalashtirilmagan yangi turda xarajatlar qilish zarurati paydo bo‘lsa, bunda ularni moliyalashtirish oliy ta’lim muassasasi kengashi qarori yoki moliyalash tartibi ko‘rsatilgan oliy ta’lim muassasasi bo‘yicha buyruq bilan belgilanadi. Rejada belgilanganidan ortiq miqdordagi xarajatlarni moliyalash zarur bo‘lganda oliy ta’lim muassasasi bo‘yicha moliyaviy tekshiruv tayinlanadi, uning natijasi bo‘yicha moliyaviy qaror qabul qilinadi. Buxgalteriya xizmatining rejadagi yillik budjet xarajatlari ro‘yxatiga kirmagan sarflarni moliyalashga xaqqi yo‘q.

OTM davlat idoralaridan olgan moliyaviy mablag‘ boshqa yuridik shaxsga berilishi mumkin emas, chunki ular maqsadli ajratilgan. Bu shart ustida nazorat vakolatli idora tomonidan amalga oshiriladi. O‘z tijorat faoliyatidan olgan daromadlarni oliy ta’lim muassasasi o‘z ixtiyoriga ko‘ra, quyidagilarni xisobga olgan xolda, foydalanadi:

- mablag‘ni qo‘ldan chiqarish riski;
- kutilayotgan daromad miqdorini;
- qo‘llab-kuvvatlanayotgan faoliyat soxasining jamiyat, mintaq va oliy ta’lim muassasasi rivoji maqsadlariga muvofiqligi;
- oliy ta’lim muassasasini rivojlantirish bo‘yicha tadbirlardan mablag‘ni olish tufayli keladigan zararni;
- foydani, ta’limni rivojlantirish uchun sarflanmaganlik uchun qo‘shimcha soliq to‘lovlarini.

Oliy ta’lim muassasasi mablagini boshka yuridik shaxsga berish yoki sarmoyani boshka tashkilot ustav fondiga utkazish oliy ta’lim muassasasi kengashining karorini talab etadi.

Oliy ta'lim muassasalarga mutaxassislar tayyorlash buyurtmasi uchun davlat to'lovi yoki qo'shimcha va boshqa xizmatlar uchun o'tkaziladigan mablag'lar umumoliy ta'lim muassasasi tadbirlariga va tuzilmaviy bo'linmalarga quyidagi tartibda taqsimlanadi:

- davlat va davlatga aloqadorsiz moliyalashni aniq istiqboli;
- mablag'ni manbalar bo'yicha tushishini baholash;
- oliy ta'lim muassasasi faoliyati ustuvor yo'nalishini tanlash;
- mexnatga xaq to'lash va stipendiyalar berish xarajatlari rejaviy ehtiyojini belgilash;
- xududni, binolarni, tarmoqlarni va boshqa umumoliy ta'lim muassasasi miqyosidagi ob'ektlarni tartibda saqlash bo'yicha ishlarni rejalashtirish;
- boshqaruv xizmati va yordamchi tuzilmaviy qismlar standart xizmatlari majmui qiymatini, ya'ni oliy ta'lim muassasasi rejaviy moliyaviy budjetini tuzish uchun etarli unsurlarni (budjetdan tashqari mablag'ni, markazlashgan maxsus xisob raqamiga tushadigan, uch qismga ajratilishi lozim: umumoliy ta'lim muassasasi tadbirlarini qo'llab-quvvatlash, boshqaruv va ta'minot xizmati, asosiy o'quv bo'linmalarini) belgilash.

Bular davlat tashkilotlari uchun respublikada belgilangan xarajatlar funksional tuzilmasiga muvofiq shakllanadi;

- rejadagi yoki xisobot vaqt oralig'ida tashkilot faoliyatini ta'minlovchi joriy xarajatlar;
- tashkilot rivojini ta'minlovchi kapital ta'mirlash;
- boshqa tashkilotlar bilan moliyaviy o'zaro munosabatlarni ta'minlovchi kreditlar bo'yicha to'lovlar.

Joriy xarajatlar unsurlari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

- mehnatga haq to'lash, shu jumladan:
- xodimlar asosiy maoshi;
- ish xaqiga ustama;
- mexnatga qo'shimcha xaq to'lash;
- lavozimdan tashqari xodimlar mehnatiga xaq to'lash;
- xodimlarga boshqa xil pul to'lovlari;
- ish xaqiga ajratmalar, shu jumladan:
- davlat ijtimoiy sug'urtasiga badallar;
- Davlat bandlik fondiga badallar;

- ta'minot narsalari va sarflash materiallari xarid qilish, shu jumladan:
- devon anjomlari;
- yumshoq jihozlar;
- boshqa sarf materiallari;
- xizmat safari va ish bo'yicha qatnov;
- transport xizmati to'lovlari;
- aloqa xizmati to'lovlari;
- kommunal xizmati to'lovlari;
- boshqa xizmatlarga to'lovlar, shu jumladan:
- bino va xonalarni joriy ta'mirlash;
- jihoz va uskunalarni joriy ta'mirlash;
- qarzar foiz to'lovi;
- aholiga transfertlar, shu jumladan:
- moddiy yordam berish;
- stipendiyalar;
- ovqatlanish uchun to'lovlar;
- yozgi dam olishni qo'llab-quvvatlash uchun to'lov;
- boshqa transfertlar.

Kapital sarflar jihozlar sotib olish, kapital qurilish va kapital ta'mirlashdan yuzaga keladi.

Quyidagilar kapital sarflarning unsurlari xisoblanadi:

- jihozlar sotib olish, shu jumladan:
- ishlab chiqarish uskunalari;
- ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan jihozlar;
- kapital qurilish, shu jumladan:
- turar joy;
- ishlab chiqarish ob'ektlari;
- ijtimoiy-madaniy va maishiy maqsadlardagi Ob'ektlar;
- ma'muriy ob'ektlar;
- kapital ta'mirlash, shu jumladan:
- turar joy fondi;
- ishlab chiqarish ob'ektlari;
- ijtimoiy-madaniy va ma'ishiy xizmat ob'ektlari;
- ma'muriy ob'ektlar;

- yer sotib olish va moddiy aktivlar, shu jumladan:
- yer;
- nomoddiy aktivlar.

Tashkilotlarning moliyaviy munosabatlari kredit va unga to'lovlar orqali xisobga olinadi. Faoliyatning bu sohasini aks ettiruvchi sarflar unsuri quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- kreditlar berish;
- kreditlar qaytarish;

Budjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirish oliy ta'limni moliyalash tizimini takomillashtirishning zarur shartidir. Shu munosabat bilan birga ta'lim saviyasini oshirish, moliyaviy mablag'larni shakllantirish va sarflashning eng oqilona shakl va usullaridan foydalanish va ularni ish amaliyotiga tadbiq etish ayniqsa muximdir.

11.2. Ta'lim muassasasini moliyalash tartibi

Davlat budjetidan moliyalashtiriladigan tarmoqlardagi iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish maqsadlarida, moliyalashtirish tartibini takomillashtirish budjet mablag'idan samarali va maqsadli foydalanish uchun O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 1999 yil 3 sentyabrdagi 414-sonli «Budjet tashkilotlarini moliyalashtirish tartibini takomillashtirish to'g'risida»gi Qarorida ta'lim muassasalarini moliyalashtirishning yangi tartibi joriy etildi. Moliyalashtirishning yangi tartibida quyidagilar ko'zda tutiladi:

- ✓ moliyalashtirishning ko'p variantlilik (davlat budjeti va budjetdan tashqari mablag'lar);
- ✓ ta'lim muassasasi rahbarlarining mustaqilligi va mas'uliyatini oshirish (budjet mablag'laridan tejab, samarali va maqsadli foydalanish, budjet intizomini mustahkamlash bo'yicha);
- ✓ ta'lim muassasalarini moliyalashtirish tartibini soddalashtirish va maksimal foydalanish maqsadida mavjud mablag'lar turlicha tatbig'i uchun imkoniyat yaratish;
- ✓ ta'lim muassasalarini moliyalashtirishning yangi tarkibni joriy etish (me'yor bo'yicha yagona ro'yxatdan moliyalashtirish usuli bilan davlat budjetdan, ta'lim muassasasi sohasiga bog'liq holda ish haqiga va unga tenglashtirilgan to'lovlarga ayrim

ajratmalarni, mehnatga xaq to'lash uchun ajratmalar, kapital quyilmalar va boshqa xarajatlarni guruhlash;

- ✓ budjetdan moliyalashtirish ta'lim muassasasi sohasi bo'yicha tovarlar ishlab chiqarish (ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish) faoliyatini kengaytirish bilan qo'shib olib borish;
- ✓ ta'lim muassasalari xodimlari mehnatini rag'batlantirish uchun sharoitni yaratish, ular faoliyati maxsuldorligini ko'tarish, kadrlarni mustahkamlash;
- ✓ ta'lim muassasalariga o'zlarini rivojlantirish jamg'armasini shakllantirish huquqini berish.

Moliyalashtirishning yangi tartibida 2000 yil 1 yanvaridan quyidagilardan qo'shimcha daromad oluvchi ta'lim muassasalarini soliqdan (besh yil muddatga) ozod qilish ko'zda tutilgan edi:

- ✓ faoliyat sohasi bo'yicha tovar ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish);
- ✓ ta'lim muassasasining vaqtincha foydalanilayotgan xonalar va boshqa davlat mulkini boshqa tashkilotlarga ijaraga berishdan (50% mablag');
- ✓ yuridik va jismoniy shaxslarning ta'lim muassasalariga homiylik (beg'araz) yordam ko'rsatishi;
- ✓ davlat budjetiga olinadigan soliq va to'lovlarning barcha turlaridan, ta'lim muassasasi moddiy-texnika ba'zasini mustahkamlash, shuningdek, ularning xodimlarini moddiy rag'batlantirish uchun bo'shagan mablag'dan maqsadli foydalanish sharti bilan ozod qilish, Davlat budjetidan ta'lim muassasalarini moliyalashtirish harajatlarning quyidagi guruhi bo'yicha amalga oshiriladi:

1. Ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlar (bolali oilalarga moddiy yordam, stipendiya va boshqalar.)

2. Ish haqidan ajratmalar.

3. Kapital quyilmalar (davlat investitsiya dasturida ko'zda tutilgan manzilli ro'yxatga muvofiq

4. Boshqa xarajatlar.

Moliyalashtirish bajarish jarayonida xarajatlar ro'yxatiga kiritiladigan o'zgarishlar hisobga olingan chorakliklar bo'yicha taqsimlab tasdikdangan yillik xarajatlar ro'yxatiga muvofiq amalga oshiriladi.

Ta'lim muassasalari Moliya vazirligi tasdiqlagan budjetdan Moliyalashtirish me'yori asosida smeta loyihasini mustaqil ishlab chiqadi va qonunchilikda belgilangan tartibda lavozim jadvalini tasdiqlaydi.

Smeta xarajatlar guruhi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tasdiqlagan davlat budjeti daromad va xarajatlarining amaldagi tasnifiga muvofiq xarajatlar to'liq bayon etilgan ilova bilan birga tuziladi. Ilova smetaning tarkibiy qismi hisoblanadi, smeta prognoz hisob-kitoblarini asoslash uchun xizmat qiladi va hisobot maqsadi uchun foydalaniladi.

Ta'lim muassasalari oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligiga, qonunchilikda ko'zda tutilgan tartibda, tasdiqlangan lavozim jadvali va smetalarni Moliya vazirligida ro'yxatdan o'tkazish uchun taqdim etadi.

Ta'lim muassasasining tasdiqlangan xarajatlar smetasi va lavozim jadvali, shuningdek, amaldagi smeta va lavozim jadvaliga kiritiladigan o'zgartishlar ular faqat Moliya vazirligida ro'yxatga olingandan so'nggina joriy etiladi.

Ta'lim muassasalarining xarajatlari 1- va 2-guruhi bo'yicha xarajatlari birinchi galda moliyalashtiriladi. Bunda xarajatlar 2-guruhi bo'yicha tegishli ajratmalarsiz 1-guruh xarajatlarini amalga oshirish ta'qiqlanadi. Kapital qo'yilmalarga mablag' joriy budjet yili uchun respublika investitsiya dasturini tasdiqlashga muvofiq, qurilishlar manzili ro'yxati va amaldagi qonunchilikka mos holda ajratiladi.

Respublika budjetidan 1- va 2-guruh bo'yicha xarajatlarni moliyalashtirish har oyda smetaga, shuningdek, o'tgan disobot davri uchun belgilangan baholash ko'rsatkichlari bajarilishiga muvofiq amalga oshiriladi.

Kapital quyilmalar va boshqa xarajatlarni moliyalashtirish oyma-oy budjetga mablag' tushishiga ko'ra amalga oshiriladi. Ta'lim muassasasi xarajatlarini moliyalashtirishda rejaviy ajratmalar yangi budjet yilida debitor qarzdorligi kreditor qarzdorligidan oshgan miqdorga, hisobot yilidan keyingi yil 1 yanvariga bo'lgan holat bo'yicha tovar-moddiy qimmatliklari me'yordan ortiq qoldig'iga kamayadi.

Budjet mablag'larini sarflash ta'lim muassasasi tomonidan tasdiqlangan xarajatlar smetasi doirasida, smetani bajarish jarayonida belgilangan tartibda ularga kiritilgan tuzatishlarni hisobga olgan holda

amalga oshiriladi. Bunda 1- va 2-guruhlar bo'yicha moliyalashtirish birinchi galda amalga oshiriladi. Ta'lim muassasasi 3-guruh xarajatlarni moliyalashtirishni respublika investitsiya dasturida joriy moliya yili uchun belgilangan limitlar doirasida amalga oshiradi. 4-guruh bo'yicha mablag' sarflash belgilangan limitlar doirasida quyidagi tartib (navbat) asosida amalga oshiriladi:

- ✓ dori-darmonlar;
- ✓ kommunal xizmat;
- ✓ boshqa xarajatlar.

Ta'lim muassasalari Moliya vazirligi bilan kelishib, 4-guruh mablag'i hisobidan mavsumiy va shoshilinch tadbirlar (epidemiya qarshi infeksiyaga qarshi va boshqa tadbirlar) ga mablag'ni tezlikda sarflashi mumkin.

4-guruh hisobidan avtomobillar va boshqa avtomobil vositalari (maxsus avtotransportdan boshqa), uyali telefonlar va zeb-ziynat buyumlari, xona uchun xorijiy mebellar, audio, videotexnika (o'quv va ilmiy jarayonda foydalaniladiganlaridan boshqa, xonani bezash uchun gilam va h.k) larni sotib olishga Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda ruxsat etiladi.

Kreditorlik qarzi, xarajatlarning biror guruhi yuzasidan, har bir guruh bo'yicha uning yuzaga kelish tartibi asosida joriy yil uchun belgilangan limitlar asosida to'lanadi. Tejalgan (foydalanilmagan), hisobot yili oxirgi ish kuni tugashi vaqtida ta'lim muassasasi hisob raqamida qolgan budjet mablag'i (kapital qurilmalarni moliyalashtirish ko'zda tutilgan mablag' bundan istisno) olib qo'yilmaydi, ta'lim muassasasini rivojlantirish jamg'armasiga o'tkaziladi va belgilangan tartibda sarflanadi. Hisobot yilida tejalgan (foydalanilmagan) budjet mablag'i miqdori ta'lim muassasasini keyingi yil moliyalashtirishda kamaytirilmaydi.

Ta'lim muassasasining qo'shimcha daromadlari moliyalashtirishning quyidagi manbalari hisobidan olinishi mumkin:

- ✓ ta'lim muassasasi sohasi bo'yicha tovarlar ishlab chiqarish va sotish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish);
- ✓ ta'lim muassasalariniig boshqa tashkilotlarga vaqtincha foydalanilmayotgan xonalarni va boshqa davlat mulkini ijaraga berishi;

- ✓ yuridik va jismoniy shaxslar ta'lim muassasasiga ko'rsatadigan homiylik (beg'araz) yordami.

Ta'lim muassasasini rivojlantirish jamg'armasi quyidagilar hisobiga shakllanadi:

- ✓ rejadagi budjetdan moliyalashtirish hisobiga tushgan, hisobot yili oxirgi ish kuni so'nggida ta'lim muassasasi hisob raqamida qolgan tejalgan (foydalanilmagan) mablag' (kapital quyilmalarni moliyalashtirishga mo'ljallangan mablag' bundan istisno);
- ✓ ta'lim muassasasi sohasi bo'yicha tovarlar ishlab chiqarish va sotish (ish bajarish, ko'rsatish)dan kelgan daromad;
- ✓ vaqtincha foydalanilmay turgan xonalar va boshqa davlat mulklarini ijaraga qo'yishdan kelgan mablag'ning 50%, qolgan 50% mablag'ni ta'lim muassasasi mahalliy budjet daromadiga o'tkazadi;
- ✓ yuridik va jismoniy shaxslar budjet tashkilotlariga ko'rsatadigan homiylik (begaraz) yordami.

Ta'lim muassasasini rivojlantirish jamg'armasi mablag'i faqat quyidagilarga sarflanadi:

kreditorlik qarzi bo'lsa, ustuvor tarzda uni koplashga;
ta'lim muassasasi moddiy-texnika ba'zasini mustahkamlash bo'yicha tadbirlarga.

Ta'lim muassasasining muddati o'tgan kreditorlik qarzi bo'lsa, ta'lim muassasasini rivojlantirish jamg'armasi tejalgan budjet mablag'i chegarasida mazkur qarzni qoplashga sarflanadi (tovar ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat ko'rsatishi bo'yicha sarflar majmui bajarilgandan so'ng). Agar kreditorlik qarzi ta'lim muassasasi xarajatlar ro'yxatiga ilovada ko'zda tutilgan tegishli xarajatlar to'lanmaganligi yoki xarajatlar har bir guruhi bo'yicha belgilangan limitlar oshib ketganligi tufayli hosil bo'lgan taqdirda, budjetdan moliyalashtirishni to'la hajmda amalga oshirishda, ta'lim muassasasi jamg'armasi (tovarlar ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat ko'rsatish bo'yicha sarflar majmui bajarilgandan so'ng xarajatlarning qoplanmagan qismi va belgilangan limitdan oshib ketgan miqdor doirasida kreditorlik qarzini ustuvor koplashga yo'naltiriladi.

Ta'lim muassasasining kreditorlik qarzi bo'lmaganda, yoxud mazkur tartibda belgilangan shartlarda hamda chegarada qoplanganda ta'lim muassasasini rivojlantirish fondining qolgan mablag'i (homiyluk, beg'araz yordam miqdori bundan istisno) sarflanadi:

- ✓ tovarlar ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish) bo'yicha va moddiy-texnika bazasini mustahkamlash uchun barcha sarflarni qoplashga tushgan mablag'larning 85% dan kam bo'lmagan qismi;
- ✓ ta'lim muassasasi xodimlarini moddiy rag'batlantirish ijtimoiy himoya bo'yicha tadbirlarga tushgan barcha mablag'ning 15% dan kam bo'lmagan qismi.

Ta'lim muassasasining homiylikdan (beg'araz), yuridik va jismoniy shaxslardan olgan barcha mablag'i, agar homiy tomonidan boshqa shartlar quyilmagan bo'lsa, moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga sarf qilinadi.

Ta'lim muassasasini rivojlantirish jamg'armasining shakllanishi va foydalanilishi bilan bog'liq ta'lim muassasasi buxgalteriya hisoboti umumiy qoidalarini qo'llashning o'ziga xos tomonlari tarmoq o'ziga xosligini hisobga olgan xoldagi daromad va xarajatlar buxgalteriya hisobi to'g'risidagi nizomda ta'kidlanadi. To'lov-kontrakt asosida kadrlar tayyorlash uchun tushgan mablag' ta'lim muassasasi daromadiga qo'shiladi.

Ta'lim muassasasi daromadidan to'lov-kontrakt asosida qabul qilingan talabalarning kundalik ehtiyojlari, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va o'quv jarayonini jihozlash, uskunalar sotib olish, yotoqxonani yumshoq mebel bilan ta'minlash, kutubxona jamg'armasini to'ldirish, «Ma'naviyat va ma'rifat» tadbirlarini o'tkazish, sport tadbirlari, ijodiy festivallar, shuningdek, «El-yurt umidi» jamg'armasi yo'nalishi bo'yicha chet el ta'lim muassasalarida professor-o'qituvchilar tarkibini qayta tayyorlash va tajribasini orttirish, ijtimoiy muhofaza va moddiy rag'batlantirish uchun foydalaniladi. SHu bilan birga ta'lim muassasasi xodimlari mehnatiga haq to'lash va ularni rag'batlantirishga yo'naltiriladigan mablag' daromad umumiy miqdorining 25% dan oshmasligi kerak.

Budjet mablag'lari foydalanishi ustidan nazorat ham budjetdan xarajatlarni moliyalashtirish jarayonida (joriy nazorat), ham ta'lim muassasalari tegishli xarajatlarni amalga oshirgandan so'ng (keyingi nazorat) o'tkaziladi.

Budjet mablag'idan foydalanish ustidan nazorat belgilangan me'yorlar va budjetdan moliyalashtirish limitlari, davlat budjetining amaldagi daromad va xarajatlari tasnifi, tasdiqlangan lavozim jadvali

va belgilangan tartibda tasdiqlangan xarajatlar ro'yxati va boshqa me'yoriy xujjatlar asosida amalga oshiriladi.

Ta'lim muassasalarining sarf-xarajatlari, jumladan, ta'lim muassasasini rivojlantirish jamg'armasi mablag'idan maqsadli foydalanish ustidan nazorat O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi nazorat-taftish bosh boshqarmasi tomonidan qonunchilik yo'li bilan berilgan vakolatga muvofiq, amalga oshiriladi. Ta'lim muassasasining tasdiqlangan xarajatlar ro'yxati va lavozim jadvalini tuzish va qayd ettirish tartibiga amal qilinishi, ularning tasdiqlangan tasnif, xarajatlar me'yori va limitlariga muvofiqligi amaldagi qonunchilikka muvofiq bo'lishida shaxsiy javobgarlik ta'lim muassasasining rahbari va bosh buxgalteri zimmasiga tushadi.

Ham budjet mablag'idan, ham yana boshqa Nizomda ko'zda tutilgan manbalardan moliyalashtirish amalga oshiriladigan ta'lim muassasalarining rahbarlari budjet intizomi buzilishi uchun amaldagi mehnat, ma'muriy, jinoiy qonunchilikka muvofiq, shu jumladan, quyidagilar uchun javobgardirlar:

- ✓ budjet va boshqa pul mablag'laridan maqsadli foydalanmaganlik;
- ✓ muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzining mavjudligi;
- ✓ xarajatlar guruhi bo'yicha budjetdan ajratmalar limiti oshib ketganligi;
- ✓ lavozim va xarajatlar ro'yxati intizomi buzilganligi;
- ✓ xarajatlar ro'yxatidan foydalanganlik to'g'risidagi hisobotning o'z vaqtida topshirilmaganligi.

11.3. Ta'lim muassasasini moliya bo'limlarining faoliyati

Iqtisodiy vaziyatning murakkablashuvi va ta'lim muassasasida moliyaviy mustaqillikning oshishi moliya sohasiga amalda barcha bo'linma rahbarlarining moliya sohasiga jalb etilishini talab qiladi. Mablag'larni jalb etish, boshqarish va tejash har bir fakultet dekani, kafedra mudiri, bo'lim, boshqarma rahbarining vazifasiga aylandi. Ilgari faqat rahbar xamda buxgalterning tashvishi bo'lgan vazifa endilikda ta'lim muassasasi butun jamoasini o'ziga jalb etadi. Bo'linmalarning rahbarlari o'z qarorlarini moliyaviy boshqaruv orqali amalga oshirish imkoniga ega bo'ldilar.

Ta'lim muassasasining budjetn rektor va tegishli vakolat berilgan bo'linmalarning rahbarlari faoliyati orqali sarflanadi. Ta'lim muassasasining rektori shaxsan javobgarlik va huquqqa ega. Uning buyrug'i bilan moliyaviy bank hujjatlariga imzo qo'yish va mustaqil moliyaviy qarorlar qabul qilish, bitam tuzish, xizmatlar uchun va boshqa tashkilotlar ishlari uchun mablag' yo'naltirish huququiga ega mansabdor shaxslar guruhini belgilaydi.

Ta'lim muassasasida moliyaviy funktsiya qonunchiligi ta'lim muassasasining rektori tomonidan amalga oshiriladi.

Iqtisodiyot va tadbirkorlik bo'yicha prorektor, tarkibiy bo'linmalarning moliyaviy mustaqillikka ega rahbarlari moliyaviy faoliyatni amalga oshiruvchi rahbarlar hisoblanadi. Reja-moliya bo'limi, bosh buxgalteriya, bo'linmalardagi buxgalteriya xizmati ta'lim muassasasi moliyaviy faoliyatini amalga oshiruvchilar bo'lib hisoblanadi. Davlat va budjetdan tashqari mablag'lar kelishini ta'lim muassasasining buxgalteriyasi va reja-moliya bo'limi nazorat qiladi. Moliyaviy mustaqil bo'linmalar daromad mablag'idan ajratmalarni reja-moliya bo'limi nazorat qiladi. Rektor yoki uning topshirig'iga muvofiq iqtisodiyot va tadbirkorlik bo'yicha prorektor ta'lim muassasasi yagona budjet siyosati yuritilishini ta'minlaydi va ta'lim muassasasida moliyani tashkil etishni ta'minlaydi.

Rektor ta'lim muassasasi moliyaviy qarorlari amalga oshirilishida shaxsiy javobgarlikka ega. Quyidagilar rektorning mutlaq huquqlari hisoblanadi:

- ✓ iqtisodiyot va tadbirkorlik faoliyati bo'yicha prorektor hamda bo'linmalar rahbarlarining moliyaviy vakolati chegarasini belgilash;
- ✓ bo'linmalarning moliyalashtirish limitlarini 10% chegarasida ko'rib chiqish;
- ✓ rejadagi xarajatlar ro'yxati chegarasida tushayotgan budjetdan tashqari mablag'ning maqsadli yo'nalishini o'zgartirish.

Ta'lim muassasasining budjetida har yili professor-o'qituvchilar hamda talabalarni moddiy rag'batlantirish, rivojlantirish jamg'armasi yuzaga keladi. Unga barcha budjetdan tashqari tushayotgan hamma daromaddan cheklangan ulush o'tkaziladi. Quyidagilar reja-moliya bo'limining asosiy vazifasi hisoblanadi:

ma'muriyat axborot-analitik faoliyatini ta'minlash;

ma'muriyat uchun iqtisodiy siyosat masalalari bo'yicha axborot va takliflarni tayyorlash.

Iqtisodiy vaziyatni tahlil qilish, uning rivojini prognozlash va ta'lim muassasasi ma'muriyati uchun takliflar ishlab chiqish bo'limining asosiy vazifasi hisoblanadi. Bo'limning budget mablag'i sarflanishini nazorat qiladi, ta'lim muassasasi iqtisodiy siyosati sohasidagi buyruqlarni amalga oshirish bo'yicha takliflar tayyorlaydi. Ta'lim muassasasi rahbarining topshirig'iga muvofiq bo'lim mablag'larni sarflash bo'yicha qaror, farmoyishlarni ekspertiza qiladi va ayrim qarorlar natijasining iqtisodiy tahlilini o'tkazadi. Reja-moliya bo'limi ta'lim muassasasi va uning bo'linmasi iqtisodiy faoliyat ko'rsatkichlarini rejalashtiradi, iqtisodiy va mehnat me'yorlarini ishlab chiqadi. Ta'lim muassasasi budget o'lchamlari prognozini tuzadi, daromad va xarajatlar prognozini ishlab chiqadi, xarajat yo'nalishlari bo'yicha mablag'ii taqsimlash uchun tavsiya tayyorlaydi. Lavozim jadvalini tayyorlaydi va nazorat qiladi. Bu bo'linmada ta'lim muassasasi ayrim bo'linmalari va tadbirlari bo'yicha daromad va xarajatlar ro'yxati tuziladi.

Ta'lim muassasasi buxgalteriyasi ta'lim muassasasi budget siyosatini amalga oshiruvchi ijroiya xokimiyatining organi hisoblanadi. U yagona kassa tamoyili asosida ta'lim muassasasi budgeti ijrosini amalga oshiradi.

Ta'lim muassasasi buxgalteriyasi:

- budget ijrosini tashkil etadi;
- ta'lim muassasasining budgeti va bo'linmalar budgetlarini nazorat qiladi;
- budget ijrosi haqida hisobot tayyorlaydi;
- ta'lim muassasasi qarzlari joriy boshqaruvini amalga oshiradi;
- moliya mablag'larining tushishi va sarflanshi haqida tezkor hisobot tayyorlaydi.

Ta'lim muassasasining bosh buxgalteri ta'lim muassasasi bo'limlaridagi barcha buxgalteriya xizmati faoliyatiga umumiy rahbarlikni amalga oshiradi. Bosh buxgalter vazifasiga rektor tomonidan Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Iqtisodiyot bosh boshqarmasi bilan kelishgan holda tayinlanadi.

Bosh buxgalter (hisobchi) quyidagi huquqlarga ega:

- ta'lim muassasasida budget qoidalariga amal qilinishining tekshiruvini o'tkazish;
- qoida buzilganda yoki mablag' tanqisligida tasarruf etuvchilar hisob-kitob bo'yicha operatsiyalarni tuxtatish;
- bo'linmalar daromad va xarajat ro'yxatini, moliyalashtirish bilan bog'liq buyruqlar, boshqa tashkilotlar bilan bitimlarni kelishib olish.

Moliyaviy nazorat bo'limi quyidagilarni nazorat qilish uchun tuziladi:

- ta'lim muassasasi budjeti ijrosini;
- bo'linmalar va umuman ta'lim muassasasiga ichki audit o'tkazishni;
- tushayotgan mablag'lardan samarali maqsadli foydalanish bo'yicha taftish va tekshirishlarni o'tkazish;
- ta'lim muassasasi ichki moliya faoliyati va boshqa tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlardagi qoidalarga rioya etishni.

Moliyaviy nazorat bo'limi bo'linmalar moliyaviy bahslarini, bo'linmalarning maqsadli ajratmalar to'liq berilmaganligi yoki ulardan huquqiy foydalanilmaganligi xususidagi imkoniyatlarini ko'rib chiqish huquqiga ega. Ta'lim muassasasi bo'linmalari va buxgalteriya xizmatining faoliyati yo'nalishlari uchun hisob raqami ochiladi. Ularning yuzaga kelishi ta'lim muassasasi ichki moliya oqimini tubdan o'zgartiradi. Hisob raqamlari faqat buxgalteriya xizmatini ko'rsatibgina qolmaydi, balki ular moliya mablag'idan foydalanish uchun mas'uliyatni rahbarlar bo'yicha taqsimlashni shakllantirish va boshqaruv qarorlarini har bir boshqaruv darajasida pul mablag'i bilan ta'minlash imkonini beradi.

Hisob raqami ta'lim muassasasi umumiy moliya oqimidagi muayyan bo'linma yoki muayyan ish daromad va xarajatlarini ajratish imkonini beradi. Xo'jalik hisobi asosidagi ishlar hisob raqami shunday hisob raqamiga yaqqol misol bo'ladi. Hisob raqamiga moliyaviy mablag'larning tushishi uch xil usulda bo'lishi mumkin:

- ✓ buyurtmachi bilan maqsadli bitim asosida bevosita kelib tushish (bu buyurtma qilingan ish yoki muayyan tarkibiy bo'linma faoliyatini moliyalashtirish uchun tushgan budget mablag'i va budjetdan tashqari mablag' bo'lishi mumkin);

- ✓ budget mablag‘i bir qismini hisobga kiritish (ta‘lim muassasasiga tushgan va ta‘lim muassasasi ichida bo‘linmalar va ishlarga xo‘jalik faoliyati rejasiga muvofiq taqsimlanadi);
- ✓ boshqa bo‘linmalardan o‘tkazilgan (majburiyatdan yuqori xajmdagi ishlar bajarish uchun qo‘shimcha xizmat ko‘rsatganlik uchun).

Faoliyat sohasi bo‘yicha tovarlar ishlab chiqarish va sotish (ishlar bajarish, xizmatlar ko‘rsatish)dan hosil bo‘lgan daromad va xarajatlarni aks ettirish, boshqa tashkilotlarga vaqtincha foydalanilmay turgan binolar va davlat mulklarini ijaraga berishdan, yuridik va jismoniy shaxslar ko‘rsatadigan homiylik (beg‘araz) yordamdan kelgan mablag‘ 50% ni, shuningdek, rejali-budgetdan moliyalashtirish natijasida tushgan va ta‘lim muassasasi budget mablag‘i bo‘yicha talab qilib olinadigan asosiy depozit hisob raqamlarida hisobot yili so‘nggi ish kuni oxirida qolgan tejalgan (foydalanilmagan) mablag‘lar (kapital quyilmalarni moliyalashtirish ko‘zda tutilgan mablag‘lar bundan istisn hisob raqamiga o‘tkaziladi).

Davlat budgetidan moliyalashtiriladigan ta‘lim muassasasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligiga xarajatlar smetasi bajarilishi haqida oylik, choraklik va yillik hisobot topshiradi va Vazirlik belgilagan shakl va muddatlarda budget mablag‘i va budgetdan tashqari mablag‘lar bo‘yicha yagona balans tuzadi.

Budget jarayoni. Budget parametrlari prognozini tuzish ta‘lim muassasasining reja-moliya bo‘limi quyidagi xujjatlar asosida tuzadi:

- ✓ bo‘linmalar lavozim jadvali;
- ✓ talabalar qabul granti;
- ✓ kommunal to‘lovlar rejasi;
- ✓ ta‘lim muassasasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish prognozi;- investitsiya dasturi;
- ✓ ta‘lim muassasasi qarzining tuzilishi;
- ✓ keyingi yil budget ijrosini baxolash.

Ta‘lim muassasasi budget ko‘rsatkichlari prognozini tuzish oldingi yil 1 oktyabridan boshlanadi. 15 oktyabrgacha investitsiyalash umumta‘lim muassasasi dasturini prognozlash shakllantiriladi, davlat va nodavlat tushumlarining prognozi tuziladi. Ta‘lim muassasasi budget loyihasi

1 noyabrga ta'lim muassasasi kengashida ko'rish uchun taqdim etiladi.

1 dekabrgacha bo'lgan muddatda budget parametrlari prognozi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi ko'rib chiqishi uchun taqdim etiladi. Budget loyihasini o'z vaqtida va sifatli tuzish maqsadida ta'lim muassasasining reja-moliya bo'limi bo'linmalar va ta'lim muassasasi rahbarlaridan reja bilan bog'liq zarur ma'lumotlarni olish huquqiga ega. Ta'lim muassasasining iqtisodiyot va tadbirkorlik bo'yicha prorektori budget ko'rsatkichlari prognozini ta'lim muassasasi Kengashi ko'rib chiqishi uchun o'tgan yil yakuni, ta'lim muassasasini iqtisodiy rivojlantirish prognozi, navbatdagi yil budget siyosati asosiy yo'nalishlarini taqdim etish bilan bir vaqtda topshiradi.

Ta'lim muassasasi Kengashi kelgusi yil budgetni bajarilishi, mablag'dan foydalanish samarasini baholaydi.

Budgetni baholashda quyidagilar tahlil qilinadi:

- ✓ bo'linmalar o'zaro moliyaviy munosabatlarining tamoyillari;
- ✓ budget taqchilligi (defitsit)ni moliyalashtirish;
- ✓ xarajatlar umumiy hajmi;
- ✓ budget xarajatlari tasnifi;
- ✓ ayrim moddalar va faoliyat yo'nalishlarini moliyalashtirish bo'yicha cheklovlar;
- ✓ vaqt oralig'i bo'yicha budget mablag'ining taqsimlanishi,

Ta'lim muassasasi daromad va xarajatlar ro'yxatini Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tasdiqlaydi. Barcha budgetlar yagona kassa tamoyili asosida bajariladi. Unga ko'ra barcha daromadlar daromadlar yagona hisobiga tushadi, barcha sarflar budget yagona xarajatlari hisobidan amalga oshiriladi. Budgetlarni bajarish tushayotgan daromadlar chegarasida amalga oshiriladi. Ta'lim muassasasining va bo'linmalar budgetlarining hisob raqamlariga xizmat ko'rsatish ta'lim muassasasi bo'yicha buyruq asosida vakolatlangan buxgalteriyalar bo'linmalari amalga oshiradi. Buxgalteriya xizmati to'lovlar ro'yxati, hajmi va muddatini nazorat qiladi, mablag'dan maqsadli foydalanmaslik yoxud taqchillik yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaydi.

Budget bajarilishining borishi haqida hisobot har choraklikda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligiga takdim qilish uchun ichki boshqaruv organlari talabi bo'yicha tayyorlanadi. Har yilning yakuni bo'yicha rektor ta'lim muassasasi yillik budget bajarilishi haqida

buxgalteriya hisoboti tayyorlash to'g'risida buyruq chiqaradi. Mazkur buyruq asosida ta'lim muassasasining barcha bo'linmalari daromad va xarajatlar haqida hisobot tayyorlaydilar. Ularda davlat budjetidan moliyalashtirish, tovarlar ishlab chiqarish va sotish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish)dan kelgan daromadlar, ta'lim muassasalarini ijaraga berishdan olingan mablag' haqidagi ma'lumotlari aks etadi.

Ta'lim muassasasining buxgalteriyasi ayrim bo'linmalar va umuman ta'lim muassasasi hisobotini umumlashtiradi. Ta'lim muassasasi uchun ajratiladigan budjet mablag'i ta'lim muassasasining xarajatlar ro'yxati bo'yicha taqsimlanadi. Bu moliyaviy hujjat ta'lim muassasasi faoliyat ko'rsatishini ta'minlash uchun budjetdan ajratilgan mablag'ning hajmini, maqsadli yo'nalishini va chorakliklar bo'yicha taqsimlanishini belgilaydi. Xarajatlar ro'yxati (smeta)da ko'zda tutilgan xarajatlar smeta har bir moddasi ayrim turlari bo'yicha hisob-kitoblar bilan asoslanadi.

Ta'lim muassasasining xarajatlarini belgilash va uni ta'minlash uchun budjet ajratmalarini prognozlash qabul grantlari (talabalar grantlari va bitiruvchi mutaxassislar, tegishli malaka oshirish fakultetlariga tinglovchilar qabul qilish va bitirtirish, investitsiya dasturi) ko'rsatkichlariga tayanadi. Sarflar ayrim turlari bo'yicha hisob-kitoblar professor-o'qituvchilar va boshqa xodimlarga ish haqi, talabalarga stipendiya to'lash haqidagi amaldagi qonunchilik hamda boshqa maqsadlarga sarflarning ayrim turiga xarajatlarning amaldagi me'yorlari bo'yicha tuziladi.

Smetada ayrim tur xarajatlarni belgilash uchun faoliyat ko'lamini tavsiflovchi (ta'lim muassasasi tarkibidagi kafedralar, muassasalar, o'quv-material ba'zasi to'g'risidagi) hujjatlar mavjudligi xususida umumiy ma'lumotlar keltiriladi. Xarajatlar smetasini hisob-kitob qilish uchun ta'lim muassasasiga ta'limning kunduzgi shaklida ta'lim oluvchi talabalar, aspirantlar, ta'lim muassasasi malaka oshirish fakulteti tinglovchilari miqdorini to'g'ri belgilash birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga tayyorlashning qayd etilgan turlari bo'yicha yillik o'rtacha kontingent rejasi tuzilayotgan yil boshida mavjudligini, shuningdek, yil davomida qabul, bitiruv, ayrim talabalarning o'quv yili tugaguncha o'qishdan ketish (chiqarilishi) bilan bog'liq o'zgarishlarni hisobga olgan holda hisoblash zarur.

Talabalarning yillik o‘rtacha miqdori kunduzgi ta‘lim turi bo‘yicha alohida belgilanadi. Smeta hisob qilinayotganda talabalar miqdori buxgalteriya hisoboti ma‘lumotlari asosida belgilanadi. Talabalar o‘rtacha yillik miqdorini hisoblash talabalarni, moddiy ta‘minlash uchun sarflarni belgilashga, shuningdek, ta‘lim muassasasi moddiy-texnikaviy ba‘zasini rivojlantirish istiqbolini belgilash uchun zarur. Ta‘lim muassasasi faoliyat yuritishi xarajatlarini rivojlantirish uchun uning faoliyati va xarajatlar me‘yori ko‘rsatkichlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlarga ega bo‘lishi kerak. Xarajatlarni me‘yorlashtirish usuli ta‘lim muassasasi uchun mablag‘ ajratishning asosiy usuli hisoblanadi. Xarajatlarning asoslangan me‘yorlari quyidagilarga imkon beradi:

- ✓ ta‘lim muassasasi oldida turgan vazifalarni amalga oshirish uchun zarur moliya resurslari hajmini to‘g‘ri belgilash;
- ✓ amaliyotchi moliya xodimlari uchun tushunarli usulda ta‘lim muassasasi xarajatlarining hisob-kitobini olib borshi;
- ✓ ta‘lim muassasasi moliya faoliyati ustidan samarali nazoratni ta‘minlash va tejash tartibi siyosatini muntazam o‘tkazish, ya‘ni xarajatlarning belgilangan me‘yoriga muvofiq moliya resurslaridan samarali foydalanish.

Xarajat me‘yorlarini belgilashda amaldagi xarajatlarni aks ettiradigan, hisobotda mavjud bo‘lgan ta‘lim muassasasi faoliyatining o‘ziga xosligini hisobga oluvchi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Bunga quyidagilar kiradi: kunduzgi ta‘lim talabalarining miqdori, ta‘lim shakli hisobga olingan holda aspirantlar miqdori, yotoqxonalaridagi o‘rinlar soni, bino va inshootlar maydoni, shuningdek, asosiy fondlar balans qiymati.

Keltirilgan ko‘rsatkichlardan ta‘lim muassasasi asosiy tur faoliyati xarajatlari me‘yorini ishlab chiqishda foydalanish mumkin. Talabalar va doktorantlar miqdori, ta‘lim shakli hisobga olingan xolda, professor-o‘qituvchilar, ma‘muriy-xo‘jalik va o‘quv-yordamchi xodimlar miqdorini aniqlash uchun asos hisoblanadi. Talabalar va tadqiqotchilar miqdori haqidagi ma‘lumotlar asosida, yana ishlab chikarish amaliyoti, kitoblar sotib olish, stipendiya to‘lovlari xarajatlari, shuningdek, o‘quv, pochta-telegraf, transport xarajatlari, nashr ishlariga sarflar va boshqa (shu jumladan, madaniy-ommaviy tadbirlar va sport ishlari) xarajatlari belgilanadi.

«Binolar va inshootlar maydoni» ko'rsatkichidan isitish, yoritish, joriy va kapital ta'mirlash, xo'jalik ashyolari haridi xarajatlarini belgilash uchun foydalaniladi. «Yotoqxonalaridagi o'rinlar soni» ko'rsatkichidan esa yotoqxonalar ta'minotiga va yumshoq mebel sotib olishga mablag' ajratishni belgilash uchun foydalaniladi. Ta'lim muassasasini moliyalashtirishda me'yorlar va xarajatlar, me'yor ham natura, ham pul tarzida qo'llanadi.

Natura me'yor va mezonlarini ishlab chiqish pul me'yor va mezonlarini ishlab chiqish bilan birga tuzilishi lozim, chunki natura me'yorlari ta'lim muassasasining tegishli moddiy resurslarga ehtiyojini ob'ektiv hisobga oladi va uzoq vaqt muqim bo'lib turishi mumkin hamda xarajatlar me'yor ortishi bilan kayta ko'rib chiqiladi, pul me'yorlari esa faqat sarflarni o'zgarishini emas, balki qiymat o'zgarishini ham aks ettirishi lozim. Natura me'yor va mezonlaridan yotoqxonadagi o'rinni jihozlash va kapital ta'mir xarajatlarini belgilashda foydalaniladi.

Natura va qiymat ko'rsatkichlari o'zaro alokasini kuchaytirish ta'lim muassasasi faoliyati asosiy turlariga xarajatlar me'yorini ishlab chiqishda, bir tomondan, moliyaviy rejalashtirish darajasini oshirishga, ikkinchi tomondan, budjet mablag'ini tejab sarflanishini kattiq nazorat qilish imkonini beradi.

Ta'lim muassasasi o'qituvchilari xarajatlarining elementi bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

Mehnat haqi, shu jumladan, mehnatga haq to'lashga tenglashtirilgan boshqa xarajatlar bazasi;

- ✓ Yagona ijtimoiy to'lovga ajratmalar;
- ✓ Malaka oshirish xarajatlariga to'lovlar (bir yilda o'rtacha bir oy), shu jumladan, almashtirish mehnatiga haq, to'lash, almashtirganga ish haqi to'lash uchun ajratma, malaka oshirish joyiga borish uchun transport xarajatlari, xizmat safari xarajatlari).
- ✓ O'quv-uslubiy materiallari nashri uchun to'lovlar.
- ✓ Jamoa foydalanadigan o'quv adabiyotlari sotib olish (bir o'qituvchiga o'rtacha bir yilda 5 ta kitob).
- ✓ Talabalik hujjatlari blanklari uchun to'lovlar (diplom, talabalik guvohnomasi, reyting daftarchasi, axborot resurs markaziga a'zolik guvohnomasi, shaxsiy varaqa blankasi).

- ✓ O'quv tarqatma materiallari tayyorlash (bir yilga bitta talabaga 100 varaq chiqarilgan nusxa).
- ✓ Laboratoriya ishlari uchun materiallar sotib olish (bir talabaga 1 yilga o'rtacha 1 minimal ish haqi miqdorida).
- ✓ O'quv mebeli sotib olish (bir yilda 20 talabaga o'rtacha bir to'plam).

Xizmat va o'quv xonalarini saqlash uchun xarajatlar elementi bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Xizmat ko'rsatuvchi xodimlar mehnatiga haq to'lash (1 m 2 hisobidan).
2. Xonalarni qo'riqlash uchun haq to'lash.
3. Ish haqidan ajratmalar.
4. Kommunal to'lovlar:
 - elektr energiyasi uchun to'lovlar;
 - suv uchun to'lovlar;
 - issiklik energiyasi uchun to'lovlar;
 - kanalizatsiya uchun to'lov;
 - telefon aloqasi to'lovi.
5. Xonalarni saqlash va ularga xizmat ko'rsatish uchun materiallar sotib olish.
6. Xonalarning joriy ta'miri.
7. Binolarning sirti va tomini ta'mirlash.
8. Binoning isitish tarmoqlarini joriy ta'mirlash.
9. Bino elektr tarmoqlarini joriy ta'mirlash.
10. Binoning kanalizatsiya va suv tarmoqlarini ta'mirlash.

Ta'lim muassasasi ma'muriy xarajatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Ma'muriy-boshqaruv xodimlari mehnatiga to'lanadigan haq (ta'lim muassasasi o'qituvchilari, o'quv-yordamchi va xizmat ko'rsatish bo'yicha xodimlar mehnat haqi 10% (miqdorida). Ish haqi uchun ajratmalar.

Devonxona tovarlarini sotib olish;

4. Xizmat mebeli sotib olish (bir yilda, taxminan, 10 xodimga bir to'plam).

5. Pochta xarajatlari.

6. Shaharlararo telefonda so'zlashganlik to'lovi.

7. Xalqaro telefonda so'zlashganlik to'lovi.

8. Xizmat, xizmat safari bilan bog'lik sarf-xarajatlar:

- transport xarajati;
- xizmat safari xarajati;
- mehmonxonada turganlik to'lovi.

9. Xizmat avtomobil transportini saqlash.

10. Davlat va ta'lim muassasasi ichki hujjatlari xizmat kog'ozlari (blankalari) sotib olish.

Xududni saqlash xarajatlarining elementi bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

- ✓ Xizmat ko'rsatuvchi xodimlar mehnatiga to'lanadigan haq;
- ✓ Xududni qo'riqlash uchun to'lanadigan haq;
- ✓ Ish haqi uchun ajratmalar;
- ✓ Maishiy chikindilarni tashib ketish uchun to'lanadigan haq;
- ✓ Elektr texnika uchun to'lov;
- ✓ Yo'llarni joriy tuzatish;
- ✓ Issiqlik tarmog'ini joriy ta'mirlovi;
- ✓ Telefon tarmoqlarini joriy ta'mirlash;
- ✓ Kanalizatsiya tarmoqlarini joriy ta'mirlash;
- ✓ Suv tarmoqlarini joriy ta'mirlash;
- ✓ Elektr tarmoqlarini joriy ta'mirlash;
- ✓ Dov-daraxtlarni o'tkazish;
- ✓ Maxsus transportni saqlash;

Ta'lim muassasasi kapital sarflarining elementi bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- ✓ Binolarni kapital ta'mirlash;
- ✓ Xududdagi tarmoqni kapital ta'mirlash;
- ✓ O'quv texnikasini sotib olish;
- ✓ Boshqaruv bo'linmalari uchun orgtexnika sotib olish;
- ✓ Avtomobil transportlarni sotib olish;
- ✓ Yangi binolarni qurish.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Ta'lim budjeti va monitoring tushunchalarini izohlang.
2. Davlat tashkilotlari uchun respublikada belgilangan xarajatlar funksional tuzilmasiga muvofiq nimalar shakllanadi?
3. Oliy ta'lim muassasasining budjet tizimi tamoyillarini aytib bering.
4. Budjet parametrlari prognozini tuzish qaysi hujjatlar asosida tuziladi?
5. Budjetni baholashda nimalar tahlil qilinadi?
6. Ta'lim muassasalarining rahbarlari budjet intizomi buzilishi uchun nimalarga javobgardirlar?

XII BOB. KASBIY KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISH

Reja:

- 12.1. Kompetensiya va kompetentlik tushunchalari.
- 12.2. Kasbiy mahoratning shakllanish bosqichlari.
- 12.3. Ijtimoiy va kasbiy malakalarni oshirish strategiyalari va texnikalari.

12.1. Kompetensiya va kompetentlik tushunchalari

“Kompetentlik” va “kasbiy kompetentlik” tushunchalarining mohiyati. Bozor munosabatlari sharoitida mehnat bozorida ustuvor o‘rin egallagan kuchli raqobatga bardoshli bo‘lish har bir mutaxassisdan kasbiy kompetentlikka ega bo‘lish, uni izchil ravishda oshirib borishni taqozo etmoqda. *Xo‘sh, kompetentlik nima? Kasbiy kompetentlik negizida qanday sifatlar aks etadi? Pedagog o‘zida qanday kompetentlik sifatlarini yoritish zarur?* Ayni o‘rinda shu va shunga yondash g‘oyalar yuzasidan so‘z yuritiladi.

“Kompetentlik” (ingl. “competence” – “qobiliyat”) – faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olishdir.

“Kompetentlik” tushunchasi ta‘lim sohasiga psixologik ilmiy izlanishlar natijasida kirib kelgan. Psixologik nuqtai nazardan kompetentlik “noan’anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o‘zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o‘zaro munosabatlarda yangi yo‘l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to‘la ma‘lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik”ni anglatadi.

Kasbiy kompetentlik – mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo‘llay olinishidir.

Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo‘nalish bo‘yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o‘zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o‘rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma‘lumotlarni izlab topish, ularni qayta

ishlash va o‘z faoliyatida qo‘llay bilishni taqozo etadi.

Kasbiy kompetentlik quyidagi holatlarda yaqqol namoyon bo‘ladi:

- murakkab jarayonlarda;
- noaniq vazifalarni bajarishda;
- bir-biriga zid ma’lumotlardan foydalanishda;
- kutilmagan vaziyatda harakat rejasiga ega bo‘la olishda.

Kasbiy kompetensiyaga ega mutaxassis:

- o‘z bilimlarini izchil boyitib boradi;
- yangi axborotlarni o‘zlashtiradi;
- davr talablarini chuqur anglaydi;
- yangi bilimlarni izlab topadi;
- ularni qayta ishlaydi va o‘z amaliy faoliyatida samarali qo‘llaydi.

Quyida kasbiy kompetentlik negizida aks etuvchi sifatlarning mohiyati qisqacha yoritiladi.

1. Ijtimoiy kompetentlik – ijtimoiy munosabatlarda faollik ko‘rsatish ko‘nikma, malakalariga egalik, kasbiy faoliyatda subyektlar bilan muloqotga kirisha olish.

2. Maxsus kompetentlik – kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga tayyorlanish, kasbiy-pedagogik vazifalarni oqilona hal qilish, faoliyati natijalarini real baholash, bilim-ko‘nikma va malakalarni izchil rivojlantirib borish bo‘lib, ushbu kompetentlik negizida psixologik, metodik, informatsion, kreativ, innovatsion va kommunikativ kompetentlik ko‘zga tashlanadi. Ular o‘zida quyidagi mazmuni ifodalaydi:

psixologik kompetentlik – pedagogik jarayonda sog‘lom psixologik muhitni yarata olish, talabalar va ta’lim jarayonining boshqa ishtirokchilari bilan ijobiy muloqotni tashkil etish, turli salbiy psixologik ziddiyatlarni o‘z vaqtida anglay olish va bartaraf eta olish;

metodik kompetentlik – pedagogik jarayonni metodik jihatdan oqilona tashkil etish, ta’lim yoki tarbiyaviy faoliyat shakllarini to‘g‘ri belgilash, metod va vositalarni maqsadga muvofiq tanlay olish, metodlarni samarali qo‘llay olish, vositalarni muvaffaqiyatli qo‘llash;

informatsion kompetentlik – axborot muhitida zarur, muhim, kerakli, foydali ma’lumotlarni izlash, yig‘ish, saralash, qayta ishlash va ulardan maqsadli, o‘rinli, samarali foydalanish;

kreativ kompetentlik – pedagogik faoliyatga nisbatan tanqidiy va ijodiy yondashish, o‘zining ijodkorlik malakalariga egaligini

namoyish eta olish;

innovatsion kompetentlik – pedagogik jarayonni takomillashtirish, ta'lim sifatini yaxshilash, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga doir yangi g'oyalarni ilgari surish, ularni amaliyotga muvaffaqiyatli tatbiq etish;

kommunikativ kompetentlik – ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari, jumladan, talabalar bilan samimiy muloqotda bo'lish, ularni tinglay bilish, ularga ijobiy ta'sir ko'rsata olish.

Shaxsiy kompetentlik – izchil ravishda kasbiy o'sishga erishish, malaka darajasini oshirib borish, kasbiy faoliyatda o'z ichki imkoniyatlarini namoyon qilish.

Texnologik kompetentlik – kasbiy-pedagogik BKMni boyitadigan ilg'or texnologiyalarni o'zlashtirish, zamonaviy vosita, texnika va texnologiyalardan foydalana olish.

Ekstremal kompetentlik – favqulotda vaziyatlar (tabiiy ofatlar, texnologik jarayon ishdan chiqqan)da, pedagogik nizolar yuzaga kelganda oqilona qaror qabul qilish, to'g'ri harakatlanish malakasiga egalik.

Shunday qilib, bozor munosabatlari sharoitida mehnat bozorida yuzaga keladigan kuchli raqobatga bardoshli bo'lish ehtiyoji har bir mutaxassisni o'zida kasbiy kompetentlik va unga xos sifatlarni tarkib toptirishga undaydi. Lug'aviy jihatdan "qobiliyat", mazmunan esa "faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olish" ma'nosini anglatuvchi kompetentlik negizida muayyan sifatlar namoyon bo'ladi. Xususan, pedagogga xos kasbiy kompetentlik negizida ijtimoiy, maxsus (psixologik, metodik, informatsion, kreativ, innovatsion hamda kommunikativ), shaxsiy, texnologik va ekstremal kompetentlik kabi sifatlar aks etadi.

12.2. Kasbiy mahoratning shakllanish bosqichlari

Keyingi yillarda mamlakatimiz hayotida katta o'zgarishlar ro'y berdi: yangicha ijtimoiy tuzum mustahkamlanib bordi, iqtisodiy munosabatlar tizimi tamomila yangicha asosga qurilmoqda, natijada, yangi kasblar paydo bo'lib, mavjudlariga ham o'zgacha talablar qo'yilmoqda. SHu sababli o'sib kelayotgan yosh avlodni hayotga

avvalgidan o'zgacha tarzda tayyorlash talab etilmoqda. Mamlakat ta'lim tizimini modernizatsiyalash zarurati ayni shu holatlar bilan belgilanadi.

Hozirda ta'limni modernizatsiyalash davlat ta'lim siyosatining etakchi g'oyasi va asosiy vazifasi sanaladi. Ta'limni modernizatsiyalash - ta'lim tizimining barcha bo'g'inlari va ta'lim faoliyatining barcha sohalarini milliy ta'limning eng yaxshi an'alarini saqlagan va boyitgan holda bugungi kun talablari darajasiga ko'tarishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlardir.

Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim tizimini modernizatsiyalash zarurligi haqida ko'p gapirilmoqda. Bu jarayonda ayrim muammolar yuzaga kelishi tabiiy. *Birinchi* muammo - amaldagi tizimda mavjud ijobiy holatlarni saqlab qolish. *Ikkinchisi* - avvalgi yillarda jamiyat uchun foydali bo'lgan biror jihatlar boy berilgan bo'lsa, ularni tiklash. Nihoyat, *uchinchisi* - ta'lim tizimini jamiyat talablari bilan muvofiqlashtirish.

Ta'limning yangi ijtimoiy-madaniy tipiga o'tish ta'lim oluvchilarda zamonaviy bilimlarga adekvat bo'lgan dunyo manzarasini, yaxlit dunyoni idrok etishni va ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, shaxsni milliy madaniyatga integratsiyalash zarurati bilan belgilanadi. Bu kabi o'tish ta'lim qadriyatlarini gumanistik xarakterdagi, subyektiv xarakterdagi ongli va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatidagi ta'lim jarayoniga tayyorlikni shakllantirishga ko'maklashadigan fundamental instrumentariyga qayta yo'naltirish sharoitidagina amalga oshishi mumkin.

Pedagogika fani va amaliyotida ta'limni modernizatsiyalash muammosining ta'lim mazmunini integratsiyalash - o'sib kelayotgan avlodning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda yagona tamoyillar asosida rivojlantiruvchi muhitni yaratish: universal malaka va qobiliyatlarni - asosiy: kommunikativ, ijtimoiy, axborot, kognitiv va boshqa kompetensiyalarni shakllantirish bilan bog'liq yechimlari belgilangan.

Shu asosda proektsiyalanadigan ta'lim mazmuni o'quvchi va talabalarning kompleks ta'limini - bilish jarayonini tashkil qilish va uning natijalarining bazaviy kategoriyalarini turli nuqtai nazardan, turli ta'lim sohalarida o'rganadigan, mazmunni bir tildan boshqasiga tarjima qilish usullarini o'zlashtiradigan yagona yaxlit jarayon sifatida

aniqlashni ta'minlaydi. Bu bilish jarayonida yoshlar bilish faoliyatida shaxsiy va madaniy mazmunini keltirib chiqaradi, ta'limni mintaqalashtirishni ta'minlaydi.

“Ta'lim to'g'risida”gi Qonunni amalga oshirishdagi asosiy tamoyillaridan biri – bu ta'limni tuzilishi va mazmun jihatdan isloh qilish uchun o'qituvchi va murabbiylar, yuqori malakali, raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash, ta'lim bo'yicha mutaxassislarning faoliyatini uyg'unlashtirish, pedagogik innovatsiyalar, ilg'or pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etish hisoblanadi. Ammo innovatsiyalar va pedagogik texnologiyalar o'z-o'zidan ta'lim tizimiga kirib kelmaydi.

Bu o'qituvchining faoliyati va uning yangilikka intilish motivatsiyasiga bog'liq jarayon. O'qituvchi faoliyatini o'zgartirmay turib, uning mas'uliyati, ijodkorligi va faolligini oshirmasdan turib ta'limda bir qadam ham oldinga siljib bo'lmaydi.

Shu munosabat bilan ta'lim jarayonida innovatsiyalarni ya'ni yangiliklarni yaratish, izlash, to'plash va pedagogik jarayonga qo'llash zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishi hisoblanadi.

12.3. Ijtimoiy va kasbiy malakalarni oshirish strategiyalari va texnikalari

Ma'lumki, olingan bilimlar eskiradi va inson o'z bilimlari, malaka darajasini oshirish bilan shug'ullanmasa, uning bilimlari hal qilinayotgan vazifalarga muvofiq kelmay qo'yadi.

Pedagog kasbi o'z mohiyatiga ko'ra o'ta individualdir. Har bir pedagogning bosh maqsadi – o'z ishining ustasi bo'lib etishish. Pedagogik mahorat kasb-kor sohasida o'z individualligini yorqin namoyon etish sifatida tushuniladi.

Kasbiy mahorat komponentlari kasbiy vazifalarni bajarish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni belgilaydi. Ko'nikmalarning quyidagi guruhlari farqlanadi:

- Loyihalash ko'nikmalari.
- Konstruksiyalash ko'nikmalari.
- Tashkilotchilik ko'nikmalari.
- Kommunikativ ko'nikmalar.
- Gnostik ko'nikmalar.

Kasbiy mahorat zamirida pedagogik kompetentlik yotadi. Pedagogik kompetentlik deganda, pedagogik funksiyalarni muayyan tarixiy davrda qabul qilingan me'yorlar, standartlar va talablarga muvofiq bajarishga tayyorlik va qodirlikni belgilovchi professional-shaxsiy tavsif tushuniladi. Professional-pedagogik kompetentlik pedagogik voqelikni tizimli tushunish va unda tizimli ish ko'rish ko'nikmasini o'z ichiga oladi. Professional kompetentlik o'z faoliyat sohasida erkin mo'ljal olishni ko'zda tutadi.

Kompetentlik uch muhim omil bilan bog'liq bo'lgan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishni nazarda tutadi:

- ✓ boshqa odamlar bilan munosabatlar madaniyatini;
- ✓ o'z faoliyat sohasi haqida axborot olish ko'nikmasini;
- ✓ o'quv axborotini boshqalarga berish ko'nikmasini.

SHunday qilib, professional-pedagogik kompetentlik quyidagi asosiy komponentlar bilan tavsiflanadi:

- ✓ shaxsiy-insoniy mo'ljal;
- ✓ pedagogik jarayonni tizimli idrok etish;
- ✓ o'z faoliyati sohasida mo'ljal ola bilish;
- ✓ pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirganlik.

O'qituvchining professional kompetentligi kreativlik bilan tavsiflanadi. *Kreativlik* – kasbda ishlash usuli, yangi pedagogik borliqni yaratish istagi va ko'nikmasi. Professional-kompetent pedagog refleksiya qodir bo'lishi lozim. Refleksiya – fikrlashning alohida usuli. U pedagogik jarayonga hamda o'z shaxsiga muayyan kasb egasi sifatida chetdan nazar tashlashni ko'zda tutadi.

Pedagogning menejer sifatidagi muvaffaqiyati nima bilan belgilanadi? N.M.Karamzin: “Buyuk odamlar iste'dodi boshqa odamlarda iste'dodlarni kashf etishdan iboratdir”-, degan edi. O'z-o'zidan ravshanki, menejment pog'onasiga ko'tarilgan har bir pedagog shu uslubda ishlashi shart. O'z o'quvchilarida iste'dodlarni kashf etish pedagog etuk mahoratining tasdig'idir.

Ammo “iste'dodlarni kashf etish” mexanik jarayon emas. Bu erda pedagogning birinchi bosqichda o'quvchilarga o'rnak bo'lish orqali ularda qiziqish uyg'otish va so'ngra ularning o'z tashabbusiga yo'l ochish qobiliyati alohida rol o'ynaydi. Bu erda gap pedagogning liderlik fazilatlarini haqida boradi.

Professional-pedagogik kompetentlikning yuqorida zikr etilgan elementlari murakkab tuzilmani, mutaxassisning “ideal modeli”ni tashkil etadi, uning shaxsiy-faol tavsifini belgilaydi.

Ilmiy-pedagog kadrlarni tayyorlash va ulardan samarali foydalanish. O‘qituvchi - ta’lim miqyosida rahbar, u fanlarni o‘rganishda yo‘nalishlarni ko‘rsatadi va ta’lim oluvchilarni tarbiyalaydi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturining maqsad va vazifalarni hal etish birinchi galda quyidagi talablarni qo‘yadi:

- ✓ oliy ta’lim tizimidagi o‘qituvchilar, ilmiy kadrlar, xodimlarning kasbiy-malakaviy, madaniy-ta’limiy, iqtisodiy va huquqiy darajasini oshirish;
- ✓ davlat va ijtimoiy muxofazasini takomillashtirish, shuningdek tarbiyachi, pedagog va ilmiy xodim kasbi obro‘cini ko‘tarish.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev rahbarligida ishlab chiqilgan O‘zbekiston Respublikasini 2017-2021 yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi o‘tgan 25 yil davomida mamlakatimizda erishgan yutuqlar, tarixiy tajribalarni umumlashtirib, hozirgi kunda davrning o‘zi oldimizga qo‘yayotgan dolzarb masalalarni hisobga olib, keyingi besh yilga va undan keyingi davrga mo‘ljallangan tarixiy taraqqiyotning yangi ufqlarini ochib berdi. O‘z mohiyatiga ko‘ra “Harakatlar strategiyasi” O‘zbekistonni rivojlanishning yangi bosqichiga ko‘tarishni ta’minlaydi.

O‘qituvchi mehnatining ustivorligi uch «nuqtaga tayanadi»:

birinchisi - *o‘qituvchining malakasi, madaniy va ma’naviy darajasi;*

ikkinchisi - *ta’lim oluvchilar savodliligi va kasbiy malakasi uchun o‘qituvchilarning ma’naviy javobgarligi;*

uchinchisi - *moddiy va ijtimoiy ta’minot, kelgusi avlodni garmonik rivojlanishga tayyorlashda o‘qituvchi mehnatining ahamiyati, malakali kadrlar tayyorlash orqali iqtisodiyotni ko‘tarishdagi o‘rni.*

Tarbiyalashning uddasidan chiqish o‘qituvchining madaniyati va ma’naviyati, uning shaxsiy xulq-atvori va obro‘sig, vatanparvarlik va burchni his etishiga yuqori darajasiga tayanadi. Ta’lim oluvchilarda yaxlit olam qiyofasini, yuqori madaniyat, ma’naviyat va jahon miqyosida fikrlashni shakllantirish uchun o‘qituvchi keng *gumanitar*

va insonparvarona tayyorgarlikka, shuningdek o'quv-tarbiya ishini tashkil qilish malakasiga ega bo'lishi lozim.

Shaxsiy sifatlar bo'lib, o'qituvchidagi *talabchanlik* va *adolatlilik* va *xayrixohlik*, *mulozamatlilik* va *mutoyibani his etish* hisoblanadi. Bu sifatlar ta'lim oluvchilar uchun o'qituvchining *referentligi* (qadrliligi)ni belgilaydi.

Ob'ektiv baholashning uddasidan chiqish ta'lim oluvchilarning bilimi ruhiy – pedagogik ma'noda o'qita bilishlik va tarbiyalay olishlik bilan chambarchas bog'liqdir. Ob'ektiv baholash vositalariga nimaiki taalluqli bo'lsa, o'qituvchi ularni bilishi shart va a'lo darajada foydalanishi lozim. Bu reyting nazorat, standartlashtirilgan testlarni ishlab chiqish va qo'llashni uddalay olish va b.

Hozirgi vaqtda oliy o'quv yurtlarida professor-o'qituvchilar tarkibining kasbiy tayyorgarlik darajasini yuksaltirish uchun bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ammo pedagogning ijtimoiy mavqei va obro'si uning o'ziga, uning aql-zakovati va ish sifatiga ham ko'p jihatdan bog'liqdir.

Har qanday kasbiy faoliyat insondan muayyan moyillikni, zarur jismoniy va ruhiy xususiyatlarni, shuningdek tegishli shaxsiy kamolot darajasini talab etadi.

Insonning *kasbga yaroqliligi* – ishlab chiqarishning muayyan sohasida ma'lum ish funksiyalarini o'zlashtirish va samarali faoliyat olib borish uchun zarur bo'lgan qobiliyatlari, jismoniy, ruhiy va axloqiy fazilatlarining zaruriy yig'indisi. Pedagogik faoliyatga yaroqlilikni tavsiflovchi shaxsiy fazilatlar qatoriga yoshlar bilan ishlashga moyillik, kirishimlilik (boshqa odamlar bilan til topa olish), odoblilik, kuzatuvchanlik, zehni o'tkirlik, tashkilotchilik qobiliyatlari, o'ziga nisbatan o'ta talabchanlik kiradi. Bularning barchasini diagnostika qilish va muayyan darajada sinovdan o'tkazish mumkin.

Kasbiy bilimlarni takomillashtirish va mahoratga erishish uchun pedagog pedagogik faoliyat tuzilishini tasavvur qilishi lozim. Psixologik tadqiqotlar (N.V.Kuzmina, A.I.Shcherbakov va b.) ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik faoliyatning quyidagi turlari mavjudligini ko'rsatadi:

- ✓ *Diagnostika* (diagnosis – tanib olish, aniqlash) faoliyati ta'lim oluvchilarni o'rganish, ularning rivojlanish, tarbiya darajasini aniqlash bilan bog'liq. Har bir ta'lim oluvchining jismoniy va ruhiy

rivojlanish xususiyatlarini, uning aqliy va axloqiy darajasini bilmasdan ta'lim-tarbiya ishini amalga oshirish mumkin emas. Bunga erishish uchun pedagog kuzatuvchan bo'lishi, o'rganish va diagnostika metodlarini bilishi lozim.

- ✓ *Konstruktiv-loyihalash* faoliyati – tarbiya faoliyati yo'nalishini, uning har bir bosqichdagi aniq maqsad va vazifalarini belgilay bilish, uning natijalarini prognoz qilish.
- ✓ *Tashkilotchilik* faoliyati ta'lim oluvchilarni tarbiya ishiga jalb qilish va ularning faolligini rag'batlantirish bilan bog'liq. Buning uchun pedagog aniq vazifalarni belgilash, ta'lim oluvchilar tashabbusini rivojlantirish, vazifalar va topshiriqlarni taqsimlash, ish jarayoniga rahbarlik qilish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim.

Tahliliy-baholash faoliyati – ta'lim va tarbiya jarayonini tahlil qilish, ijobiy tomonlar va kamchiliklarni aniqlashdan iborat. Bu turdagi faoliyat pedagogga ishda ikki tomonlama aloqani quvvatlash, uni takomillashtirish yo'llarini izlashga yordam beradi.

Tadqiqot-ijodiy faoliyat – ta'lim-tarbiya ishining yangi shakllari va usullarini topish yo'lida izlanish, mavjudlarini ijodiy rivojlantirish. Pedagog o'zini o'zi shaxsiy va kasbiy rivojlantirishdan ko'zlaydigan maqsad – o'z pedagogik faoliyatida muvaffaqiyatga erishish.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Kompetentlik nima?
2. Kasbiy kompetentlik negizida qanday sifatlar aks etadi?
3. Pedagog o'zida qanday kompetentlik sifatlarini yorita olishi zarur?
4. Ko'nikmalarning qanday asosiy guruhlari farqlanadi?
5. Kreativlik nima?
6. Professional-pedagogik kompetentlik qanday asosiy komponentlar bilan tavsiflanadi?

XIII BOB. TA'LIM XIZMATLARI BOZORI

Reja:

13.1. Ta'lim xizmatlari bozori.

13.2. Ta'lim xizmatlari bozori boshqarishdagi davlat boshqaruv organlarining vakolatlari.

13.3. Ta'lim xizmatlari turlari hamda ularning jamiyat rivojidagi o'rni.

13.1. Ta'lim xizmatlari bozori

Ta'lim xizmati deganda, bir taraf (o'quv markazi) ikkinchi tarafga (tinglovchiga) bilim, ko'nikma, kasbiy va shaxsiy malaka darajasida miqdor va sifat o'zgarishiga erishmog'i uchun taklif etadigan, hissiyotlar orqali tushunib olish qiyin bo'lgan faoliyat turi ko'zda tutiladi. Ta'lim xizmatini ko'rsatish tinglovchilarga servis xizmatlari ko'rsatish bilan, o'quv jarayonini boshqarish sifati bilan va tanlangan marketing strategiyasi bilan ham chamcharchas bog'liq.

Ta'lim xizmatlari marketingi boshqaruv jarayoni bo'lib, u iste'molchilarning ehtiyojlarini bashorat qilish va qanoatlantirishni o'z ichiga oladi hamda ta'lim muassasasining barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan darajada foyda olinishiga erishiladigan tarzda rivojlantirishni ko'zda tutadi.

Ta'lim xizmatlari marketingi subyektlari: ta'lim muassasalari, ta'lim xizmatlari iste'molchilari, ta'lim xizmatlarini ilgari surish faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar.

Ta'lim muassasasi tomonidan amalga oshiriladigan ta'lim xizmatlari marketingining asosiy vazifalari:

ta'lim xizmatlari bozorini tadqiq etish va baholash, uning kon'yukturasiga o'zgarishlarni bashorat qilish;

ta'limning istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash, ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlarining hajmi va turlarini aniqlash;

maqsadli guruhlarini o'qishga bo'lgan talabni va ularni qanoatlantirish imkoniyatlarini baholash;

narxni shakllantirish siyosati va strategiyasini ishlab chiqish;

kommunikatsiya siyosatini, jadallashtirish yo'llarini, sotish usullarini aniqlash;

ta'lim xizmatlaridan foydalanish jarayonida servis xizmatlarni ham amalga oshirish.

Ta'lim xizmatlari marketingining o'ziga xos jihatlari: ta'lim xizmati hissiyotdan tashqaridaligi bilan ajralib turadi, ya'ni uni sotib olmaguncha va undan foydalana boshlamaguncha, oldindan ushlab ko'rish, tinglash, his qilish va baholashning iloji yo'q.

Taqdim etish va iste'mol qilish jarayonlarini bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Boshqa tovarlarni sotib olgandan keyin iste'mol qilinadi, ammo ta'lim xizmati taqdim qilingan vaqtning o'zida iste'mol qilinadi. Ta'lim xizmatini ajratib turuvchi asosiy xossasi shundaki, uni taqdim etish jarayonida xizmatni etkazib beruvchi bilan iste'molchi o'rtasida chamcharchas munosabat vujudga keladi.

Ta'lim kurslari va dasturlari xizmat turi sifatida barqarorligi bilan, sifatining qo'nimsizligi bilan ajralib turadi, uning asosiy ko'rsatkichlari esa ko'plab omillarga va tarkib toptiruvchilarga bog'liq. Masalan, aynan bir o'quv kursidagi o'qitish sifati mazmuni va uslubiyatiga ko'ra, ushbu kursni o'tkazayotgan o'qituvchining tayyorgarlik darajasiga, tinglovchilar guruhining tarkibi va ishtiyoqiga, hattoki, dars jadvali va o'quv o'tkazilayotgan mavsumiga bog'liq tarzda turlicha bo'lishi mumkin.

Ta'lim xizmatini olish chog'ida uning sifat ko'rsatkichini baholash doirasi nihoyatda xususiy cheklangan. Ta'lim xizmatlari o'z tabiatiga ko'ra, masalan, mashg'ulotga o'z vaqtida kelmagan yoki uni o'tkazib yuborganlar uchun saqlab turilmasligi bilan farqlanadi. Boshqalarning o'quv konspektlaridan yoki tarqatma materiallardan foydalanish imkoniyati bo'lgan bilan, mashg'ulotning o'zini qaytarish yoki o'sha mazmunda ko'p martalab dars o'tkazishning imkoni yo'q. Shuningdek, olingan bilimlar unutilishi, yo'qotilishi, eskirib qolishi mumkin, bu esa uni doimo yangilab va to'ldirib turish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ta'lim xizmatlari sohasidagi marketingning asosiy tamoyillari:

- Ta'lim muassasasi resurslarini bozorning tanlangan segmentidagi iste'molchilar talabini hisobga olgan holda raqobatbardosh ta'lim xizmatlarini ko'rsatishga yo'naltirish;
- Ta'lim xizmatlari sifatini mutaxassis kadrlarga bo'lgan talabni qondirish chorasi sifatida baholash.

Oliy ta'lim xizmatlari bozorini rivojlanishi va mehnat bozori bilan o'zaro bog'liqligi nafaqat u oliy ta'limga ega bo'lgan mutaxassislarga to'lanadigan ish xaqiga balki ishlab chiqarish

korxonalarida yaratilgan ishlab chiqarish infratuzilmalariga, ularni kelajakda mansab darajalarida rivojlanishi kafolatlanishiga hamda mehnat qilish uchun zarur muhit sharoitlarni borligiga bog'liq.

Mehnat bozori bilan oliy ta'lim xizmatlari bozorlari o'rtasidagi munosabat oliy ta'lim bozori talablarini e'tiborga olgan oliy ta'lim xizmatlari tizimi tomonidan tayyorlangan oliy malakali mutaxassislariga bo'lgan jami taklifga bog'liq. Oliy ta'lim xizmatlari tizimida tayyorlangan oliy malakali mutaxassislar va iqtisodiy faollikda band bo'lgan oliy malakali mutaxassislar oliy ta'lim bozorida jami taklifni ifodalasa jami talab oliy malakali mutaxassislariga bo'lgan talab ifoda etadi.

Bozor mexanizmi harakati ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ishchi va oliy malakali mutaxassislarni ta'lim xizmatlari tizimi asosida tayyorlab berish, mavjud ortiqcha bo'lgan oliy ma'lumotli mutaxassislarni ish joylari bilan ta'minlash vazifalarini amalga oshiradi. Bozor mexanizmini yana bir yo'nalishi mehnat bozorida ishchi kuchiga oliy ma'lumotli mutaxassislariga bo'lgan talab va taklif kon'yunkturasini tashkil topishidir.

Mehnat va oliy ta'lim xizmatlari bozori mexanizmining bir asosi bu mehnat qilish subyektlari bilan uni mehnatni xarid qilib oluvchi subyektlar o'rtasidagi raqobatdir. Chunki, ular bozor munosabatlari sharoitida mehnat va oliy ta'lim xizmatlari bozoriga erkin kira oladilar. Mehnat va oliy ta'lim xizmatlari mexanizmlaridan biri ishsizlikni mavjudligi hisoblanadi. Davlat umumiy va maxsus yo'nalishlarda bo'lgan ishsizlikni oldini olish chora va tadbirlari asosida ma'lum darajada yumshata oladilar ammo uni to'liq bartaraf etish muammo hisoblanadi. Chunki u doimiy ravishda o'zgarib turadi. Mehnat bozori shu jumladan, oliy ta'lim bozori mexanizmi qiymatga asoslangan bo'lib ish beruvchi va ishga yollanuvchi subyektlarning moddiy manfaatdorliklariga bog'liq. Ularning moddiy manfaatdorligi mehnat munosabatlarini davom etishi muddatlari bilan bog'liq. Yuqoridagi mehnat bozori va oliy ta'lim bozorida talabni o'sishi taklifni o'sishiga olib keladi, taklif esa o'z navbatida, talabni o'sib borishini ta'minlashi oqibatida ish haqlarini pasayishiga olib keladi. Uning oqibatida ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlarni ish joylaridan bo'shab ketishiga olib keladi, buni esa ichki bozorda mehnat bozorini tartibga solish mexanizmi deb atasak bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat va oliy ta'lim bozorini boshqarish tashkiliy iqtisodiy mexanizmga asoslangan bo'lib, ularning moddiy manfaatdorligidan kelib chiqqan holda mehnat munosabatlari shakllanadi. Mehnat bozorida ish beruvchi tadbirkorning iqtisodiy manfaati ishga yollanuvchi yollanma ishchi kuchining iqtisodiy manfaatdorligi ishlab chiqaruvchi ya'ni, ish beruvchi subyekt manfaatdorligida farq qiladi.

Demak, mulk egalari bo'lib hisoblanadigan davlat va nodavlat mulkchiligi asosida tashkil topgan ishlab chiqarishni borqaror rivojlanishi ularda band bo'lgan mehnat qiluvchi subyektlarning shaxsiy manfaatdorligini ijtimoiy manfaatdorlik bilan bog'liq ravishda olib borish muammosi bozor iqtisodiyotining eng dolzarb muammosi hisoblanadi. Bu muammoni hal etishning birdan-bir yo'li fikrimizcha, ularni moddiy rag'batlantirishni o'zaro muvofiqlashtirish asosida mehnat va oliy ta'lim bozorida ijtimoiy hamkor subyektlar tariqasida faoliyat olib borishi uchun zarur bo'lgan mexanizmni shakllantirish deb qarash lozim.

Ijtimoiy munosabatlarni bozor iqtisodiyoti sharoitida turli mulkchilik shakllariga asoslangan ishlab chiqarish jarayonida mehnat va oliy ta'lim xizmatlari bozorida mehnat qilishga layoqatli ishchi kuchlarini taqsimlash, bandligini ta'minlash va ularni o'zaro bog'liqligi va umumiy taqsimotga va mehnat taqsimotiga ta'siri ishchi kuchi bandligining eng asosiy bog'lovchi qismidir. Fikrimizcha, mehnat va oliy ta'lim bozori asosida mehnatga layoqatli ishchi kuchlarini ish joylari bilan ta'minlashni aniqlashda ijtimoiy hamkorlik mehnat sohalarini faqat mehnat bitimiga asoslangan mehnat munosabatlari tashkil etish bilan kifoyalanmay umumiy ijtimoiy mehnat sohalarini qamrab olgan holdagina bu muammoni hal qilish mumkin.

Muammoni hal etishda davlat, yollanib ishlovchilar va ijtimoiy himoyaga muhtojlar fikr va mulohazalaridan kelib chiqqan holda umumiy xulosalarga kelish asosida xal etish zarur. To'g'ri bozor iqtisodiyotini davlat va nodavlat mulkchiligi sharoitida erkinlashtirilgan va erkin raqobatga asoslangan fuqarolar jamiyatini qurar ekanmiz bu muammoni birgalikda umum xulosada amalga oshirilishi zarur, aks holda bu muammoni hal etish javobsiz qolishi mumkin. Bu muammoni amalga oshirishda mehnat va oliy ta'lim

bozori taalluqli barcha subyektlar davlatning bosh islohotchi ekanligini tan olgan holda birgalikda uni hal etish maqsadiga erishish mumkin. Hayot tajribalari shuni ko'rsatmoqdaki mehnatga yaroqli mehnat resurslari ish joylari bilan ta'minlash doimiy ravishda davlatimizning kun tartibida turibdi.

Mehnat resurslarini, umuman aholini ijtimoiy-himoyalashning bozor iqtisodiyoti sharoitida faqat davlat tomonidan ta'minlanishini o'zi kifoya etmaydi. Aksincha, nodavlat subyektlari davlat bilan hamkorlikda aholini ijtimoiy-iqtisodiy holatlarini talab darajasida ta'minlash mumkin. Mehnatga yaroqli mehnat resurslari o'zlarining ijtimoiy iqtisodiy manfaatlarini davlat va ish beruvchi subyektlari oldida mehnat va oliy ta'lim bozori orqali himoya qilishga e'tiborlarini qaratishlari asosida davlat ishlab chiqarish xizmat ko'rsatish subyektlari bilan o'zlarining, qolaversa aholining ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarini talab darajasida shakllanishiga erishishi mumkin. Buning uchun ishlab chiqarish, ijtimoiy xizmat ko'rsatish sohalarida mehnat va oliy ta'lim bozori asosida band bo'lgan subyektlar o'zlarining mehnat faoliyatlarida qatnashishning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatlarini anglab olishlari kerak va davlatning bu sohalarida xizmat ko'rsatuvchi subyektlar bilan o'zaro kelishib olishlari lozim. Faqat barcha subyektlarning o'zaro kelishib olishlari natijasida ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchi, kasbiy-malakali ishchilar va oliy darajadagi mutaxassislarni va barcha aholini himoya qilishni ta'minlovchi ijtimoiy iqtisodiy siyosatini amalga oshirish mumkin.

Mehnat va oliy ta'lim bozorini tartibga solishni amalga oshirish uchun bu subyektlarni o'zaro bog'liqlikda bir-biriga bog'liq va bir-biriga ta'sir etuvchi umumlashgan ya'ni yagona tashkiliy-iqtisodiy mexanizm tariqasida qarash to'g'ri bo'ladi. Chunki, ishchi kuchi bo'yicha shakllanadigan iqtisodiy holat ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq. Demak, ishlab chiqarish jarayoni tashkiliy jihatdan kengaytirish gorizontali yoki vertikal jihatdan ularga bo'lgan talab va taklifni shakllanishini optimal nisbatini tashkil topishiga olib keladi. Oliy ta'lim bozorining ham samarali bo'lishi tarmoq ishlab chiqarish subyektlaridan oliy malakali mutaxassislarga bo'lgan talab va taklif asosida shakllanadi. Mehnat va oliy ta'lim bozorida ularning mehnatga to'lanadigan ish haqi iqtisodiy mexanizmning asosiy quroli bo'lib, ish beruvchi va ishlashni istovchi subyektlar o'rtasida raqobatni yuzaga

keltiradi va uning natijasida malakali ishchi oliy ma'lumotli mutaxassislarni ishga jalb qilinishi oqibatida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish samaradorligini o'sib borishiga olib keladi. Ish haqi mehnat va oliy ta'lim xizmatlari bozorida ish beruvchi subyektlar bilan ishga yollanuvchi subyektlar o'rtasida mehnat bitimini tuzishning asosiy mexanizmini tashkil etadi.

Bozor munosabatlari sharoitida mehnat va oliy ta'lim xizmatlari bozorlarini turli darajadagi holatini muqobillashtirish ikki yo'nalish asosida amalga oshirish mumkin. Ikki bozor turini bir-biriga moslashtirish *birinchidan*, bir yo'nalish bo'yicha oliy malakaviy ixtisosligi bo'yicha munosabatlarni turli darajada iqtisodiy mintaqalar xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tartiblash mumkin, *ikkinchi* usulida mehnat va oliy ta'lim xizmatlari bozorida aniq shart-sharoitlardan kelib chiqqan xolda ularning o'zaro bog'liqlik nisbatlarini o'rnatish asosida amalga oshirish mumkin. Oliy ta'lim xizmatlari bozorini mehnat bozori bilan o'zaro bog'liqligini ta'minlash muammosi bozor talablari bilan bog'liq bo'lib uning nisbatlari doimiy ravishda o'zgarib turadi. Oliy ta'lim olgan malakali mutaxassislarga milliy iqtisodiyotni uning tarmoqlarini barqaror rivojlantirish zarur bo'lgan kadrlarga bo'lgan talabni qondirish muammosini davlat mexanizmi orqali tartibga solinib turishi kerak. Oliy malakali mutaxassislarga bo'lgan talab va taklifni bozor iqtisodiyoti sharoitida nisbatlarini muvofiq darajada bo'lishi bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish tarmoqlarini samarali rivojlanishini ta'minlaydi. Shuning uchun ham oliy ta'lim xizmatlari bozorini rivojlanishini mehnat bozori bilan o'zaro bog'liqlikda rivojlanishini ta'minlashda mehnat munosabatlari sohalarini tartibga solish mexanizmi asosida tartibga solib borish zarur. Ta'lim xizmatlari bozorining asosiy elementlaridan biri oliy ta'lim tizimi hisoblanadi.

Demak, oliy malakali mutaxassislarni tayyorlash mexanizmi ularga bo'lgan milliy iqtisodiyot talablaridan kelib chiqqan holda amalga oshirilishi zarur. Oliy ta'lim xizmatlari bozorida asosan oliy malakali kadrlarga bo'lgan talabni ta'minlash va ishlab chiqarish korxonalariga, xizmat ko'rsatish sohalariga talab darajasida oliy malakali mutaxassislarni etishtirish masalalari mehnat bozori bilan o'zaro bog'liqlikda hal etilishi zarur. Bozor iqtisodiyoti sharoitida oliy malakali mutaxassislarga bo'lgan talab va taklif o'rtasida nisbatlarni

buzilishini oldini olish va iqtisodiyot tarmoqlari uchun zarur bo'lgan malakali kadrlarga bo'lgan talabni aniqlash uchun oliy ta'lim xizmatlari bozori mehnat bozori mexanizmlari asosida nisbatlarni muvofiqlashtirishda quyidagilarga e'tibor qaratish:

- bozor iqtisodiyoti sharoitida oliy malakali mutaxassislariga bo'lgan talabni tarmoq tarkiblarini o'zgarishi natijasida ishlab chiqarish korxonalarining ishlab chiqarish yo'nalishlarini o'zgarishi hisobiga pasayishini oldini olish;

- oliy malakali mutaxassislar tayyorlash tizimini bozor munosabatlari sharoitidan kelib chiqqan holda tayyorlashni bozorning asosiy qonuni bo'lgan talab va taklifdan kelib chiqqan holda sifatli, nazariy va amaliy jihatdan tayyorlash;

- kasb-hunar kollejlari, texnikumlar va litseyni bitiruvchi o'quvchilar, oliy ta'lim muassasalariga kirishni istovchi abituriyentlar o'rtasida ularni to'g'ri kasb tanlash bo'yicha tushuntirish ishlarini olib borish;

- iqtisodiy tarmoqlar bo'yicha zarur bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha istiqbollashtirish ko'rsatkichlarini ishlab chiqish;

- oliy o'quv yurtlarini mehnat bozori bilan hamkorlikda bitirayotgan yosh mutaxassislarni ish joylari bilan ta'minlash samaradorligini oshirish;

- oliy ta'lim xizmatlari bozorining faoliyatini yoshlar, aholi talablari asosida emas, balki iqtisodiy mintaqalar va mehnat bozori talablari asosida amalga oshirish;

- oliy ta'lim xizmatlari tizimi va bozorini faoliyatini doimiy ravishda iqtisodiy jihatdan tahlil qilish va uni rivojlantirish uchun tegishli qarorlarni qabul qilish, tadbirlar ishlab chiqish uchun oliy ta'lim tizimini boshqarish muassasalarida axborot tahlil qilish bo'linmalarini tashkil etish;

- mehnat bozorida oliy malakali mutaxassislarni tayyorlash sifati bo'yicha reytingi bo'yicha ma'lumotlarni ommaga etkazib turish;

- davlat tomonidan oliy ta'lim xizmatlari va mehnat bozori faoliyatini nazorat qilish mexanizmini yaratish zarur deb hisoblaymiz.

Yuqorida ko'rsatilgan mehnat va oliy ta'lim xizmatlari bozori oldida, iqtisodiyot tarmoqlari darajasida oliy ma'lumotli mutaxassislarni sifatli tayyorlash muammosini ularni o'zlari xal eta

olmaydilar. Bu muammoni talab va taklifga muvofiq bajarish va ular o'rtasidagi nisbatni muqobillashtirish uchun bizning fikrimizcha, davlat darajasidagi mexanizm orqali mehnat va oliy ta'lim xizmatlari bozorlari bilan va oliy o'quv yurtlari hamkorligida malakali va milliy iqtisodiyotimizni jahon xo'jaligi, jahon bozori talablariga javob bera oladigan mutaxassislarni tayyorlash mumkin.

Mehnat va oliy ta'lim tizimi bozori talablari darajasida zarur bo'lgan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashda faqat mehnat va oliy ta'lim xizmatlari va oliy ta'lim muassasalari emas balki, undan manfaatdor bo'ladigan O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, O'zbekiston iqtisodiyot vazirligi, O'zbekiston mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi va boshqa oliy malakali kadrlar tayyorlash bilan bog'liq bo'lgan mutassadi tashkilotlar ham davlat tomonidan oliy ta'lim tizimini rivojlanib borishini va mehnat, oliy ta'lim xizmatlari faoliyatlarini nazoratga olish, ulardagi kamchiliklarni bartaraf etish mexanizmini ishlab chiqishda faol qatnashishlari zarur deb hisoblaymiz.

Mehnat, oliy ta'lim xizmatlari va oliy o'quv yurtlari faoliyatlarini davlat tomonidan nazorat qilish mexanizmini asosiy vazifasi bu bozorlar va ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi o'quv yurtlari o'rtasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash tarkibini, ishlab chiqarish tarmoqlari, mintaqalar talabidan kelib chiqqan holda amalga oshirish zarur. Bu masalani dolzarbligidan kelib chiqib, quyidagi vazifalarni amalga oshirish zarur:

- xalqaro iqtisodiy va ichki iqtisodiy rivojlanish siyosatidan kelib chiqqan holda mehnat bozori talablarini o'rganish asosida oliy ta'lim xizmatlari bozorining ijtimoiy-iqtisodiy holatlarini o'rganish asosida bu bozorlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini muvofiqligini ta'minlab borish;

- mamlakatimizning iqtisodiyotidan kelib chiqqan holda ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlanish darajalaridan kelib chiqqan holda oliy o'quv yurtlarida kadrlar tayyorlashni rejalashtirilgan ish joylaridan kelib chiqqan holda qabul kvotasini belgilash va ularni iqtisodiy tarmoqlarni jahon xo'jaligi talablariga javob beradigan darajada tayyorlashni ta'minlash;

- iqtisodiy siyosat asosida iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanishini e'tiborga olgan holda oliy malakali mutaxassislar tayyorlashni oliy o'quv yurtlarida o'quv rejalarini takomillashtirish asosida olib borish;

- oliy o'quv yurtlarida tayyorlanayotgan oliy malakali mutaxassislarni o'z mutaxassisliklari bo'yicha ish joylari bilan ta'minlash uchun oliy ta'lim xizmatlari bozori subyektlarini mehnat bozori subyektlari bilan o'zaro bog'liqliklarini samarali munosabatlarini ta'minlash asosida ularga bo'lgan talab va taklif bozorini ichki vaziyatlarni barqarorlashtirish hisobiga muqobillashtirish zarur.

Oliy malakali mutaxassislarni davr talabidan kelib chiqqan holda ishlab chiqilgan o'quv rejalarini asosida tayyorlash mamlakatimiz iqtisodiy tarmoqlarida innovatsion shart-sharoitlarni yaratilishiga va u nafaqat oliy ta'lim xizmatlari samaradorligini, balki milliy iqtisodiyotimizni samarali rivojlanishini ta'minlaydi. SHuning uchun ham respublikamizda universitetlar darajasida kadrlar tayyorlashga katta e'tibor berilmoqda.

Ular ta'lim tizimini jahon ta'lim tizimi tajribalarini o'rganish asosida va innovatsion yo'nalishida olib borishi asosida, innovatsion yangiliklarni yaratuvchi oliy malakali mutaxassislarni tayyorlash orqali milliy iqtisodiyotimizni barqaror rivojlanishini ta'minlashimiz zarur. Erkinlashtirilgan bozor iqtisodiyoti sharoitida respublikamiz iqtisodiyotini raqobatbardosh va jahon standartlariga javob bera oladigan mahsulotlarni ishlab chiqarish darajasi va oliy ta'lim tizimida innovatsion yangiliklarni chuqur o'rganish, uni takomillashtirish, nazariyalarni amaliy tarmoq ishlab chiqarishlarida qo'llash mumkinligini ta'minlovchi oliy ta'lim berish tizimida innovatsiyani rolini oshirish zarur. Oliy o'quv yurtlari uchun milliy iqtisodiyotga zarur bo'lgan oliy malakali mutaxassislarni tayyorlash uchun zarur bo'lgan darajada kadrlar tayyorlashni ob'ektiv shart-sharoitlardan kelib chiqqan holda davlat tomonidan belgilab berilishi zarur bo'lsa, kontrakt to'lovlari asosida esa, oliy ta'lim tizimidagi oliy o'quv yurtlariga qabul qilish kvotasini shakllantirish darajasi ular tomonidan belgilanishi zarur.

Oliy ta'lim tizimida mutaxassislarni tayyorlovchi oliy o'quv yurtlarining kontrakt to'lovi asosida qabul kvotalarini tayyorlashda

ichki vaziyatlardan, ya'ni, qabul qilingan abituriyentlarni o'qitish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlardan kelib chiqishlari kerak.

Oliy ta'lim xizmatlari bozori va mehnat bozorini tartibga solish mexanizmini nazariy jihatdan o'rganish asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin:

- bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyot tarmoqlarining tarkibiy o'zgarishlarini tashqi siyosiy va iqtisodiy hamda ichki ijtimoiy-iqtisodiy holatlar asosida o'zgarib turishi davrida mehnat bozori va ta'lim xizmatlari tizimi bozorini oliy malakali mutaxassislariga bo'lgan talab va taklifni muvofiqlashtirishning usullaridan biri – bu ularga bo'lgan talabni istiqbollashtirish va uni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan amaliy tadbirlarni davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini hamda oliy ta'lim tizimini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan tashkiliy, o'quv uslubiy va ilmiy-innovatsion tadbirlarni ishlab chiqish asosida amalga oshirish zarur;

- oliy ta'lim xizmatlari bozorida asosan, oliy malakali kadrlarga bo'lgan talabni ta'minlash va ishlab chiqarish korxonalariga, xizmat ko'rsatish sohalariga talab darajasida oliy malakali mutaxassislarni etishtirish masalalari mehnat bozori bilan o'zaro bog'liqlikda hal etilishi maqsadga muvofiq bo'ladi;

- oliy ta'lim xizmatlari bozorining faoliyatini yoshlar, aholi talablari asosida emas, balki iqtisodiy mintaqalar va mehnat bozori talablari asosida amalga oshirish maqsadga muvofiq;

- oliy ta'lim xizmatlari tizimi va bozorini faoliyatini doimiy ravishda iqtisodiy jihatdan tahlil qilish va uni rivojlantirish uchun tegishli qarorlarni qabul qilish, tadbirlarni ishlab chiqish uchun oliy ta'lim tizimini boshqarish muassasalarida axborot tahlil qilish bo'linmalarini tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi;

- mehnat va oliy ta'lim bozorini tartibga solishni amalga oshirish uchun bu subyektlarni o'zaro bog'liqlikda bir-biriga bog'liq va bir-biriga tariqasida qarash maqsadga muvofiq.

13.2. Ta'lim xizmatlari bozori boshqarishdagi davlat boshqaruv organlarining vakolatlari

Jamiyatda amalga oshirilgan va ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar ta'lim

sohasidagi faoliyat sharoitlarini o'zgarishiga olib keldi. O'zbekistonda iqtisodiyot sohasining bozor munosabatlariga o'tilishi ta'lim sohasi muassasalarini bozorga qarab mo'ljal olishga da'vat etadi. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda pedagogik jarayon va boshqaruv faoliyatining mazmuni rivojlanishini ta'minlovchi boshqaruv zarur. O'quv yurti bozordan saboq ola boshlagan taqdirdagina samarali ishlashi mumkin. Uning marketing faoliyati va marketing tadqiqotlari, strategik boshqaruv, yagona guruh sifatidagi pedagogik jamoa kabi unsurlari, ta'lim xizmatlari buyurtmachilari, eng avvalo ota-onalar, ta'lim oluvchilar va ishlab chiqarishning individual ehtiyojlariga qarab mo'ljal olish hamda o'quv yurti rahbari faoliyatining mazmunini yangilashni nazarda tutadi. "Boshqaruv" so'zi odatda aniq bir maqsadga erishish uchun boshqariluvchi ob'ekt yoki tizimga faol ta'sir ko'rsatishni anglatadi.

Bu, o'z navbatda, ma'lum bir rejalashtirilgan faoliyatni ifodalaydi. Har qanday faoliyat boshqariladigan ob'ekt va boshqaruvchi subyekt tizimlaridan iborat bo'lib, mazkur tizimlar o'rtasidagi aloqa insonlarning o'zaro munosabatlaridan tashkil topadi va mavjud o'zaro munosabatlar ularning faoliyatini ifodalaydi. SHunday ekan, ixtiyoriy faoliyat albatta boshqaruvni talab etadi, shaxsning individual faoliyatida inson o'zini o'zi boshqaradi va ko'zlangan natijalarga erishadi, hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish uchun o'zaro ta'sir yoki shaxsning boshqa shaxslarga nisbatan ta'siri zarur bo'lib, bu o'z mohiyatiga ko'ra boshqaruvni, ya'ni ma'lum bir maqsadga erishish yo'nalishida insonlar faoliyatini tashkil etish va muvofiqlashtirishni ifodalaydi.

Ta'lim muassasasi faoliyatini tashkil etish va boshqarishda pedagoglar faoliyatining muvofiqlashtirilishi, ta'lim muassasasi barcha xodimlarining o'z mehnat faoliyatlari natijalaridan teng asosda qoniqish hosil qilishlari, jamaodagi to'g'ri mehnat taqsimoti, xodimlarda o'z vazifalariga nisbatan mas'uliyat hissining shakllanishi muhim ahamiyat kasb etadi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunga muvofiq ta'lim tizimini boshqarishda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, vakolatli davlat organlari hamda mahalliy hokimiyat organlarining vakolatlari va huquq doiralari belgilab qo'yilgan. Umuman, ta'lim muassasalarining davlat boshqaruvi quyidagicha amalga oshiriladi.

Ta'limni boshqarish bo'yicha vakolatli davlat organlari (vazirlik va idoralar)ning ta'lim sohasidagi huquq doirasiga quyidagilar kiradi:

- ta'lim sohasida yagona davlat siyosatini ro'yobga chiqarish;
- ta'lim muassasalari faoliyatini muvofiqlashtirish va uslub masalalarida ularga rahbarlik qilish;
- davlat ta'lim standartlari, mutaxassislarning bilim saviyasi va kasb tayyorgarligiga bo'lgan talablar bajarilishini ta'minlash;
- o'qitishning ilg'or shakllari va yangi pedagogik texnologiyalarni, ta'limning texnik va axborot vositalarini o'quv jarayoniga joriy etish;
- o'quv va o'quv-uslubiy adabiyotlarini yaratish va nashr etishni tashkil etish;
- ta'lim oluvchilarning yakuniy davlat attestatsiyasi va davlat ta'lim muassasalarida eksternat to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash;
- davlat oliy ta'lim muassasasining rektorini tayinlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritish;
- pedagog xodimlarni tayyorlash, ularning malakasini oshirish va qayta tayyorlashni tashkil etish;
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlar.

Ta'limda boshqaruvning maqsadi – menejment umumiy nazariyasi sohasida talabalarning bilim darajasini oshirish, ularda mazkur bilimlardan amalda foydalanish ko'nikmasini shakllantirishdan iborat. Qo'yilgan maqsadga erishish quyidagi vazifalarni hal etishni nazarda tutadi:

- ijtimoiy boshqaruv nazariyasining vujudga kelish va rivojlanish tarixi bilan talabalarni tanishtirish;
- strategik boshqaruvning eng yangi metodlari va prinsiplari haqidagi axborot bilan tanishish;
- ta'lim xizmatlari boshqaruvi, marketingi va innovatsiyalari sohasida maxsus bilimlarni o'zlashtirish.

Boshqaruv vazifalarini ro'yobga chiqarish turli xil usullar yordamida amalga oshiriladi. Rahbarning bosh vazifasi qarorning bajarilishini tashkil etish, mazkur jarayonni muvofiqlashtirish va uning ustidan nazoratni ta'minlashdir. Ya'ni nazorat boshqaruvning yakunlovchi bosqichi hisoblanadi. U ikki tomonlama aloqa shaklini kasb etadi va qarorni bajarish, qo'yilgan maqsadlarga erishish haqida axborot olish uchun imkoniyat yaratadi. Shunday ekan boshqaruvni, ya'ni boshqaruv faoliyatini tashkil etish zaruratini belgilovchi bosh

mezon – inson oldiga yoki muassasa oldiga qo‘yilgan maqsad bo‘lib, unga erishish uchun vazifalar belgilash, tashkil etiladigan faoliyatni oldindan rejalashtirish, amalga oshirish yo‘lyo‘riqlarini tanlash, vazifalarning mazmun va mohiyatiga ko‘ra, bajaruvchilarni tanlash hamda bajariladigan vazifalarni taqsimlash, belgilangan maqsadga erishish uchun tashkil etiladigan jarayon ishtirokchilari faoliyatini muvofiqlashtirishdan iboratdir.

Ta’limda strategik boshqaruv quyidagi asosiy vazifalarni o‘z ichiga oladi: o‘quv yurtlari faoliyatini prognoz qilish va rejalashtirish, maqsadlarni to‘g‘ri qo‘yish kadrlarni joy-joyiga oqilona qo‘yish, vazifalarni taqsimlash, kichik tizimlar o‘rtasida aloqalar o‘rnatish ta’limga oid axborot tizimini tashkil etish va undan foydalanishning samaradorligini ta’minlash har tomonlama nazorat, tahlil, kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish ta’lim muassasalari menejerlarining malakasi va mahoratini oshirish tizimini tashkil etish va muvofiqlashtirish boshqaruv uslublarini, mazkur yo‘nalishda qabul qilingan qarorlar boshqaruv qarorlarini ifodalaydi. “Boshqaruv” tushunchasi odatda tizimning bir holatdan yanada sifatliroq holatga o‘tishi sifatida tavsiflanadi. Bu yerda ikki jihatga e’tiborni qaratish lozim. Birinchisi – tizimni saqlash, uning barqarorligini quvvatlash maqsadida boshqarish (ma’muriy boshqaruv). Ikkinchi jihat – tizim yangi sifat holatiga o‘tishini, ya’ni muttasil rivojlanishni ta’minlovchi boshqarish.

Ilmiy adabiyotlarda “strategiya” tushunchasining mazmuniga berilgan ko‘p sonli ta’riflarga duch kelish mumkin. Bu mazkur tushuncha juda serqirra ekanligi bilan izohlanadi:

- strategiya – pirovard natijaga erishish vositasi;
- strategiya tashkilot faoliyatining barcha asosiy jihatlarini bir butunga birlashtiradi;
- strategiya tashkilotning uzoq muddatli imkoniyatlarini belgilaydi.

Strategik boshqaruv ta’lim muassasalarining bo‘lg‘usi muammolari va imkoniyatlarini prognoz qilishning asosiy usuli hisoblanadi. Ta’lim muassasalarini boshqarishda pedagogik xodimlar hamda talabalar faoliyatiga ta’sir ko‘rsatuvchi, shuningdek, muassasa faoliyatini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etuvchi asosiy jarayonlardan biri qaror qabul qilish, uning bajarilishini ta’minlash jarayoni hisoblanadi. Mazkur jarayonda qarorlarni tayyorlash, qabul

qilish va uning bajarilishini ta'minlash ko'p jihatdan rahbarlarning boshqaruv yo'nalishidagi bilim, ko'nikma va malakasi, kasbiy tajribalariga, bajariladigan vazifalarning xususiyatlariga, shuningdek, muassasada yaratilgan sharoitga bog'liq bo'ladi.

Ta'lim muassasalarini boshqarish jarayonida turli xil muammolarni hal etish, ta'lim-tarbiya jarayonini ilmiy asosda tashkil etish va ta'lim samaradorligini oshirishda turli masalalar yuzasidan mohiyati hamda mazmuni jihatidan bir-biridan farq qiluvchi qarorlarni qabul qilish jarayonida muayyan vaziyatlardan kelib chiqib bahsli masalalar, turli-tuman fikrlar va tortishuvlar vujudga keladi. Ta'lim muassasasi faoliyatini samarali tashkil etish, belgilangan maqsadlarga erishishda, hamkorlikdagi boshqaruv muhim ahamiyatga ega bo'lib, bunda jamoaviy boshqaruv organlari hamda jamoatchilik tashkilotlarining ishtiroki va ularning faolligi o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Hamkorlikdagi boshqaruvni tashkil etishdan asosiy maqsad, ta'lim muassasasi oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishda, muassasaning hayotiy faoliyatini ta'minlash va takomillashtirish yo'nalishidagi masalalarni hal etish, muammolarning ijobiy yechimini topish, innovatsion jarayonlarni tashkil qilish va rivojlantirish, turli xil masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilish asnosida jamoa barcha a'zolarining ishtirokini ta'minlash hamda belgilangan maqsadlarga erishishda ularning faoliyatini muvofiqlashtirish hisoblanadi.

Davlatning ta'lim sohasidagi bosh strategik maqsadi - demokratik, insonparvarlik tamoyillarini qaror toptirish, xalq milliy an'analari, urf-odatlarini, umumbashariy qadriyatlar asosida ta'lim-tarbiya mazmunini tubdan yangilash, pedagogik jamoalar tashabbuskorligiga keng imkoniyatlar yaratib berishdan iborat. Mustaqillik yurtning kelajagini quradigan yangi avlod ta'lim va tarbiyasini birinchi o'ringa chiqardi. Bu muammoni hal etishda demokratik boshqaruvning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Kadrlar siyosati jamiyat taraqqiyotining muhim omili, bebaho boyligi hisoblanadi. Jamiyat ijtimoiy taraqqiyotining yangi bosqichiga ko'tarilishi bilan bog'liq dolzarb muammolardan biri kadrlar masalasidir. Chunki, jamiyatni idora etishning yangi munosabatlar mexanizmi va usullari tamomila boshqacha tus olgan holda o'ziga xos murakkablashib boradi. Ana shunday sharoitda kadrlar siyosati muhim ahamiyat kasb etib, jamiyat oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biriga aylanadi. Bu dolzarb muammoni har

jihatdan puxta va mukammal holda oqilona hal etish har qanday davlatning, u qaysi ijtimoiy- siyosiy tizimda bo'lishidan qat'i nazar, eng zarur va mas'uliyatli vazifalaridan biriga aylanishi ob'ektiv qonuniyatdir. Bugungi kunda zamonaviy rahbar boshqaruv fanining umumiy asoslarini puxta bilishi, shuningdek, boshqaruv strategiyasi, innovatsiyalar, marketing, xodimlarni boshqarish sohasida maxsus bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi, muassasadagi boshqaruvni rejalashtirish, tashkillashtirish, nazorat etish hamda shu maqsadini amalga oshirishi talab etiladi. SHuningdek, ta'lim muassasasidagi rahbar-xodimlar boshqaruvning funksional jihatlarini o'zlashtirishi; mehnat unumdorligiga erishish; ishiga mas'uliyat bilan yondashish; jamoani maqsad sari yo'naltira olish; ta'lim muassasasi boshqaruvini ichki va tashqi o'zgarishlarga moslashtirishi; innovatsion yangiliklarni joriy etishi va innovatsion texnologiyalarni boshqaruvda qo'llashni takomillashtirish uchun zaruriy bilim, ko'nikma hamda malakalarga ega bo'lishi zarur hisoblanadi.

Respublikamizda yuz bergan iqtisodiy o'zgarishlar milliy iqtisodiy amaliyotimiz uchun yangi bir qator kasblarga bo'lgan talabni belgiladi. Ular orasida menejer kasbi ham bor. Oliy ta'lim muassasasini boshqarish amaliyotiga hozirgi zamon menejmenti kiritilishi munosabati bilan o'quv yurtlarida menejerlarga qo'yiladigan talablar muhim ahamiyat kasb etadi.

13.3. Ta'lim xizmatlari turlari hamda ularning jamiyat rivojidadagi o'rni

Ta'lim xizmatlari bozorini tadqiq qilish va baholash ishlarini amalga oshirishda zarur bo'lgan asosiy tushunchalar:

Bozorning kattaligi - mazkur bozorning iste'molchilari muayyan vaqt mobaynida talab etishi mumkin bo'lgan muayyan ta'lim xizmatlarining umumiy soni.

Bozorning hajmi - mazkur bozorning barcha ta'lim tuzilmalari tomonidan muayyan vaqt mobaynida muayyan o'quv mahsuloti sotilishining umumiy hajmi.

Bozorning imkoniyati – ta'lim xizmatlariga bo'lgan ehtiyojning intilish chegarasi bo'lib, bunda marketing harajatlari shunday darajaga

yaqinlashadiki, ularni bundan keyin yanada ko'paytirilishi ehtiyojning o'sishiga olib kelmaydi.

Maksimal darajada ko'proq iste'molchilarning talablarini qanoatlantirish uchun ta'lim muassasalari quyidagilarni bajarishi shart:

Muayyan ta'lim mahsulotlari va xizmatlarini olishdan manfaatdor bo'lgan ehtimoldagi iste'molchilarning turli guruhlarini topish va o'rganish.

Ta'lim muassasasining imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda tanlab olingan ehtimol tutilgan iste'molchilar bilan ishlash uchun bozor bo'g'inlari orasidan eng maqbullarini tanlab olish.

Tanlab olingan maqsadli bo'g'inda bozorga taqdim etilayotgan o'quv mahsulotlari, mijozlar faqat sizdan xarid qilgandagina ega bo'ladigan ularning o'ziga xos va foydali jihatlari to'g'risidagi axborotni iste'molchilarga etkazish bo'yicha ishlarning samarali yo'llari va uslublarini belgilab olish.

Bozor bo'g'ini – bu iste'molchilar guruhi bo'lib, ular taklif etilayotgan o'quv mahsulotlariga hamda marketing rag'batlariga nisbatan bir xil mayl bildirishi bilan tavsiflanadi.

Ta'lim xizmatlari bozorini bo'g'inlashtirish zaruriyati:

mijozlarning asosiy guruhlarini xususiyatlarini bilish imkoniyatini beradi;

mijozlarning asosiy talablarini aniqlash va ifodalash imkonini beradi;

aniqlangan mijozlarga ularning ehtiyojlarini qanoatlantiradigan ta'lim xizmatlarini taklif etish imkonini beradi;

ehtimol tutilgan o'z mijozlarini jalb etishga qaratilgan marketing strategiyasini belgilashga yordam beradi;

Taklif etilayotgan o'quv mahsulotlarini reklama qilish va ilgari surish uchun samarali usullarni tanlab olish imkonini beradi.

Taqdim etilajak pulli ta'lim xizmatlari turlarini qanday qilib to'g'ri belgilash va ularni rivojlantirish mumkin?

Har qanday kurs yoki dasturni ishlab chiqishda quyidagilarni yodda tutish muhim:

Taklif etilayotgan ta'limning aniq natija keltirishini ta'minlash (talab qilinadigan malaka va vakolatlarni singdirish, qonunchilikka, soliqqa oid, o'z biznesini ochish bo'yicha biznes-reja tuzish, marketing rejasini tayyorlash, moliyaviy tahlil o'tkazish, tadqiqotlar olib borish bo'yicha yangi bilimlarga ega bo'lish);

Qaysi mahsulot qanday talabni, qaysi iste'mol bo'g'inini qanoatlantirishini bilish;

Ta'lim xizmatlari turlicha shakllarda o'tkazilishi va bunda o'qitishning turli jihatlari hisobga olinishi mumkin:

rasmiy va norasmiy;

boshlang'ich pog'ona yoki ancha yuqoriroq pog'ona;

qatnab o'qish, sirdan va masofadan o'qish;

qisqa muddatli va uzoq muddatli;

funksional va umumiy;

xususiy va guruhli;

tinglovchilarni erkin tinglash asosida olib boriladigan umumiy ta'lim;

korxonalar ichida xodimlarni o'qitish (yopiq seminarlar).

ta'lim xizmatlari marketingi muvaffaqiyatining asosiy omillari:

ehtimol tutilgan mijozlarning umumiy-xususiy, kasbiy va menejerlik ta'limi bo'yicha ehtiyojlarini aniqlash hamda ularning talablarini qanoatlantirish bo'yicha muntazam ravishda so'rovlar o'tkazib turish;

o'rganish natijalari bo'yicha xususiy baho chiqarib borish;

raqobatchi nimalar bilan shug'ullanayotganini o'rganib borish;

iste'molchilar siz to'g'ringizda va ta'lim xizmatini boshqa etkazib beruvchilari haqida qanday fikrda ekanligini aniqlash;

ta'lim xizmatlari bozorining rivajiga oid mahalliy va mintaqaviy tamoyillarni o'rganish va eng yaxshi tajribani o'zlashtirib borish;

iste'molchilarning faqat hozirgi ehtiyojlari to'g'risida emas, balki kelgusi ehtiyojlari to'g'risida ham fikr yuritish.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Ta'lim xizmati deganda nimani tushunasiz?
2. Ta'lim xizmatlari marketingi qanday jarayon?
3. Ta'lim muassasasi tomonidan amalga oshiriladigan ta'lim xizmatlari marketingining asosiy vazifalarini aytib bering.
4. Ta'lim xizmatlari sohasidagi marketingning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
5. Ta'lim xizmatlari turlarini aytib bering.
6. Oliy malakali mutaxassislar tayyorlash mexanizmi qanday amalga oshirilishi zarur? Fikringizni asoslang.

XIV BOB. INNOVATSION MAHSULOTLAR VA XIZMATLAR BOZORI

Reja:

- 14.1. Innovatsion mahsulotlar va xizmatlar bozoridagi asosiy iste'molchilar guruhlari
- 14.2. Germaniya, Fransiya, Angliya, AQSHda marketing innovatsiyalar bozori rivojlanishining asosiy modellari
- 14.3. Ta'lim bozoriga innovatsion mahsulotlar va xizmatlarni olib chiqish strategiyalari

14.1. Innovatsion mahsulotlar va xizmatlar bozoridagi asosiy iste'molchilar guruhlari

Yangi texnologiyalarning rivojlanishi va ularning asosida tamomila yangi tovar va xizmatlar turlarini sotish tezligi shunga olib kelmoqdaki, bozordagi vaziyat va iste'molchilarning ehtiyojlari tobora o'zgarimoqda. Iste'molchi nimani, qaerdan, qanday ko'rinishda va qanday narxda sotib olishni istashini aytmoqda. Marketing konsepsiyasini tushunishga yangicha yondashuv ya'ni maqsadli guruhlar – strategik bozor segmentidan potensial mijozlar bilan yaqinroq ishlashga asoslanmoqda.

Bozor tadqiqotlari yordamida bir xil iste'molchilar guruhlarini ajratib, strategik segmentlarni aniqlagan holda, korxonalar sezilarli miqdorda mablag'lar tejab qoladi hamda mavjud va potensial mijozlar bilan kelgusi aloqalarda ko'proq unumdorlikka erishadi. Tanlab olingan bozor sektorlari bilan faol kommunikatsiyalar iste'molchilarning katta qismi e'tiborini jalb qilishga imkon beradi va ularning aksariyati kompaniya mijozlariga aylanadi. Mana shu sababdan XXI asrning boshlaridan boshlab turli tarmoqlarda bozor etakchilarining ko'pchiligi reklama, PR, to'g'ridan-to'g'ri sotuvlar, ichki firma munosabatlari uchun javob beradigan bo'limlarni birlashtirgan kommunikatsiya xizmatlariga birlashtirishi ro'y berdi. Integratsiyalangan marketing kommunikatsiyalaridan foydalanuvchi kompaniyalar soni o'smoqda.

Innovatsion faoliyat yo'nalishlari eng avvalo, ishlab chiqarishni takomillashtirish vazifalari va imkoniyatlari bilan emas, balki iste'molchilarning yangi mahsulot tavsifnomalari borasida nimalarni

afzal ko‘rishini o‘rganish natijalari bilan belgilanishi lozim. Yangi mahsulot ishlab chiqarishni o‘zlashtirishda ushbu mahsulotni laboratoriyada sinab ko‘rishga emas, balki bozorda tekshirib ko‘rishga ko‘proq e’tibor qaratish kerak. Yangi mahsulotlar ishlab chiqish bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovlar yangi mahsulot muvaffaqiyatining quyidagi omillarini aniqlab berdi (1-jadval).

Innovatsion marketing bu – yangi tovarlar yoki xizmatlar yaratish, kengaytirish va qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan marketing texnologiyalari majmuidir.

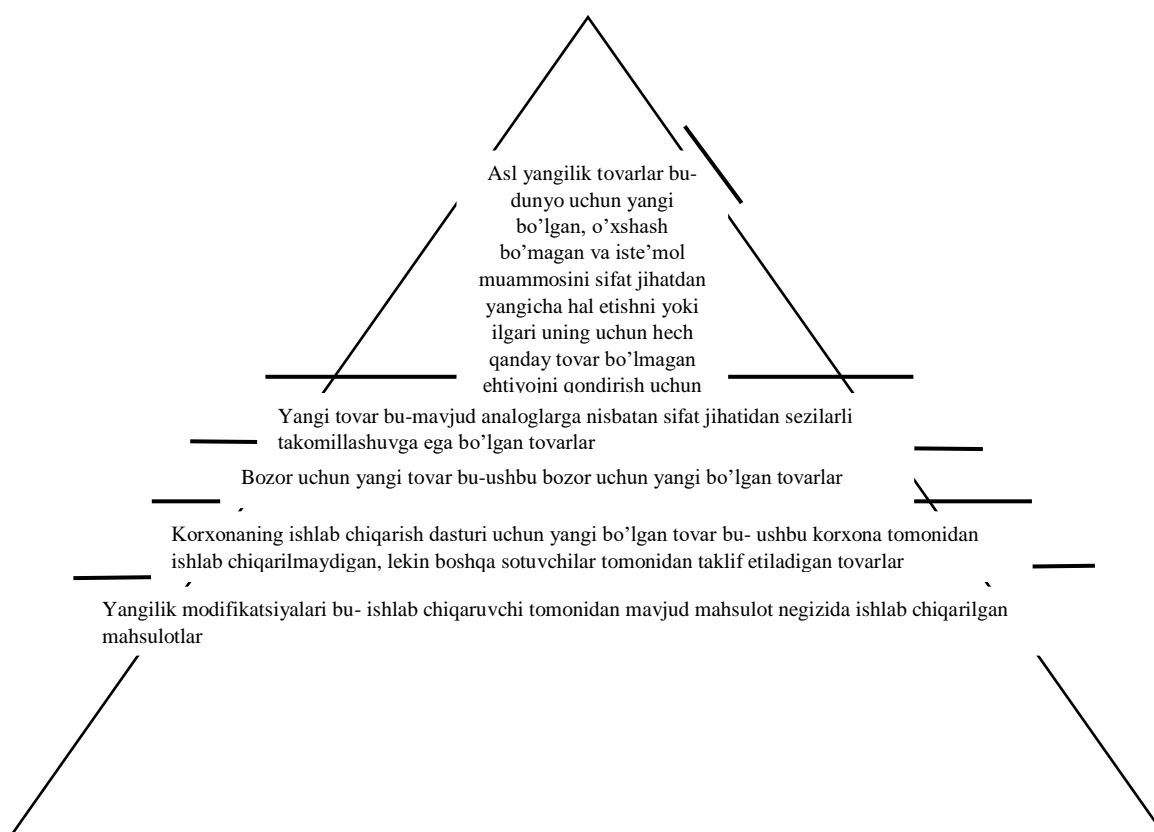
Innovatsion marketing texnologiyalarining o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular jismoniy jihatdan mavjud bo‘lgan mahsulot bilan emas, balki uning ishlab chiqilayotgan konsepsiyasi bilan ishlaydilar. Bu esa, an’anaviy marketingdan farqli ravishda, marketing tadqiqotlari o‘tkazishda katta qiyinchiliklar yuzaga keltiradi.

1-jadval

Yangi mahsulotning muvaffaqiyat omillari

Muvaffaqiyat omili	%
Mahsulotning bozor talablariga moslashganligi	8
Mahsulotning firma imkoniyatlariga muvofiqligi	5
Mahsulotning texnologik ustunliklari	6
Yangi mahsulotlarning firma rahbariyati tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi	2
Yangi modellar tanlashda baholash jarayonlaridan foydalanish. Qulay raqobat muhiti	5
Tashkiliy tuzilmaning yangi mahsulot ishlab chiqish vazifalariga muvofiqligi	2
	4

Jadval ma’lumotlaridan kelib chiqadiki, asosiy muvaffaqiyat omili mahsulotning bozor talablariga moslashganligi hisoblanadi. Bu innovatsion marketingning asosiy kompetensiyasi hisoblanadi.

1-rasm. Innovatsiyalarning yangiligini ko‘rib chiqish darajalari

Innovatsion marketing innovatsiyalar bozori kon'yunkturasini o‘rganish, innovatsion loyihani biznes-loyihalashtirish, uni amalga oshirishdan tortib innovatsiyalarni bozorga harakatlantirish, innovatsiyalar diffuziyasi va daromad olishgacha bo‘lgan butun innovatsion siklning tizimli integratsiyasini ifodalaydi. Innovatsion marketing ob’ekti intellektual mulk, yangi materiallar va tarkibiy qismlar, yangi mahsulotlar, yangi jarayonlar, yangi bozorlar, tovar va xizmatlarni siljitish yangi usullari, boshqaruvning yangicha tashkiliy shakllari hisoblanadi. Innovatsiyalar yaratish mamlakatimizda doimo muhim ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Innovatsiyalarni tijoratlashtirish esa yoki mukammallashtirmagan, yoki umuman bo‘lmagan. Biroq bugungi kunga kelib, raqobat kurashida innovatsiyalar ishlab chiqarishni emas, ularni amaliy qo‘llashni tashkillashtira oladiganlar g‘olib kelmoqda. (2-jadval)

Innovatsion marketing iste‘molchi ehtiyojlarini yaxshiroq qondirish, zamonaviy biznesda ustuvorlikni «funktional» mahsulotlardan «innovatsion» mahsulotlarga o‘tkazish hisobiga bozorni egallab olish imkoniyatini beradi:

2-jadval

Yangi tovarlarni yaratish usullari

Usul	Afzalliklari	Kamchiliklari
O‘z yangiliklari	Yaratilayotgan mahsulot raqobat-bardoshligi yuqori. Tovarga yo‘naltirilganlik. Yuqori daromadlar.	Yangilik yaratish muddati uzunligi. Ularning katta qismi kutilgan natija keltirmaydigan ilmiy tadqiqotlar xarajatlarining kattaligi. Malakali xodimlarga ehtiyoj. Riskning yuqoriligi.
Yangilikni boshqa firmadan xarid qilish (firmani, patent yoki litsenziyani xarid qilish)	Tovarning hayotiylik davri boshida litsenziya xarid qilishda samarali. Ilmiy tadqiqotlarni o‘tkazish vaqtining qisqarishi. Ilmiy tadqiqotlarni joriy moliyalashtirish xarajatlari qisqarishi. Yangilikning ishlab chiqarishga tez joriy qilinishi. Ixtironi moliyalashtirish shaklini tanlash imkoniyati	Yangilikni ishlab chiqarishda tez o‘zlashtirish zarurati. Boshqa firmalarning innovatsion faoliyatiga bog‘liqlik. Bir martalik xarajatlar kattaligi. Boshqa ishlab chiqaruvchilarning tovardan nusxa ko‘chirish riski katta. O‘z sohasida yetakchi bo‘la olmaydigan ishlab chiqaruvchiimidji
Birgalikdagi ishlanmalar	Ilmiy tadqiqotlar xarajatlari taqsimlanishi. Malakaliroq personaldan foydalanish imkoniyati. Hamkorning bozoriga chiqish imkoniyatini qo‘lga kiritish. Har bir hamkorning alohida ilmiy tadqiqotlar xarajatlari kamayishi	Ishni muvofiqlashtirish qiyinligi. Yangilik yaratish jarayoni uzoq davom etishi. Foydaning hamkorlar o‘rtasida nomuvofiq taqsimlanishi. Ishonch bilan bog‘liq muammolar

funksional mahsulotlar eng muhim, zaruriy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi va aksariyat hollarda xarid joyiga qarab o'tirmasdan xarid qilinadi (kerak bo'lib qoldi - ko'rib qoldi - xarid qildi);

➤ innovatsion mahsulotlar esa, aksincha, texnika va modaning so'nggi so'zini ifodalaydi, ularga talabni oldindan aytish qiyin, ularning hayotiylik davri esa ancha qisqaroq bo'ladi.

Bozorni rivojlantirish bosqichlari va asosiy iste'molchilar guruhlari

1. Dastlabki bozor - bozorda ma'lum bir mahsulotni sotish hajmining 20%

- Innovatorlar (texnologiya ixlosmandlari) - savdolarning 3%
- Dastlabki izdoshlar (ko'ruvchilar) - 17%

2. Asosiy bozor - sotishning 80%

- Dastlabki ko'pchilik qism (pragmatistlar) - 35%.
- Keyinchalik ko'pchilik qism (konservatorlar) - 35%.
- Inert qism (shubhalilar, quloqchalar) -10%.

Dastlabki bozorda innovatsion firmalar uchun muammolar:

- Moliyalashtirish yetishmasligi bilan mahsulotdan ortiqcha kutilgan taxminlar:
- Bozorga tovarlarni jalb qilish bo'yicha tajriba yo'q:
- «Xayoliy mahsulot» deb nomlangan mahsulotni sotish:
- Ishqibozlar va ko'ruvchilarlar o'rtasidagi ziddiyat.

Asosiy bozorda innovatsion firmalar uchun muammolar:

- Ko'ruvchilar va pragmatistlar orasidagi jarlik:
- Butun mahsulotni shakllantirish:
- Infratuzilmani rivojlantirish.

Ushbu bozorda ishlash modeli: Bunda birinchi navbatda innovatorlarga e'tibor qarating; keyin biz erta asrab oluvchilar bilan ishlashni boshlaymiz; biz asta-sekin dastlabki ko'pchilikni jalb qilamiz, keyin - keyingi ko'pchilik va nihoyat, qovoqqa e'tibor bering.

Mehmonxonadagi iste'molchilar (mahsulotlar va xizmatlar) asosiy guruhlari hatti-harakatlarining o'ziga xos xususiyatlari.

Innovatorlar (texnologiya ixlosmandlari)

- «Darvozabonlar» har qanday yangi texnologiyalar eshigi oldida:

- Ko'pincha ilg'or texnologiyalar bo'limlarida ishlaydi:

- Sotishga arzigulik bo'lmagan mahsulotni ishlab chiqarish uchun bir necha soat sarflaydi.

- **Ularning “plyuslari” ajoyib tanqidchilar:**

- ularning “kamchiliklari” ozgina kuch, bozor esa unchalik katta emas:

- ular uchun muhim bo'lgan narsani e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi:

○ to'g'ri:

○ eng vakolatli shaxslarga kirish:

○ avvalo, arzon narxda yangilik olishni xohlaysizmi (ikkinchisi idrok masalasidir).

Dastlabki izdoshlar (ko'ruvchilar)

• ularda yangi texnologiyaning strategik imkoniyatlarini ko'rish qobiliyati, texnologiyani ajoyib xavfli loyihaga aylantirish uchun temperament va bu loyiha bilan hamkasblarini o'ziga jalb qilish mavjud.

• jamoatchilik e'tiborini yangi texnologiyalarga jalb qilish.

• JSST: ularni “orzu» boshqaradi tajribasi kam rahbarlar, kuchli motivatsiyaga ega odamlar,

• texnologiyaning o'zi emas, balki unga imkon beradigan yutuqdan foydalanish.

Ularning «plyus» tomonlari:

○ u ozgina narxga sezgir.

○ moliya mablag'lari kam yoki umuman bo'lmagan firmalar bilan ishlaydi.

○ venchur kapitalining yashirin manbai.

Ularning «Kamchiliklari»:

○ Ularni sotish oson, lekin ularni rozi qilish qiyin.

○ Muhim !!! - ularning taxminlarini boshqarish.

Dastlabki ko'pchilik (pragmatistlar)

• Ular qashshoq bo'lishni xohlamaydilar, ular hech qachon ixtiyoriy ravishda mahsulotni “boshqarish” uchun sinov maydoniga aylanishmaydi.

• Ularning maqsadi: bosqichma-bosqich, bashorat qilinadigan, o'lchovli oldinga siljish.

• E'tibor bering:

- Kompaniyalar.
- Mahsulot sifati (butun mahsulot).
- Infrastruktura.
- Xizmatning ishonchliligi.
- Mahsulotlar va yetkazib beruvchilarni qiyosiy baholash kerak (raqobat zarurati).

Keyingi ko‘pchilik (konservatorlar)

- Taraqqiyotdan ko‘ra ko‘proq an‘analarga ishonish.
- Buzuvchi innovatsiyalarga qarshi.
- Ular pragmatistlarni podaga haydab yuboradigan “qo‘shiling” degan hayqiriqqa javob berishni istamaydilar.
- Hamma narsani sotib olishni yoqtiradi:
 - bitta qutida.
 - arzonlashtirilgan narxlarda.

Bamperlar (Shubhalilar)

- Sotuvchilarning va‘dalariga binoan sotib olinmagan.
- Sotuvchilarning va‘dalari va etkazib berilgan mahsulot o‘rtasidagi farqlarni doimiy ravishda qayd etib turing.
- Buning dalillarini tinglash orqali foydalanish kerak: ular to‘liq yechim (to‘liq mahsulot) berish uchun nima etishmayotganligini ta‘kidlaydilar.

Innovatsion mahsulotlar, xizmatlar bozoridagi raqobat omillari

- ✓ Maqsadli iste‘molchi.
- ✓ Kalit (butun mahsulot).
- ✓ Yetarli narxlar.
- ✓ Samarali tarqatish.
- ✓ Joylashtirish.
- ✓ Hamkorlar va ittifoqchilar.

3.1. Maqsadli iste‘molchi - kompaniyaning marketing faoliyatiga yo‘naltirilgan iste‘molchi.

3.2. Barkamol mahsulot quyidagi “qatlamlar”ni o‘z ichiga oladi:

Umumiy mahsulot - xaridor shartnoma asosida olinadi.

Kutilayotgan mahsulot - xaridor sotib olish maqsadiga erishish uchun zarur bo'lgan mahsulot va xizmatlarning kutilayotgan konfiguratsiyasi.

Kengaytirilgan mahsulot - sotib olish maqsadiga erishishning maksimal ehtimolligini ta'minlaydigan tarzda to'ldirilgan mahsulot.

Potensial mahsulot - mahsulotni ishlab chiqish potentsiali, chunki bozorga ko'proq tegishli mahsulotlar kirib keladi va foydalanuvchilarning talabiga binoan mahsulotga o'zgarishlar kiritiladi.

3.3. Etarli narxlar - mijozlarga xos narxlar:

Vizyonerlar uchun - qabul qilingan qiymatga asoslangan narxlar.

Pragmatist uchun - raqobatbardosh narxlar.

Konservatorlar uchun - narxlarga asoslangan narxlar.

3.4. Samarali tarqatish - marketing holatiga mos keladigan mahsulotlarni tarqatish kanallarini tanlashdir. Bunday kanallar uchun tanlov mezonlari:

- ✓ maqsadli mijozga erishish qobiliyati;
- ✓ talabni yaratish qobiliyati va uni maksimal darajada qondirish;
- ✓ to'liq mahsulotni shakllantirish imkoniyati;
- ✓ ommaviy etkazib berish uchun potentsial;
- ✓ tarqatish kanallarining turlari;
- ✓ to'g'ridan-to'g'ri sotish;
- ✓ ikki tomonlama chakana savdo;
- ✓ bir darajali chakana savdo;
- ✓ internet-chakana savdo.

3.5. Innovatsion bozorda joylashishni o'ziga xosligi

Dastlabki bozorda - aniq texnologik ustunlikni namoyish etish, ya'ni mahsulot yo'nalishi keyinchalik mahsulotga bo'lgan ishonchga aylanadi.

Asosiy bozorda - keyinchalik kompaniyaga bo'lgan ishonchga aylanadigan bozor etakchisining bozorga yo'naltirish ustunligini namoyish etish.

Yangi mahsulot iste'molchi ahamiyatga ega deb hisoblaydigan har qanday yangilik kiritish yoki mavjud tovarni o'zgartirishni ko'zda tutadi. Biroq yangilik darajasi turlicha bo'lishi va bir necha pog'onada ko'rib chiqilishi mumkin. Korxonalar uchun ilgari hech ham ishlab chiqarilmagan tovarlar innovatsion tovarlar bo'ladi.

Shunday qilib, innovatsion marketing majmui maqsadli bozorga va innovatsiyalar potensial iste'molchisiga ta'sir ko'rsatish, shuningdek, raqobat muhiti va iste'molchilar istaklaridagi o'zgarishlarga o'z vaqtida javob qaytarish bo'yicha amaliy chora-tadbirlar yig'indisini ifodalaydi.

14.2. Germaniya, Angliya, Evropa, AQSH va Osiyoda marketing innovatsiyalar bozori rivojlanishining asosiy modellari

Jahonda an'anaviy, cheklangan, takror ishlab chiqarilmaydigan iqtisodiy resurslar hajmi qisqarib borayotgan sharoitda iqtisodiyotni innovatsion omillar asosida barqaror o'sishini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Jahon iqtisodiyotida barqaror iqtisodiy o'sishni innovatsion omillar hisobiga ta'minlashda Shveysariya, Shvetsiya, Niderlandiya, AQSH, Buyuk Britaniya, Daniya, Singapur, Finlyandiya, Germaniya va Irlandiya (global innovatsion indeks bo'yicha etakchi) kabi mamlakatlarda boy tajriba to'plangan. Dunyo aholisining o'sib borishi, ekologiyani yomonlashuvi, investitsion faollikning kuchayishi, iqtisodiy o'sish sifatini yaxshilash, inson kapitali va eng ilg'or, yuqori texnologiyalarga asoslangan innovatsion iqtisodiyotga o'tishni taqozo etmoqda.

Zero, «Innovatsiya – bu kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo'lsak, uni aynan innovatsion g'oyalar, innovatsion yondashuv asosida boshlashimiz kerak». Darhaqiqat, O'zbekistonda innovatsion menejment strategiyalarini amalga oshirishda xorijiy tajribani o'rganish va ularning isbotlangan ijobiy jihatlari yuzasidan chuqur ilmiy tadqiqotlar o'tkazilishi lozim. Mamlakat tovar eksporti tarkibida yuqori texnologiyali tayyor mahsulotlar ulushini oshirish, innovatsiyalarni amaliyotga qo'llashni jadallashtirish va tijoratlashtirish shular jumlasidan. Innovatsion rivojlangan davlatlar AQSH va Janubiy Koreyaning mazkur yo'nalishdagi tajribacini o'rganishni maqcadga muvofiq deb, hicoblaymiz.

Hozirda AQSHda innovatsion korxonalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlashning 3 ta asosiy davlat dasturi mavjud: *birinchici* - kichik biznesning innovatsion tadqiqotlarini qo'llab-quvvatlash dasturi (The

Small Business Innovation Research Program – SBIR); *ikkinchici* - kichik biznesning innovatsion texnologiyalarni ommalashtirish dasturi (The Small Business Technology Transfer Program – STTR); *uchinchici* - kichik biznes uchun investitsion kompaniyalarni tashkil etish dasturi (The Small Business Investment Company – SBIC). Janubiy Koreyaning innovatsion rivojlanish tarixini bir necha bocqichga ajratish mumkin:

1. Birinchi bocqich Li Cin Man prezidentligi davriga (1948-1960 y.) to‘g‘ri kelib, unga xoc bo‘lgan xucuciyat davlat tomonidan iqtisodiyotni boshqarish tuzilmaci shakllanganligidir. Buning natijacida ushbu davrda bir qator yuqori texnologiyali mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi, jumladan, yirik monopolictik korxonalar – “Camcung”, “Laki Goldctar (LG)”, “DEU”, “Xende” kabi kompaniyalar shu davrda tashkil topdi.

2. Koreya iqtisodiyotida davlatning iqtisodiy siyosati shakllanishining ikkinchi bosqichi 1961-1979 yillarni qamrab oladi. Bu davr Koreya iqtisodiyotining eksportga yo‘naltirilganlik modeli asosida jadal rivojlanish davri bo‘ldi.

3. Koreya Respublikasi iqtisodiy rivojlanishida uchinchici bosqich 1980- 1987 yillarni qamrab olib, iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlar va islohotlar amalga oshirish maqsadida Daedeok (Daedeok Science Town) shaharshaci tashkil etildi.

4. To‘rtinshi bosqich 1987-1992 yillarga to‘g‘ri keladi, davlat tomonidan texnologik rivojlangan mamlakatlar qatoriga qo‘shilish maqsadi qo‘yildi.

5. Iqtisodiy rivojlanishning keyingi bosqichi Osiyo moliyaviy inqirozi va uning oqibatlarini bartaraf etish bilan bog‘lik bo‘ldi. Hukumat yordam a so‘rab Xalqaro valyuta fondiga murojaat qilishga majbur bo‘ldi.

Mamlakatning moliyaviy, korporativ va davlat sektorlarida, mehnat bozorida keng islohatlar dasturi amalga oshirildi. Iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalar oqimi ko‘paydi, mamlakat XVF bergan 13,5 mlrd. dollar qarzini to‘liq to‘lab berdi. Agar inqirozdan avval mamlakat valyuta zahirasi 9 mlrd. doll.ni tashkil etgan bo‘lsa, 2015 yilga kelib 550 mlrd. doll.ni tashkil etdi.

Koreya davlati ITTKI sohasida mustahkam xalqaro hamkorlik aloqalarini o‘rnatgan. Ushbu yo‘nalishdagi loyihalarning asosiy qismi

AQSH (34 %) va Yaponiya (15 %) bilan amalga oshirilsa, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya kabi Evropa mamlakatlari bilan ham aloqalar oʻrnatilgan. Masalan, 2006 yilda Koreya Respublikasi va Evropa Ittifoqi tomonidan ITTKI sohasidagi loyihalarni hamkorlikda amalga oshirish uchun KORANET (the Korean scientific cooperation network with the European Research Area), KESTCAP (the Korea-EU Science and Technology Cooperation Advancement Programme) va KORRIDOR (Stimulating and facilitating the participation of European researchers in Korean R&D programs) nomli loyihalari boʻyicha shartnomalar imzolangan.

Ushbu loyihalar quyidagi yoʻnalishlarda ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishni belgilaydi: nanotexnologiyalar va yangi innovasion materiallarni yaratish; axborot va kommunikasiya texnologiyalari: yangi texnologiyalar, internet-texnologiyalar va robot texnikacini rivojlantirish; energetika.

AQSH va Janubiy Koreya mamlakatlarida innovasion boshqaruv strategiyalari ahamiyatini atroflicha tadqiq etish asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi: xalqaro amaliyotda mamlakatlar milliy innovasiya tizimini shakllantirish boʻyicha turli modellar mavjud.

Ayniqsa, AQSH Stenford universiteti professori Genri Itskovits tomonidan taklif qilingan “Uch yoqlama spiral” (Triple Helix) modeli eng samarali modellardan hisoblanadi, AQSHning milliy innovasiya tizimi ushbu modelga asoslanadi; AQSHda innovasion rivojlanishni amalga oshirishda taʼlim muassasalari yetakchilik qilib, ular bevosita innovasion iqtisodiyot bilan hamkorlikda faoliyat yuritadi.

Bu quyidagi oʻzaro bogʻliqlikda tashkil etiladi. 1-boʻgʻin: taʼlim muassasalari, 2-boʻgʻin: ilmiy markazlar; laboratoriyalar, ilmiy tadqiqot institutlari; 3-boʻgʻin: innovasion klasterlar.

AQSHda 1980 yillarga kelib, milliy innovasiya tizimining konseptual asoslari shakllandi. AQSHning milliy innovasiya tizimi, yuqorida taʼkidlanganidek, davlat, universitet va tadbirkorlar oʻrtasidagi uzviy aloqalardan tashkil topgan boʻlib, ularning asosini yirik texnoparklar, biznes-inkubatorlar, venchur jamgʻarmalar, maxsus iqtisodiy zonalar va moliya-sanoat guruhlarini tashkil etadi.

Bugungi kunda Janubiy Koreyaning 1000 dan ortiq innovasion loyihalarida AQSH, Kanada, EI, Yaponiya, Xitoy, Isroil va Rossiya kabi davlatlarning ishtirok etishi, ilmiy tadqiqotlar olib borish uchun

yaratilgan innovasion muhit ham yuqori darajada ekanligidan dalolat beradi. Janubiy Koreya iqtisodiyoti eksportga asoslangan bo'lib, tahlil qilingan davrda uning ulushi YAIMga nisbatan 50 %dan yuqori ko'rsatkichni tashkil etgan. Bu jihatdan u rivojlangan mamlakatlarni (o'rtacha 25-45 %) ham ortda qoldirayotganini ta'kidlash kerak. Shuningdek, eksportning $\frac{1}{2}$ qicmida 148 dan ortiq qismi yuqori texnologiyali innovasion tovar, ish va xizmatlarni tashkil etishi mamlakatning raqobatdoshligini yanada oshirmoqda.

Janubiy Koreya innovasion siyosatining ayrim jihatlarini mamlakatimiz iqtisodiyotida qo'llanilishi jahon bozorida munosib o'rin egallash imkonini beradi. Ya'ni, milliy iqtisodiyotda ilmiy ishlanmalarga bo'lgan ichki ehtiyojning kamligini hisobga olish zarur. O'z navbatida, bunday holat ilmiy ishlanmalarning iqtisodiy manfaatdorligini kamaytiradi. Ushbu yo'nalish rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, ilmiy tadqiqot instituti va markazlarning xalqaro hamkorlik aloqalarini yanada chuqurlashtirish maqsadga muvofiq;

Innovatsion rivojlangan mamlakatlar tajribasi negizida O'zbekistonda innovatsion menejment strategiyalarini amalga oshirishning quyidagi jihatlarini:

- davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning soliq, boj-ta'rif, moliya-kredit tizimini innovatsion rivojlanish modeli talablari va rivojlanish sur'atlariga zudlik bilan moslashtirish zarur;
- innovatsion mahsulot ishlab chiqarish subyektlariga xorijiy investorlar, milliy tovar ishlab chiqaruvchilar, tadbirkorlar va davlat tashkilotlariga soliqqa tortish, boj-ta'rif siyosatini qo'llash, kreditlashda alohida rag'batlantiruvchi yondashuv tizimini ishlab chiqish zarur.

Jahon tajribasida innovatsiya faoliyatini tashkil qilish va uni boshqarish ham muhim ahamiyat kasb etadi. AQSH tajribasida innovatsiya faoliyatini tartibga solish va boshqarish organlari quyidagilar hisoblanadi: Amerika ilm-fan fondi (fundamental tadqiqotlar), Amerika ilmiy kengashi (sanoat va universitetlar), NASA (Milliy aerokosmik agentlik), Milliy standartlar byurosi, Milliy sog'liqni saqlash instituti, Mudofaa vazirligi, Milliy sanoat tadqiqotlari markazi, Milliy fanlar Akademiyasi, Fan rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uyushmasi bo'lib hisoblanadi. Bunday tashkilotlarning

asosiy buyurtmachilari yirik aksiyadorlik jamiyatlari bo'lib hisoblanadi. Ko'pchilik tuzilmalar federal budjetdan moliyalashtiriladi. Davlat venchur firmalari va ilmiy-tadqiqot markazlarining tashkil etilishini rag'batlantiradi. AQSH Milliy ilm-fan fondi ko'magi bilan venchur firmalari birinchi besh yil davomida to'liq yoki qisman federal budjet tomonidan moliyalashtirilishi ham mumkin.

AQSH Milliy ilm-fan fondi ma'lumotlariga ko'ra, ilmiy-texnika taraqqiyotining hozirgi zamon bosqichida kichik biznesning ilmiy tadqiqot ishlaridagi ulushi oshib bormoqda. Kichik va o'rta (500 kishigacha jamoaga ega bo'lgan) firmalar oxirgi ikki o'n yilliklarda bir ish bilan band xodim yoki bir dollar harakat hisobida yirik korporatsiyalarga (xodimlar soni 10 mingdan ortiq bo'lgan) nisbatan 2,5 barobar yangilik ko'proq yaratdilar. Bu sohada Yaponiya tajribasini o'rganadigan bo'lsak, Yaponiya davlatida innovatsion jarayonlar davlat va xususiy korporativ strukturalar, aksiyadorlik jamiyatlari bilan yaqin hamkorlikda amalga oshiriladi.

Yaponiya davlatining ilmiy-texnik yo'nalishidagi uslubi quyidagi o'z xususiyatlariga egadir:

- innovatsiyaga xususiy bank, moliya tizimlari tomonidan yo'naltiriladigan moliyaviy resurslar maqsadli va asosiy ustuvor tarmoqlar yo'nalishlariga sarflanishining belgilanishi bilan:

- xorijiy rivojlangan mamlakatlardan eng yangi texnika va texnologiyalarni sotib olishni qo'llab-quvvatlash bilan:

- xorijiy mamlakatlar bilan ilmiy-texnik va texnologik yangiliklar bilan hamkorlik qilishni nazorat qilish bilan xarakterlanadi.

Ushbu davlat siyosatining uzoq muddatli maqsadi – mamlakatni texnologiyalar «imitatori» va «ratsionalizatori»dan texnologiyalarni yaratuvchisiga aylantirishdir. Ustuvor yo'nalishlar – axborot tizimlari, mexanotronika, biotexnologiyalar va yangi materiallar ishlab chiqishdir. Bunday Yaponiya modeli davlatning ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasining, ilmiy-texnika taraqqiyotining va ilmiy sig'imi yuqori sanoat ishlab chiqarilishini, yirik aksiyadorlik jamiyatlarini o'zida jamlovchi butunlay yangi tipdagi texnopolis-shaharlarning qurilishini nazarda tutadi.

Bugungi kunda Yaponiya hukumati xalqaro integratsiya va kooperatsiyasini rivojlantirish bo'yicha choralar ko'rmoqda. Masalan, ilm-fan va texnika sohasida amerika-yapon hamkorligi to'g'risida

kelishuv ham tuzilgan. Bu sohada jahonning Evropa Ittifoqi tarkibidagi Germaniya, Angliya, Fransiya davlatlari tajribasi quyidagicha xususiyatlarga egadir: Ish kuchi, yer va tabiat resurslarining qimmat bo'lishi, aholi zichligining yuqori bo'lishi, ishlab chiqarish va axborotlashtirishning yuqori texnologik darajasi, ma'lumotga ega bo'lish, madaniyat, sog'lom hayot tarzi, keksalarga, tarixiy an'analarga hurmat bilan qarash, muhim oziq-ovqat tovarlari narhlarining davlat tomonidan tartibga solinishi, korporativ boshqaruv va ishlab chiqarishda xalqaro va Evropa standartlarining qo'llanilishi, mahsulotlarning sertifikatlanishi, innovatsion faoliyatning intensiv rejalashtirilishi, xalq xo'jaligida ilmiy sig'imi yuqori tarmoqlarining, shuningdek aksiyadorlik jamiyatlarining rivojlantirilishi, ishlab chiqarish kooperatsiyasining yuqori darajasi kabi omillar oqibatida aholi turmush darajasining yuqori bo'lishi bilan izohlanadi. Evropa Ittifoqiga kiruvchi mamlakatlar innovatsion faoliyatini faollashtirishga katta ahamiyat bermoqda.

Evropa Ittifoqining innovatsion siyosatining asosiy yo'nalishlariga quyidagilar kiritish mumkin:

- yagona monopoliyaga qarshi qonunchilikning ishlab chiqilishi;
- asbob-uskuna eskirishini tezlashtiradigan tizimining qo'llanilishi;
- ilmiy texnik va texnologik kashfiyotlarining (ITTK) imtiyozli soliqqa tortilishi;
- ilmiy sig'imi yuqori kichik biznesning rag'batlantirilishi;
- eng yangi texnologiyalar sohasida innovatsiyalarni rag'batlantirish uchun korxonalarni to'g'ridan-to'g'ri moliyalashtirish;
- universitetlar ilm-fani va ilmiy sig'imi yuqori bo'lgan mahsulot ishlab chiqaradigan firmalar o'rtasidagi o'zaro manafaatli hamkorliklarini rag'batlantirishdir.

Evropa Ittifoqida innovatsion faoliyatni rag'batlantirish deyarli xalqaro amaliyotda qabul qilingan tamoyillarga binoan amalga oshirilishini ko'rish mumkin. Xitoy Xalq Respublikasi tajribasida esa asosan, innovatsiyalar kosmik va aviatsiya ishlab chiqarish sohasiga yo'naltirilgandadir.

Bugungi kunda 2020-2030 yillarga mo'ljalangan innovatsion dasturlarni, shuningdek yangiliklarni yaratish, jahon va mahalliy kosmik ishlab chiqarish va ularga texnik xizmat ko'rsatish

masalalariga yoʻnaltirilgandir. Xitoyda ilmiy-texnik innovatsiyaga ajratilgan mablagʻlar Xitoy YAIM hajmining 1.7% ni tashkil etadi: shundan, davlat xarajatlari 23 %ni tashkil etib, qolgani turli xildagi karxonalar xorijiy investerlarga sarflanadi. Xarajatlarning 26.3% yuqori qismi texnologik tarmoqlarga toʻgʻri keladi. Xitoyda 65000 dan ortiq innovatsion texnoparklar mavjud boʻlib, ularda 3 mln. ortiq ilmiy-injener xodimlar faoliyat koʻrsatadi. Xulosa tariqasida taʼkidlash mumkinki, keltirilgan tahliliy maʼlumotlardan koʻrinadikim, makroiqtisodiy miqyosda innovatsion faoliyatni qoʻllab-quvvatlashning keng tarqalgan usuli innovatsion faoliyatni ragʻbatlantiruvchi soliqdan imtiyozlar boʻlib, jahon amaliyotida uning quyidagi asosiy turlarini tizimlashtirish mumkin boʻladi:

- soliq kreditining berilishi, yaʼni sof foydaning innovatsion maqsadlarga yoʻnaltiriladigan qismiga nisbatan soliq toʻlovlari muddatlarini kechiktirish;

- innovatsion loyihalarini amalga oshirish natijasida olinadigan sof foydaga nisbatan «soliq taʼtillarining» qoʻllanilishi;

- innovatsion tashkilotlar aksiyalari boʻyicha yuridik va jismoniy shaxslar dividendlarining imtiyozli soliqqlarga tortilishi;

- buyurtma qilingan yoki hamkorlikda olib boriladigan ITTKlarga yoʻnaltirilgan foydadan soliq stavkalarini pasaytirish;

- bajarilayotgan loyihalar ustuvorligini hisobga olgan holda imtiyozlar berish;

- intellektual mulk tarkibiga kiruvchi patentlar, litsenziyalar, nou-xau va boshqa nomoddiy aktivlardan foydalanish natijasida olingan foydaning imtiyozli soliqqa tortilishi;

Tahliliy va oʻrganish maʼlumotlari asosida muallif tomonidan bir tizimga keltirildi.

- oliy oʻquv yurtlari, ilmiy-tekshirish institutlari va boshqa innovatsion tashkilotlarga beriladigan asbob-uskunalar qiymati barobarida soliqqa tortiladigan foyda hajmining kamaytirilishi;

- faoliyati innovatsiyalarni moliyalashtirish bilan bogʻliq boʻlgan hayriya fondlariga badal toʻlovlari summasining soliqqa tortiladigan foydadan ayrilishi;

- innovatsion tashkilotlar foydasining innovatsion maqsadlarga yoʻnaltirilgan qismining maxsus hisoblarga oʻtkazilishi va uning imtiyozli soliqqa tortilishi.

Shunday qilib, ta'kidlash kerakki, bugungi kunda rivojlangan mamlakatlarning innovatsion jarayonlarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari tajribasiga asosan innovatsion faoliyatning uch modelini ajratish ko'rsatish maqsadga muvofiq bo'ladi:

Birinchi modelda - fanda etakchilik qilishga, ilmiy-ishlab chiqarish siklining barcha bosqichlarini qamrab oladigan, odatda mudofaa sektorida yirik ulushga ega bo'lgan ilmiy-innovatsion salohiyatga ega yirik ko'lamdagi maqsadli loyihalarni amalga oshirishga yo'nalish olish (AQSH, Angliya, Fransiya);

Ikkinchi modelda - yangiliklarni yirik kompaniyalarga keng tarqatish, mamlakatda qulay innovatsion muhitni vujudga keltirish, iqtisodiyotning butun tuzilmasini ratsionalizatsiya qilishga yo'nalish olish (Germaniya, Shvetsiya, Shveysariya);

Uchinchi modelda - innovatsion infratuzilmani rivojlantirish, jahon ilmiy-texnik taraqqiyoti yutuqlarini qabul qila olish qobiliyatini ta'minlash, Fan va texnologiyalar sohasida turli iqtisodiyot sektorlarining harakatlarini muvofiqlashtirish yo'li bilan yangiliklarni rag'batlantirishga yo'nalish olishdir (Yaponiya, Janubiy Koreya).

Xulosa qiladigan bo'lsak, birinchidan, mamlakatimiz iqtisodiyotining barcha tarmoqlariga, shuningdek aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatiga innovatsion kashfiyotlar natijasini joriy qilish, ular asosida yangi mahsulotlar va xizmatlar turini yaratish, ularni eksport qilishni yo'lga qo'yish va natijada korporativ boshqaruvning samaradorligini oshirishda dolzarb masalasi ekanligini, bunda esa albatta jahon tajribasi muhimligini e'tirof etish mumkin.

Ikkinchidan, Amerika, Yaponiya va Evropa Ittifoqiga kiruvchi mamlakatlar va Xitoy Xalq Respublikasi tajribasida innovatsion faoliyatni rag'batlantirish tizimi deyarli xalqaro amaliyotda qabul qilingan tamoyillarga asosan amalga oshirilishini ko'rish mumkin va ular tajribasining ijobiy tomonlarini O'zbekistonda qo'llash zarurligini qayd etish joizdir.

Uchinchidan, mamlakatimizda innovatsion ishlanmalar va kashfiyotlarni qo'llab-quvvatlovchi ixtisoslashgan tijorat banki yoki innovatsiyalarni qo'llovchi venchur fondini tashkil qilish zarurdir. Ilmiy tahlil va o'rganishlar asosida muallif tomonidan qayta ishlab chiqilgan.

To'rtinchidan, jahon ilmiy-texnik salohiyatidan unumli foydalanish va xalqaro ilmiy-texnologik integratsiyasini kengaytirish maqsadida «innovatsion loyihalarini tayyorlash va amalga oshirishga etakchi xorijiy ilmiy-tadqiqot markazlarini jalb qilish va ushbu loyihalarni amalga oshiruvchi mutaxassislar tayyorlashni shakllantirish va tizimlashtirish kerak bo'ladi.

Bugungi kunda respublikamizda islohotlar jadal sur'atlar bilan olib borilmoqda. Investitsiyalarni jalb etish, tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va tadbirkorlikka yanada qulay sharoit yaratish va keng yo'l ochish bo'yicha olamshumul ishlar amalga oshirilmoqda. Aytish mumkinki, oxirgi bir necha o'n yillarda ijtimoiy-iqtisodiy hayotimizda yig'ilib qolgan muammolar sanoqli kunlar va oylarda hal etilmoqda. Lekin qisqa vaqtda erishilgan, erishilayotgan yutuqlarimiz bilan bir qatorda jiddiy muammolar, ya'ni iqtisodiyotimizda: hanuzgacha xomashyoviy yo'nalish ustuvorligi saqlanib qolganligi; ishlab chiqarish va bozor infrastrukturaaring talab darajasida rivojlanmaganligi; mavjud meneral xomashyolar, yer-suv va mehnat resurslaridan samarali foydalanmaslik; YAIMda material va energiya sig'imining rivojlangan davlatlarga nisbatan 2-2,5 martaga yuqoriligi; mehnat unumdorligi va samaradorlikning rivojlangan davlatlarga nisbatan 2-3 martagacha pastligi kabi muammolar borligi ham uylaymizki hech kimga sir emas.

Yuqoridagi holatlar O'zbekistonda innovatsion menejment strategiyasini ilg'or xorijiy davlatlar tajribasi asosida to'g'ri yyo'lga qo'yib, takomillashtirilishi dolzarb masala ekanligidan dalolat beradi. Germaniyada innovatsiyalarni rivojlantirish orqali milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlashdagi e'tiborli jihatlaridan biri shundaki, ilmiy tadqiqot markazlari va ta'lim muaccacalarining ilmiy tadqiqot ishlarini moliyalashtirishda davlat hal qiluvchi rol o'ynaydi. Macalan, oliy ta'lim muaccacalarining 80 % ilmiy tadqiqot xarajatlari davlatga qarashli 5 ta yirik ilmiy birlashmalar hicobidan moliyalashtiriladi. Germaniya iqtisodiyoti divercifikasiyalangani va yuqori texnologiyalarga asoslangan innovasion mahsulotlarning xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Bunga micol tariqacida, Evropadagi yuqori texnologiyali mahculot ishlab chiqaradigan 10 ta yirik kompaniyalarning 5 taci Germaniyada tashkil etilganini aytish mumkin. O'z navbatida, Germaniyadagi 20% ilmiy tadqiqot ishlari va

bu sohada ish bilan band bo'lgan jami iqtisodiy faol aholining 30% universitetlarda faoliyat yuritadi. Lekin, davlat miqyocida ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik yo'nalishiga qilinayotgan umumiy xarajatlarning 30% gina davlat mablag'lari hissasiga, 70% xususiy kompaniyalar hissasiga to'g'ri keladi.

Mamlakatda innovasion faoliyatni rag'batlantirish uchun maqsadli soliq imtiyozlari joriy etilgan. Jumladan, foyda solig'i bazasi ITTK ishlariga sarflangan xarajatlar miqdoriga kamaytirilishi, korxonalarining innovasion faoliyat bilan shug'ullanish uchun tashkil etilgan maqsadli jamg'armalari yoki shunday jamg'armalarga yo'naltirilgan mablag'lari soliqlardan butunlay ozod etilishi, korxonalar va tashkilotlarning universitet, ilmiy tadqiqot markazlarining imliy tadqiqotlar olib borishga bog'liq moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo'yicha yo'naltirilgan asbob-uskuna yoki mablag'lari miqdoriga foyda solig'i bazasi kamaytirilishi, innovasion faoliyat bilan shug'ullanuvchi korxonalar aksiyasidan olingan dividendlarning soliqdan ozod etilishi, innovasion loyihalarni amalga oshirayotgan korxonalariga soliq ta'tillari joriy qilinishi kabi imtiyoz va preferensiyalarni mamlakatimiz soliq tizimida ham joriy etilishi bu yo'nalishdagi ishlarimiz yanada jadallashishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Germaniya iqtisodiyotini innovasion rivojlantirishda kichik biznes subyektlarining o'rnini beqiyos. Agar yirik kompaniyalar o'z innovasion mahsulotlarini mashinasozlik, avtomobilsozlik, kimyo sanoatiga yo'naltirsa, kichik biznes subyektlari "kelajak texnologiyalari" yaratadi. Bizning fikrimizcha, yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqarishdagi kichik biznes subyektlarining iqtisodiy faolligi tufayli Germaniya dunyo innovasion mahsulotlar bozoridagi yetakchi o'rnini egallagan. Xalqaro ekspertlar Germaniya mualliflik huquqi himoyalanganlik darajasi bo'yicha dunyoda birinchi o'rinda turadi. Innovasiyalarni rivojlantirish omillaridan yana biri hukumat darajasidagi dasturlarning qabul qilinishidir. Bugungi kunda federal va hududlarda innovasion hamda investitsion faollikni oshirish bo'yicha 500 dan ortiq dasturlar amal qiladi. Masalan, 1978 yildan buyon amalda bo'lgan "Kichik va o'rta korxonalarining ilmiy-texnikaviy siyosati konsepsiyasi" ilmiy kadrlarni qo'llab-quvvatlash, kichik korxonalar yangi texnologiyalarini transferi va davlat ahamiyatiga

molik ilmiy tadqiqot loyihalarini moliyalashtirish shartlarini belgilab beradi.

Yangi tashkil etilayotgan innovasion kichik korxonalarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida “Yangi tashkil etilgan korxonalarni rag‘batlantirish” dasturi joriy qilingan. Dasturga asosan, innovasion yangi korxonalariga 5-15 yilga past foizli kreditlar taqdim etiladi. Dasturning ijrosi Federal hukumat nazoratida bo‘lib, ayniqsa, iqtisodiy rentabelligi yuqori bo‘lgan ilmiy loyihalar moliyalashtiriladi. Germaniyaning Iqtisodiyot va texnologiyalar federal vazirligi tomonidan 2008 yil 1 iyuldan kichik va o‘rta korxonalar uchun (Zentrales Innovationsprogramm Mittelstand, ZIM) bosh innovasion dasturini e‘lon qildi. Ushbu dastur doirasida kichik biznes subyektlarining turli loyihalarini ekspertiza qilish, kichik va yirik korxonalar o‘rtasidagi innovasion kooperatsiyani tashkil etish kabi masalalar ijobiy yechimini topdi.

Germaniya innovatsion strategiyasini o‘rganib, quyidagi xulosalar shakllantirildi:

– Germaniyaning milliy innovatsiya tizimi “Evroatlantika” modeli asosida rivojlangan bo‘lsada, ayrim manbalarda AQSHning “Uch yoqlama spiral” modeliga o‘xshash jihatlari mavjudligini ta’kidlashadi. O‘xshash jihatlaridan biri sifatida universitet ilmiy tadqiqot xarajatlarini asosiy qismi davlat budjeti mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladi;

– yuqori texnologiyali innovatsion mahsulotlarni milliy iqtisodiyot barqarorligini ta’minlashdagi ahamiyatini yanada oshirish maqsadida 500 ga yaqin xukumat darajasidagi dasturlar qabul qilingan. Masalan, bugungi kunda 2010 yil 14 iyulda qabul qilingan amaldagi “Germaniyaning yuqori texnologiyalar sohasidagi 2020 yilga qadar Strategiyasi (Strategiya-2020)” eng yirik dasturlaridan biri keltirish mumkin;

– ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlanmalarining yadrosini tashkil etuvchi intellektual soha vakillarini shakllantirishga alohida ahamiyat qaratiladi. Garchi yosh olimlarning salmog‘i pasayib borish tendensiyasiga ega bo‘lsada, bugungi kunda Germaniyada 600 mingga yaqin yoki aholining 0,73 % ITTK sohasida band bo‘lganlar hisoblanadi;

– Germaniyaning innovatsion siyosati asosan axborot kommunikatsiya, atrof muhitni saqlash, meditsina, farmatsevtika va energiya tejoychi innovatsion mahsulot, ish va xizmatlarni realizatsiya qilishga yo‘naltirilgan.

Xuloca o‘rnida ta’kidlash mumkinki, Germaniya innovatsion rivojlanish yo‘lining o‘ziga xos xususiyatlari mavjud bo‘lib, aynan shu xususiyatlari bugungi kunda mamlakat milliy iqtisodiyotining barqaror iqtisodiy o‘shida ijobiy ta’sir ko‘rsatib kelmoqda.

Umuman olganda, xizmatlar bozorida maxsus iqtisodiy, texnik, muhandislik va boshqa shu kabi bilimlar vositasida ilmiy asoslangan xizmatlar salmoqli ulushga ega bo‘lib bormoqda. Xizmatlar ko‘rsatish faoliyati ijtimoiy, maishiy, inson ma’naviy ehtiyojlarini qondirishga va shuningdek, tashkilotlarni ishbilarmonlik ehtiyojlari sohasi, hattoki davlat va jahon hamjamiyatining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy ehtiyojlarini qanoatlantirishga yo‘naltirilgandir. Xizmatlar sektorini rivojlanish ko‘lami va dinamikasi, uni jamiyat ijtimoiy hayoti va xo‘jaligida tutgan o‘rni ilmiy omma tomonidan xizmatlar sohasida iqtisodiy tadqiqotlar ob’ektida ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu holat yuqorida ta’kidlab o‘tilgan tendensiyalar, shuningdek, zamonaviy iqtisodiy ilmiy tadqiqotlar xizmat deb nomlanuvchi spetsifik tovar xususidagi bilimlarni to‘liq qamrab olmagan.

Ko‘pchilik jahonning yirik industriyal mamlakatlarining asosiy maqsadi iqtisodiyotini yangi ilmiy, ochiq va texnologik ishlab chiqarmali iqtisodiyotdan foydalanib innovatsion rivojlanishga o‘tish hisoblanmoqda. Bunday mamlakatlarda ishlab chiqarish asosan ularning importga tobelikni ortishi asosiy rol o‘ynamoqda. Tahlillarga asosan, xorij mamlakatlarida innovatsion g‘oyalarni rivojlantirish uchun ilmiy izlanuvchi institutlarni roli beqiyosdir. Shuning uchun, innovatsion g‘oyalarni rivojlantirishda o‘z hissasini qo‘shayotgan institutlar nomlari, mulk egasi, davlatlar nomlari va ishlovchilar sonlari keltirilgan. Ulardan: Finlandiyada texnik izlanishlar markazi, davlat ixtiyorida, Norvegiyada SINTEF sanoat va ilmiy izlanish fondi, davlat mablag‘lari hisobiga, Germaniyada SINTEF sanoat va ilmiy izlanish fondi, xususiy fondni o‘z mablag‘lari hisobiga hamda Fraungofera jamiyati, davlat mablag‘lari hisobiga, Avstriyada Arsenal Research tashkiloti, xususiy mablag‘lar hisobiga, Ispaniyada Fedit Technology markazi, davlat va markaz mablag‘lari hisobiga,

Gollandiyada TNO Niderlanlar tashkiloti, davlat mablagʻlari hisobiga, AQSH larida Palo Al'to PARS ilmiy markaz, xususiy oʻz mablagʻlari 102 hisobiga tashkil etilgan. Shuningdek, ilmiy tadqiqot va izlanishlarni yoʻnalishlari jahondagi Evropa va Markaziy Osiyo mamlakatlaridagi holatlar tendensiyalar tahlil etilgan. Bunda ichki izlanish va ishlanmalar boʻyicha 2009-2014 yillarda Germaniyada 51 %dan 49%ga, Chexoslovakiya 24%dan 23%ga, Polshada 9 %dan 8%ga, Bolgariya 6%dan 5%ga, Ruminiyada 8%dan 4 foiz pasayish kuzatilgan, qolgan, Slovakiya davlatida 33%dan 36%ga, Vengriyada 15%dan 22% ga, ortishi kuzatilgan.

Xullas, mazkur mamlakatlarda ilmiy izlanishlar turlicha eʼtiborda ekanligini bildirmoqda. Innovatsion yoʻnalishlarni ikkinchi yoʻnalishi - bu tashqi izlanish va ishlanmalar boʻyicha Chexoslovakiya 19%dan 15%ga, Polshada 4%dan 3%ga pasayish tendensiyasi kuzatilgan, Germaniya, Slovakiya, Vengriya, Bolgariya, Ruminiya davlatlarida oʻsish kuzatilgan. Yuqori texnologiyalarga “yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xom-ashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qoʻshimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga oʻtkazish...” deb eʼtirof etishi ham uning muhimligini bildiradi. Tashkil etilgan tahlillar shuni koʻrsatmoqdaki, innovatsiya uchun yuqori texnologik ishlanmalar moliyalashtirilayotgan jami manbalardagi manbalar tarkibi ichida asosiy oʻrinni korporatsiyalar mablagʻlari va federal - shtatlar budjetlari hisoblanib, bular jami manbalarning 34 %ini, “Investor - angel” fond hisobiga esa 25%ini, universitetlar mablagʻlari hisobiga 3%ini, venchurli kapital hisobiga esa 4%ini tashkil qilgan. Demak, innovatsiyani rivojlantirish uchun asosiy manfaatdor davlat va yuridik shaxslar ekanligi maʼlum boʻldi.

Innovatsion jarayonlar doimiy barqaror rivojlanishi uchun infratuzilmaviy sharoitlar yaratilishi obʼektiv holatga aylanmoqda. Buning uchun bozor instrumentlari innovatsion gʻoyalarning shakllanishiga ijobiy taʼsir etishi lozim. Shuningdek, innovatsion jarayonlarni rivojlantirish uchun uni harakatga keltiruvchi instrumentlar (motivatsiya, sharoitlar, imtiyoz va hokazo)ni toʻgʻri tanlashni talab etadi. Har qanday iqtisodietining bosh boʻgʻinini ishlab chiqarish va xizmat koʻrsatish, axborot texnologiyalarning yangi

avlodi yoki asrini tashkil etishi bilan uni muntazam ravishda yuksaltirish, yangilash, ilg'or texnika va texnologiyalardan foydalanish, progressiv boshqaruv usullarini qo'llash, turli yo'nalishlarda samara keltiruvchi soha sifatida muhim o'rin tutadi.

Hozirgi kunda dunyo mamlakatlari o'rtasidagi innovatsion rivojlanishni, investitsion kapital oqimlarga ta'sir etuvchi omillarni tahlil etamiz. Xususan, jahonning Knight Frank konsalting kompaniyasining "Boylik to'g'risidagi hisoboti"da 2017 yilda qaysi shaharlarga shaxsiy investitsiyalar kiritish ma'qulligi borasida fikrlar bildirildi. Asosiy mezonlar sifatida ta'lim tizimi, turmush tarzi, infrastruktura, texnologiyalar va ko'chmas mulk ko'rib chiqildi. Ushbu reyting Forbes sahifalarida kengroq bayon qilingan. Xuddi shunday shaharlardan: 2015 yilda Amsterdam CITIE tadqiqotida jahonning besh eng zamonaviy shaharlari ro'yxatiga kiritilgan edi. Shuningdek, Niderlandiyaning kapitalizatsiyasi 1 milliard AQSH dollaridan oshadigan ilk kompaniyasi, Facebook, Spotify, AirBnB, Uber va Tesla mijozlariga xizmat ko'rsatuvchi Ayden to'lov bo'yicha yangi innovatsion biznes loyihalar (start up)i ham shu erda joylashgan. Ikkinchi shahar, Florida shtatining eng mashhur shahri quyoshli cho'milish havzalari, turistlar oqimi va boylarning shinam qarorgohlari bilan mashhur. Ayni paytda bu yerda yuqori texnologik aspekt jadal sur'atlar bilan rivojlantirilmogda. 2014 yilda bu yerga Microsoft ning innovatsion markazi ko'chib o'tdi. Art Basel Miami ning ochilishi bilan shaharda ko'plab yangi kvartallar, restoranlar va galereyalar paydo bo'ldi. Miami universitetining biznes maktabi va yuridik fakulteti reytinglarda borgan sayin yuqorilamoqda. Uchinchi shahar, Hindistonning yuqori texnologiyalashgan (xaytek) va yangi loyihalar(startaplar) poytaxtiga asta-sekin transmilliy korporatsiyalar – Uber, Airbus, Visa va boshqalar o'rnashmoqda. Bangalor qarorgohi joylashgan mahalliy gigantlar sirasiga Flipkart, InMobil va MuSigma kiradi. Bundan tashqari shaharda ko'plab yirik tadqiqot markazlari, jumladan, Hindiston ilmiy instituti joylashgan. To'rtinchi shahar, Berlinda har yili 40 mingdan ortiq yangi innovatsion biznes loyihalar (start up) ochiladi, yashash narxi esa Germaniyadagi eng past ko'rsatkichlardan birini tashkil etadi. Xizmat ko'rsatish va turizm sohasining rivoji tufayli shahar iqtisodiyoti Germaniyadagi eng yaxshi natijalardan birini qayd etmoqda. Beshinchi shahar, avtomobil sanoati, telekommunikatsiyalar, logistika va chakana (riteyl) xizmatlarning rivoji tufayli Meksika poytaxti katta miqdorda investitsiyalar jalb qilishda

davom etmoqda. 2000 yildan buyon ofislar bozori 200 foizga oshdi – Meksikada 170 ta yangi bino paydo bo‘ldi. Ayni paytda aeroport rekonstruksiyasiga mablag‘ yo‘naltirilmoqda, 2020 yillar boshida uning o‘tkazmalar imkoniyati yiliga 50 million yo‘lovchi va 550 ming reysni tashkil etishi kutilmoqda. Oltinchi shahar, Texas shtati poyxatini ba‘zan Kremniy tepaliklari deb atashadi. Oxirgi yillarda Ostinda davlat mablag‘lari ulushi katta iqtisodiyotdan texnologik etakchiga aylandi. Bu yerda Apple, Cisco Systems, Dell, HP, Facebook va Google o‘rnashdi. Shahar aholisi kuniga 150 kishiga ko‘paymoqda. Texas universiteti va boshqa oliygohlar shaharga bilimli va saviyali yoshlarni jalb qilmoqda. Yettinchi shahar, 2036 yilga kelib, Melburn aholi soni bo‘yicha Avstraliyaning eng yirik shahri – Sidneydan o‘zib ketishi kutilmoqda. Economist Intelligence Unit reytingida Melburn yashash uchun qulay shaharlar orasida birinchi o‘rinni egallab turibdi. Ofis bozori allaqachon Sidneydagidan o‘tib ketgan, shaharning markaziy qismida ishlovchilar soni oxirgi 10 yilda 24 foizga o‘sgan.

Demak, xorijiy mamlakatlarda innovatsion jarayonlarning ahamiyatli tomonlari deb quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

- valyutaviy barqaror va kapital oqimini ta‘minlaydi; - innovatsion boshqarish mexanizmlari kirib keladi;

- yangi g‘oyalarni olib kirishda rag‘batlantirish mexanizmlari kirib keladi;

- makroiqtisodiy barqarorlik hukm surish orqali ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga barham beriladi kabi ustuvor vazifalar o‘z yechimini topadi.

Demak, innovatsion jarayonlarning rivojlanishi milliy iqtisodiyotga xorij kapitalining kirib kelishini ta‘minlaydi, bu o‘z navbatida mamlakatimizning makroiqtisodiy barqarorligini ta‘minlashda uni harakatga keltiruvchi omil bo‘lib hisoblanadi.

14.3. Ta‘lim bozoriga innovatsion mahsulotlar va xizmatlarni olib chiqish strategiyalari

Mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy va huquqiy islohatlarning yakuniy natijalari iqtisodiyot tarmoqlarining barcha jabhalarida, shuningdek, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining samaradorligini ta‘minlashda ham o‘z aksini topmoqda. Mamlakatimizni 2017-2021 yillarga rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha

strategiyasining ishlab chiqilganligi va ushbu strategiyada: “Ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag‘batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil” qilish masalalarining belgilanganligi bu yo‘nalishda albatta rivojlangan mamlakatlar tajribasini o‘rganish va tahlil qilishni taqozo etishi mumkin. Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlar tajribasida innovatsion faoliyatni tashkil qilish va qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha xalqaro tajribani o‘rganish masalasi nafaqat korxonada darajasida balki mikroiqtisodiy va makroiqtisodiy miqyosda ham kompleks qo‘llab-quvvatlanayotganini ko‘ramiz.

Mamlakatimizni yanada rivojlantirish maqsadida qabul qilingan 2017- 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasining “Tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish, jumladan yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo‘shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tkazish orqali sanoatni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish” borasida amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ustuvor vazifalardan kelib chiqqan holda amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jumladan, 2017–2021 yillarda O‘zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasining. Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlari 3.1.-bo‘limi Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o‘sish sur‘atlarini saqlab qolish, 9-bandida xizmatlar ko‘rsatish sohasini jadal rivojlantirish, yalpi ichki mahsulotni shakllantirishda xizmatlarning o‘rni va ulushini oshirish, ko‘rsatilayotgan xizmatlar tarkibini, eng avvalo, xizmatlarning zamonaviy yuqori texnologik turlari hisobiga tubdan o‘zgartirish nazarda tutilganligi xizmatlar sohasida boshqaruv hisobini to‘g‘ri va aniq tashkil etishni taqozo etadi. Zamonaviy xizmatlar bozori uchun nafaqat o‘sish tendensiyasi, balki moddiy ishlab chiqarish mahsulotiga nisbatan ildam rivojlanib borayotgan hamda xizmatlar diversifikatsiyasini tobora kengayib borayotganligi bilan ahamiyatlidir. So‘nggi o‘n yillikda

kompyuter axborot texnologiyalari va telekommunikatsiya sohasida o‘nlab yangi xizmatlar vujudga keldi.

Hozirgi iqtisodiy nobarqarorlik, biznes-modellarning va texnologiyaning yuqori sur‘atda o‘zgarishi, mahsulotlarning hayotiylik davrining tezlashishi korxonalar raqobatbardoshligini innovatsiyalardan foydalanmay turib oshirishning imkoni mavjud emasligini isbotlamoqda. Korxonalar raqobatbardoshligi uning ma‘lum bir sohada boshqa raqib korxonalardan ustunligini anglatadi. M.Porterning fikricha, raqobatbardoshlik o‘z navbatida, resurslardan samarali foydalanishni aks ettiradi. Korxonalar raqobatbardoshligini oshirish yo‘llaridan biri innovatsiyalarni ishlab chiqish va ulardan foydalanish hisoblanadi. Shuningdek, bozor sharoitlarining doimiy o‘zgarishi marketingda innovatsiyalarni qo‘llash zaruratini oshirmoqda. Inqirozli vaziyatlar sharoitida iste‘molchilar ehtiyojiga tayangan holda mahsulot ishlab chiqarish, korxonani bozorda raqobatbardoshligini oshiradi va o‘z faoliyatini samarali amalga oshirish imkoniyatlarini beradi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, texnologik innovatsiyalar uchun moliyaviy resurslar bilan bog‘liq muammolar yuzaga kelganda, innovatsion marketing korxonaning raqobat kurashida asosiy dastak bo‘lib xizmat qiladi. Korxonaning bozor muhitidagi faoliyati uning mijozlari tomonidan belgilanadi. Agar, mijozlar korxonalar mahsulot va xizmatlarini ularni yaratish uchun ketgan xarajatlarga nisbatan ko‘proq baholasa, biznes rivojlanadi, aks holda unga tashqi yordam zarur bo‘ladi yoki bunday korxonalar inqirozga yuz tutadi. Bu borada P.Druker quyidagi fikrni bildirgan: “biznesning asosiy maqsadi mijozlarni jalb qilish bo‘lganligi sababli, korxonaning ikkita va faqat ikkita asosiy funksiyasi mavjud: marketing va innovatsiya”.

Tadqiqotlarga ko‘ra, innovatsion marketing yangi mahsulotlar, uskunalar, xizmatlar va yangi texnologiyalarni ishlab chiqish hamda ularni bozorda realizatsiya qilish uchun yangi marketing usullaridan foydalanish bilan bog‘liq. Korxonalar faoliyatini tahliliga asosan, marketingda innovatsiyalardan foydalanish, iste‘molchilar talabini to‘liq qondirish hamda yangi bozorlarni egallash imkoniyatini beradi. Ilmiy izlanishlar natijasida shu narsa ma‘lum bo‘ldiki, innovatsiya o‘z ahamiyatiga ko‘ra quyidagi ikki guruhga ajratiladi:

1. **Shakliga ko‘ra innovatsiya:** mahsulot innovatsiyasi (innovatsion faoliyatning moddiy natijasi), innovatsion xizmatlar (nomoddiy natija), jarayon va texnologik innovatsiya (texnologiyaning

o'zgarishi), kadrlar innovatsiyasi hamda yangi yoki takomillashtirilgan ishlab chiqarish tizimlari.

2. **Yangilik darajasiga ko'ra innovatsiya:** inkremental (quyi, o'suvchi), modulli, arxitekturali va radikal (yuqori). Binobarin, innovatsiyalar yangilikni tavsiflovchi hamda samara keltiruvchi mahsulotlarda, xizmatlarda va jarayonlarda turli darajadagi o'zgarishlarni nazarda tutadi.

O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, texnologiyaning rivojlanishi innovatsion boshqaruv hamda innovatsion marketing bilan birgalikda borishi lozim. Ularga quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Texnologik innovatsiyalarni yuritish shakllari va yangi bozorlarni egallash.

2. Iste'molchilar faolligini rag'batlantirishning yangi usullari ishlab chiqish.

3. Kombinatsiyalashgan innovatsion marketing.

Makroiqtisodiy nuqtai nazardan o'rganilganda, bir-qator muammolarni innovatsiyalar yordamida yechish mumkin. Yaqin yillargacha firmalar o'z daromadlarini ekstensiv rivojlanish, sodda qilib aytganda, ishlab chiqarilayotgan tovarlar sonini ko'paytirish hisobiga oshirib kelgan. Rivojlangan mamlakatlarda aholi sonining o'sishidagi to'xtashi mazkur mamlakatlar iqtisodiyotida innovatsiyalardan keng va samarali foydalanishni taqozo etgan bo'lsa, yana bir omil sifatida ishlab chiqarish xom-ashyosi baholarining o'sishi, innovatsion jarayonlarni tezlashtirishda muhim turtki bo'lganligini kuzatish mumkin.

Innovatsiyalar o'z navbatida, bir-necha turga bo'linadi va ularning tizimli klassifikatsiyalanishi T. Robertsonning fikriga ko'ra, quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Uzlüksiz innovatsiyalar.

2. Uzlüksiz dinamik innovatsiyalar.

3. Uzlukli innovatsiyalar.

Uzlüksiz innovatsiyalar – mavjud mahsulotlar variatsiyasini o'zida aks ettiradi. Ushbu innovatsiyalar iste'molchining mavjud shakllanib kelgan an'anaviy xatti-harakatiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi. Uzlüksiz dinamik innovatsiyalar - yangi mahsulot yoki mavjud mahsulotlar modifikatsiyasi bo'lib, ular iste'molchi xatti-harakatini ifodalamaydi. Uzlukli innovatsiyalar - iste'molchi hatti-harakatini butunlay o'zgartirib yuboruvchi yangi mahsulotlar bilan bog'liq jarayondir.

Yangi axborot texnologiyalari uzluksiz innovatsiyalar hisoblanib,

iste'molchi xatti-harakatini tubdan o'zgartiradi. Bunga misol sifatida turli xil tovar va xizmatlarni uydan chiqmasdan turib, internet orqali xarid qilishni keltirish mumkin.

Uzluksiz yoki uzluksiz dinamik innovatsiyalar eng samarali innovatsiyalar hisoblanib, bunday mahsulotni joriy qilishda iste'molchi uchun yangi tovar va xizmatning ahamiyati, zaruratini tushuntirish uchun qo'shimcha xarajatlarni amalga oshirishni talab qilinmaydi.

Innovatsion mahsulot, o'z navbatida, jismoniy hamda axborot omillari bilan tavsiflanadi. Zamonaviy iste'molchi tomonidan ma'lum bir jismoniy xususiyatlari yig'indisi sifatida qaraladigan innovatsion tovar iste'molchilar uchun jozibali emas, shu sababli, ularga bo'lgan talab ham yuqori emas.

Iste'molchi, birinchi navbatda, uning mahsulotning jismoniy, axborot, yetkazib berish shartlari kabi bir qator xususiyatlari bo'yicha istagini ifodalovchi mahsulotning umumiy konsepsiyasini qabul qilishi lozim. Iste'molchi umidining ustunligini engish uchun qo'shimcha foydani keltiradigan kengaytirilgan mahsulot konsepsiyasi ishlab chiqiladi. Yangi mahsulot muvaffaqiyati, E.Rodjersning fikricha, quyidagi ko'rsatkichlarga bog'liq: nisbiy ustunlik, moslilik, murakkablik, mahsulotni tajriba qilib ko'rish imkoniyati va ommaboplik. Nisbiy ustunlik ko'rsatkichida asosiy e'tiborni mahsulotning ob'ektiv xususiyatiga emas, balki iste'molchining muhim ehtiyojlariga qaratiladi. Moslilik iste'molchi tomonidan innovatsiyalarni qabul qilishdagi eng muhim va muammoli omil hisoblanadi.

Shuningdek, moslilik mahsulotning iste'mol xususiyatlari iste'molchining hayot tarzi, etnik me'yorlari va hayotiy qoidalariga mos kelishi hamdir. Mahsulotning murakkabligi mahsulot iste'mol xususiyatlari, hamda uni iste'molchi tomonidan qo'llashning murakkabligini tez va oson anglash darajasidir. Odatda, mahsulotning tatbiq etish qanchalik murakkab bo'lsa, uning iste'molchilar orasida tijorat muvaffaqiyatiga erishish ehtimolligi shunchalik past bo'ladi. Mahsulotni muvaffaqiyatga erishishdagi zaruriy shartlardan yana biri - bu, uni sinovdan o'tkazishdir. Buning uchun reklama namunalarini, kompyuter dasturlarining demo-versiyalarini tarqatish maqsadga muvofiq bo'ladi. Va nihoyat, ommaboplik potensial iste'molchilar uchun yangiliklardan foydalanish natijalarining aniqligidir. Amalda, innovatsiyalarni reklama qilishda mashhur shaxslardan foydalanish orqali ommaboplikka erishish mumkin.

Ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, innovatsion marketing konsepsiyasi, bozorni tadqiq qilish asosi hamda korxonalar raqobatbardosh strategiyasini izlash hisoblanadi. Innovatsiyalarni boshqarishga marketing orqali yondashuv kompleks qaraladi va u asosan, ishlab chiqaruvchi hamda iste'molchi nuqtai nazaridan o'rganiladi. Innovatsion marketing o'z navbatida innovatsion strategiyani ishlab chiqishni, bozorni tahlil qilish va operativ marketingni o'z ichiga oluvchi etti asosiy bosqichdan iboratdir.

Innovatsion marketingning muhim shakllaridan biri - strategik hamda operativ marketing hisoblanadi.

Strategik innovatsion marketingning asosiy yo'nalishlaridan biri bozorga yangiliklarni kiritish strategiyasini ishlab chiqishdan iboratdir:

- innovatsion marketing faoliyati dasturi va rejalarini ishlab chiqish;
- marketing innovatsiyalarini ishlab chiqish va ularni qo'llash jarayoni ustidan kuzatuvni amalga oshirish;
- mahsulotni ishlab chiqishdan iste'molchilarga xizmat ko'rsatishgacha yagona innovatsion siyosatni amalga oshirish;
- korxonalar ichida va tashqarisida innovatsion faoliyatni muvofiqlashtirish;
- malakali xodimlar yordamida marketing innovatsiyalarini ishlab chiqish amaliyotini muntazam takomillashtirishni ta'minlash;
- innovatsion marketing muammolarini kompleks yechish uchun maqsadli guruhlarini shakllantirish.

Korxonalar innovatsion faoliyatining asosiy vazifalaridan biri – yuqori menejment bilan asosiy innovatsion marketing strategiyasini shakllantirish, uni bozor segmenti bo'yicha joylashish chegarasini aniqlash, amalga oshiruvchi ijrochilarni tayinlash, bozor munosabatlarining har bir ishtirokchisi uchun ma'lum amaliy direktivni amalga oshirish muddatini belgilashdan iborat. Shu sababli, strategik marketing tadqiqotlari tarkibiga korxonalar innovatsion siyosatining bo'lagi bo'lgan, innovatsion marketing jarayonlarining asosiy tizimli xususiyatlari kiradi.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, bozorga yangilikni kirish strategiyasi va taktikasi marketing tadbirlarining muhim yo'nalishlaridan hisoblanadi. U o'zida yangi mahsulotlarni bozorlarda joylashtirish va sotish yo'llarini shakllantirishga asoslangan yangilikning raqobatbardosh strategiyasini o'z ichiga oladi.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash lozimki, innovatsion marketing -

korxonaning ishlab chiqarishni takomillashtirish va bozor sharoitiga ta'sir ko'rsatishga asoslangan faoliyatidir. Izlanishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, innovatsiya hayotiy davrining har bir bosqichi turli marketing usullarini va yondashuvlarini, turli strategiya va taktikani talab qiladi. Innovatsion marketing tadbirlari tizimi faqatgina ishlab chiqarishni yangilash bilan emas, balki kapitalni jamlanishi va oqimi dinamikasi bilan uzviy bog'langan.

Innovatsion marketing raqobatchilariga nisbatan ko'proq foyda olishni istagan korxonalar uchun muhim bo'lib, innovatsiyalarga va yangiliklarga asoslangan ustun raqobat strategiyasini shakllantiradi. SHuningdek, innovatsion marketing faqatgina bozordagi yangi mahsulotni yoki mavjud mahsulotni realizatsiya qilish emas, balki yangi texnologiyalardan: yangi mahsulot yoki texnologik jarayon bo'yicha ixtiro va nou-xaular uchun litsenziyalarni sotish hamda uni tayyorlash uchun uskunalarni takomillashtirishni nazarda tutadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Innovatsion marketing nima?
2. O'zbekistonda innovatsion menejment strategiyalarini amalga oshirishning qaysi jihatlarini ajratib ko'rsatish mumkin?
3. Innovatsiyalar qanday turlarga ajratiladi (T.Robertsonning fikriga ko'ra)?
4. Strategik innovatsion marketingning mazmunini aytib bering?
5. Shakliga ko'ra innovatsiya turlarini aytib bering?
6. Yangilik darajasiga ko'ra innovatsiya turlarini aytib bering?

GLOSSARIY

Iqtisodiy faoliyat - bu inson tirikchiligini ta'minlash usullari va vositalari majmuidir.

Boshqaruv-bu tanlov, karor kabul kilish va uning bajarilishini nazorat etish jarayonidir.

Boshqaruv uslubi – bu boshqaruv jarayonida yuzaga chiqadigan muammolarni hal qilish usullari, yo'llari majmuidir.

Vazifa - esa o'z faoliyat doirasidan tashqarida ham bo'lishi mumkin.

Daromad – korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va ayrim shaxslarning biror faoliyat evaziga oladigan foydalarning ma'lum qismini pul yoki moddiy boylik sifatida davlat hisobiga kelib tushishi.

Innovatsiya – yangilik, yangi ko'rinishdagi buyumlarni texnologiyani ishlab chiqarishga joriy etish va ommalashtirishga qaratilgan ijodiy faoliyati natijasi.

Professional ta'limda marketing — bu o'quv muassasalari bitiruvchilarining mehnat bozoridagi reytingining yetarli darajada yuqori bo'lishini va ularning mulkchilikning turli shakllaridagi korxonalarda ishga joylashishlari darajasining yuqoriligini ta'minlovchi ta'lim jarayonini tashkil etish va amalga oshirish bilan bog'liq barcha masalalarni o'rganishga qaratilgan tadbirlar tizimi tushuniladi.

Marketing – inglizcha so'z bo'lib, «market» bozor. Bozor holatini chuqur o'rganish, oldindan baholarni bilgan holda mol ishlab chiqarish va sotuvni tashkil qilish orqali foyda olishni ta'minlash.

Marketing muhiti – bu firmadan tashqarida faoliyat ko'rsatadigan va marketing xizmati rahbariyatining tegishli mijozlar bilan muvaffaqiyatli hamkorlik o'rnatish va rivojlantirish imkoniyatlariga ta'sir ko'rsatuvchi faol subyektlar va kuchlar yig'indisidir.

Menejment – iqtisodiy munosabatlar ustuvor bo'lgan sharoitlarda muvaffaqiyatli boshqarishni tashkil etish.

Motivlashtirish - bu ruhiy omil bo'lib, shaxs faolligining manbai, sababi, dalili va har xil ehtimollaridir. U xodimlarni jonli mehnat faoliyatiga rag'batlantiruvchi kuchli vositadir.

Missiya – tashkilotning asosiy va umumiy maqsadi tushuniladi.

Ta'limda marketing tadqiqotlari - bu ta'lim tizimida marketing xizmatiga doir muammolar bo'yicha ma'lumotlarni to'plash, qayd etish va tahlil qilish jarayonidir.

Ta'lim menejmenti – bu ilmiy asosda tashkil etilgan, o'ziga xos pog'onaviylikka asoslangan boshqaruvdir.

Ta'lim xizmatlari - inson faoliyatining muayyan bilimlar yig'indisini olish natijasida qo'lga kiritilgan foydali samarani, shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarni qondiruvchi, bozor va nobozor munosabatlarni mujassamlovchi aralash ne'mat.

Ta'limda xizmatlari marketing - bu ta'lim oluvchilarning muayyan sifat va xususiyatlarini shakllantirishga qaratilgan ta'lim maqsadlariga erishishda ta'lim jarayonida amalga oshiriladigan tadbirlar majmuasiga ko'rsatiladigan xizmatlardir.

Ta'lim xizmatlari bozoridagi talab - biz xaridorlarning muayyan miqdor va sifatidagi ta'lim xizmatlariga to'lov qobiliyatiga ega ehtiyojni tushuniladi.

Ta'lim xizmatlari bozoridagi taklif – ta'lim muassasasi tomonidan ma'lum davr mobaynida muayyan narxda ko'rsatishi mumkin bo'lgan ma'lum sifatidagi ta'lim xizmatlari miqdorini tushunamiz.

Rahbarning ish uslubi – bu boshqaruv jarayonida u yoki bu masalani hal qilishda uning o'ziga xos yondoshishidir.

Strategiya – grek so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «general maxorati» ma'nosini bildiradi.

Funksiya — bu lotincha so'z bo'lib, biror kimsa yoki narsaning ish, faoliyat doirasi, vazifasi degan ma'nolarni bildiradi.

Ehtiyoj - odamlarni harakatga intiltiruvchi, qo'zg'atuvchi motivdir.

Davlat ijtimoiy ta'minoti – bu, O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini keksayganda, kasallik ro'y berganda, mehnatga layoqatini qisman yoki butunlay yo'qotganda, boquvchisini yo'qotganda, shuningdek, bolali oilalarni moddiy ta'minlash va ularga xizmat ko'rsatish davlat tizimidir.

Jamoa - bu birgalikda mehnat qiladigan shaxslar guruoi bo'lib unda kishilar bir-birlari bilan shunday o'zaro harakat qiladilarki, har kim boshqa shaxsga murojaat qiladi, ayni vaqtda uning ta'sirini ham his qiladi.

Inson resurslari - bu zarur uquv-farosatga, bilim va mahoratga, ishlash qobiliyati va malakasiga ega bo'lgan jamiyat a'zolari, mehnat ahlidir. Boshqacha aytganda inson resurslari haqiqiy va salohiyatli hodimlardan iborat.

Inson omili - tashkilot va muassasalarning birgalikda faoliyat kechirishi uchun birlashgan kishilardir. Tarkibiy jihatdan u shaxs, ishchi guruhi, mehnat jamoasidir.

Inson kapitali - invetsitsiyalar natijasida shakllangan bilimlar, ko'nikmalar, malakalar va sabablar zahirasidan iborat bo'lib, u shaxsning jismoniy. Aqliy va psixologik sifatlari hamda qobiliyatlarini aks ettiradi.

Inson kapitaliga investitsiya qilish deganda, odatda malakaviy qobiliyatni, demakki, mehnat unumdorligini oshirishga yo'naltirilgan har qanday harajat tushunilib, u ta'lim olishga xarajatlarni, ish qobiliyati va mehnat unumdorligini ta'minlaydigan sog'liqni saqlashga qilinadigan

Modellashtirish- bilish ob'ektlari (fizik hodisa va jarayonlar) ni ularning modellari yordamida tadqiq, qilish mavjud predmet va hodisalarning modellarini yasash va o'rganishdir.

Innovatsiya- (ing. Innovationas - rejalashtirish yangilik, ixtiro) - 1) texnika va texnologiya avlodlarini davolashni ta'minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag'lar;

Inson resurslaridan ekstensiv foydalanish - ishchilar umumiy sonining, mehnatga layoqatli aholi bandligining o'sishi, mehnatga layoqatlilik davrining uzunligi, ish vaqtining uzunligi bilan ifodalanadi.

Inson resurslaridan intensiv foydalanish - mehnat faoliyati samarasini oshirishni bildiradi va u mehnat unumdorligiga asoslanadi.

Iqtisodiy faoliyat - bu inson tirikchiligini ta'minlash usullari va vositalari majmuidir.

Ish – bu tabiat va inson tomonidan birlashgan kuchlarning ob'ektiv natijasidir.

Ishchi kuchi - bu insonning jismoniy va aqliy qobiliyatlari yig'indisi, uning mehnatga layoqati bo'lib, iqtisodiyotda band bo'lgan mehnat resurslarining foydalanilayotgan qismidir.

Ishchi kuchini takror ishlab chiqarish - bu insonning aqliy va jismoniy qobiliyatlarining uzluksiz ravishda tiklanib borishi, doimiy

ravishda uning bilim malaka saviyasini ko'tarilib, yangilanib borishidir.

Ishchi kuchi sifatining ko'rsatkichi - ishchi kuchining ma'lumot darajasi va ishlab chiqarish tajribasi hisoblanadi.

Ish o'rni – bu ishlab chiqarish makonining bir qismi bo'lib, unda barcha asosiy va yordamchi texnologiya uskunalari, moslamalar, ish mebellari va maxsus qurilmalar joylashgan va ular muayyan turdagi ishlarni bajarish uchun mo'ljallangan bo'ladi.

Iqtisodiy faol aholi - bu aholining tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish uchun ishchi kuchini taklif etishni ta'minlaydigan qismi. Iqtisodiy faol aholi soni ish bilan bandlarni va ishga joylashishga muhtoj shaxslarni o'z ichiga oladi.

Ish haqining shakllari va tizimlari – bu, mehnatning miqdor natijalari va sifatiga (uning murakkabligi, intensivligi, shart-sharoitlariga) bog'liq ravishda ish haqini belgilash mexanizmidir.

Ijtimoiy institut – bu, odamlarning birgalikdagi faoliyatini tashkiliy tuzilma tarzida tashkil etishning barqaror shakli yoki normativ jihatdan tartibga solinadigan qoidalar tizimidan iboratdir.

Kadrlarni rejalashtirish - bu odamlarga zarur vaqtda kerakli miqdordagi ish o'rinlarini ularning qobiliyatlari, mayllari va ishlab chiqarish talablariga muvofiq ta'minlab berish hisoblanadi.

Karlarni qayta tayyorlash - korxonada xodimlari tomonidan yangi kasbni o'zlashtirishdir.

Mutaxassislar - bu boshqaruvga doir qarorlar tayyorlash va ishlab chiqish funksiyasini bajaruvchi xodimlardir.

Omillar– bu, mehnat unumdorligining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadigan harakatlantiruvchi kuchlar yoki sabablaridir.

Sabab - insonning nima uchun harakat qilishini ko'rsatadigan, faoliyatga ichki undovchi narsa bo'lib, u muayyan ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq.

Shaxsiy omil - faoliyat ko'rsatadigan (harakatda amalga oshiriladigan) ishchi kuchi bo'lib, o'z sifat ko'rsatkichlarining majmui bilan qarab chiqiladi.

Shaxsning ehtiyoji - insonda harakatga intilishini vujudga keltiruvchi biron narsaning yo'qligini anglashdir.

Ehtiyojlar – bu, shaxsning yashashi va o'zini-o'zi saqlashiga doir zarur vositalar va shart-sharoitlar yaratish to'g'risidagi g'amxo'rlik

qilishi, yashash muhiti bilan barqaror muvozanatni saqlashga intilishdir.

Yalpi milliy mahsulot (YAMM)- bu bir yil davomida pirovard natijada yaratilgan va bozor narxida hisoblangan barcha mahsulot va hizmatlardir.

Qobiliyat - bu xodimda o'ziga yuklangan vazifalarni bajarish uchun kasb malakasi mavjudligi, etarli darajadagi jismoniy kuch quvvat va chidamlilik, uquvlilik, umumiy madaniyat borligi va shu kabilar kiradi.

Qiziqish - shaxsning u yoki bu narsaga qaratilgan bilish ehtiyojining namoyon bo'lish shakli bo'lib, bu narsa ijobiy his-tuyg'u uyg'otishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. PF-4947-sonli 2017 yil 7 fevral.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori, O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, PQ-2909-sonli, 18-son, 313-modda, 2017 yil 20 aprel.

3. Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O‘zbekiston YOshlar ittifoqi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 05.07.2017 y.

4. Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. PQ-3775 23-son, 474-modda. 05.06.2018 y.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 25 yanvardagi “Umumiy o‘rta, o‘rta maxsus va kasb-hunar ta’limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 5313-son Farmoni.

6. Bakirova G.X. Psixologiya effektivnogo strategicheskogo upravleniya personalom: uchebnoe posobie.-M.: YUNITI-DANA, 2008.-591s.

7. Batdenko V.I. Standarti v neprerivnom obrazovanii: Konseptualniye, teoreticheskie i metodicheskie problemi. - M.: Issledovatel'skiy sentr problem kachestva podgotovki spetsialistov. 1999 g.

8. Berdennikova N.G., Medensev V.I., Panov N.I. Organizatsionnoe i metodicheskoe obespechenie uchebnogo protsessa v vuze. Uchebnoe posobie. - SPb, D.A.R.K. 2006. -208 s.

9. Vachukov D.D., Kislyakova N.A. Praktikum po menedjmentu: delovie igri. Uchebnoe posobie. – M.: Vis. Shk. 1998 g.

10. Porath, Y. (1967), “The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earnings” Journal of Political Economy 67(4): 352-365.

11. P. Arcidiacono, P. Bayer and A. Hizmo, (2010) “Beyond Signaling and Human Capital: Education and the Revelation of

Ability” American Economic Journal: Applied Economics, 2(4), pp. 76-104.

12. Becker, G.S. (1962). “Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis,” Journal of Political Economy 70, pp. 9-49.

13. Angrist, J. and A. Krueger (1991) “Does compulsory school attendance affect schooling and earnings?”, Quarterly Journal of Economics, pp. 979-1015.

14. Akramov T.A. Innovatsion marketing – korxonalar raqobatbardoshligini oshirishning muhim omili.// “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 2, mart-aprel, 2014 yil.

15. Gordeeva D.S. Ekonomika obrazovaniya : uchebnoe posobie dlya studentov / D.S. Gordeeva, N.A. Degtyareva. – Chelyabinsk: – Sitsero, 2017. – 95s. ISBN 978-5-91283-868-2

16. Yo‘ldoshev N.Q., Nabokov V.I. Menejment nazariyasi. Darslik. – T.: TDIU, 2013. - 433 b.

17. Yo‘ldoshev N.Q. Strategik menejment. Darslik. –T.: TDIU, 2013. -230 b.

18. Yo‘ldoshev N.Q., Azlarova M.M., Xodjamuratova G.Yu. Menejment va marketing asoslari. O‘quv qo‘llanma. –T.: TDIU, 2012.-258 b.

19. Kibanov A.YA., Zaxarov D.K., Konovalova V.G. Etika delovyx otnosheniy. Uchebnik. M.: INFRA-M, Visshee obrazovanie. 2005. – 368 s.

20. Korznikova G.G. Menejment v obrazovanii. Prakticheskiy kurs. - M.: Akademiya, 2008.-288 str.

21. Maxmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. - T.: 2007. -230 b.

22. Moreva N.A. Texnologii professionalnogo obrazovaniya. M.: Izdatelskiy sentr Akademiya.- 2008. 432 s.

23. Nikulenko T.G. Psixologiya menedjmenta. -Rostov na Dlnu.: Feniks. 2007. – 349 s.

24. Osnovi ekonomiki obrazovaniya. Uchebnoe posobie – M.: Mir nauki, 2017.– Rejim dostupa: <http://izd-mn.com/PDF/19MNNPU17.pdf> – ISBN 978-5-9500228-6-9

25. Raxmonov N.R. Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda oliy ta'lim tizimining roli. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2020 yil.

26. Teshaboev T.Z. Oliy ta'lim tizimida innovatsion faoliyatni axborot texnologiyalari asosida takomillashtirish yo'llari. -// Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 2018 yil.

27. Peregudov L.V.Saidov M.X. Oliy ta'lim menejmenti va iqtisodiyoti. - T.: Moliya, 2005.

28. Raxmatullaeva D.R. Ta'lim menejmenti va marketingi. – T.: 2020. -98 b.

29. Rejapov X. Oliy ta'lim tizimida xorij tajribasi va ulardan foydalanish imkoniyatlari. //Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. № 2, mart-aprel, 2017 yil.

30. Samoukin A.I., Samoukina N.V. Ekonomika i psixologiya biznesa. Dubna.: Feniks, 2001. – 160 s.

31. Sergeev I.S. Osnovi pedagogicheskoy deyatelnosti. Uchebnoe posobie. – SPb.: Piter, 2004. – 316 s.

32. Traynev V.A., Dmitriev S.A. Menejment i marketing v obrazovanii, nauke i proizvodstve i ego informatsionnoe obespechenie. Metodologiya i praktika. - M.: Universitet informatizatsii i upravleniya. 2008.

33. Qosimova D.S. Menejment nazariyasi. Darslik. – T.: Tafakkur bo'stoni, 2011. - 335 b.

34. Umarxodjaeva M.G. Operatsion menejment. O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2017.

35. Fatxatdinov R.A. Strategicheskiy marketing. – M.: Piter. – 2006.

36. Fayzullaeva N.S. Ta'lim iqtisodiyoti va menejmenti. – T.: LESSON PRESS, 2020. -205 b.

37. Fayzullaeva N.S. Islamov A. Ekonomika i menedjment v obrazovanii.- T.: TDIU 2019.

38. Hakimova M.F. Zamonaviy iqtisodchining shaxsi. – T.: IQTISODIYOT, 2019.-110 b.

39. Sherbatix Yu.V. Psixologiya predprinimatelstva i biznesa. Uchebnoe posobie. – M.: SPb.: Piter, 2009. – 304 s.

40. Yusupov B. Uzbekistonda innovatsion faoliyatni rivojlantirishda kichik tadbirkorlik imkoniyatlaridan foydalanish.// Xalqaro moliya va hisob ilmiy elektron jurnali. № 2, aprel, 2018 yil

MUNDARIJA

	Kirish.....	3
I BOB.	“TA’LIM IQTISODIYOTI” FANINING MAQSAD VA VAZIFALARI	
1.1.	Kursning dolzarbligi, maqsad va vazifalari.....	6
1.2.	Ta’lim jarayonining tuzilishi	12
1.3.	Ta’lim iqtisodiyotida asosiy tushuncha va ta’riflari.. ..	15
1.4.	Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida oliy ta’limning tutgan o’rni va ahamiyati.....	19
II BOB.	OLIY TA’LIM MUASSASASINI BOSHQARISH	
2.1.	Ta’lim muassasalarida innovatsion boshqaruv.....	24
2.2.	Ta’lim muassasalarida innovatsion boshqaruv	29
2.3.	Ta’lim tarbiya jarayonini baholashning innovatsion yo‘nalishlarini o‘rganish	32
III BOB.	Ta’lim iqtisodiyotida bilimlarni boshqarish tizimi	
3.1.	Bilimlarni boshqarish tushunchasi.....	35
3.2.	Bilimlar differentsiatsiyasi va farqlash.....	38
3.3.	Bilimlarni boshqarish jarayonining asosiy muammolari	41
IV BOB.	TA’LIM IQTISODIYOTIDA INSON OMILI	
4.1.	Korxonada inson resurslarining samaradorligini belgilovchi omillar.....	44
4.2.	Insonning innovatsion potensialini amalga oshirish shartlari.....	52
4.3.	Oliy o‘quv yurtining ilmiy va intellektual salohiyati.....	56

V BOB.	Rivojlangan xorijiy mamlakatlar oliy ta'lim iqtisodiyotini boshqarish	
5.1.	Xorijiy davlatlardagi bakalavr va magistrnlarni tayyorlash tajribasi.....	59
5.2.	Rivojlangan mamalakatlarda oliy ta'limni moliyalashtirish.....	61
5.3.	Halqaro hamkorlik va bitimlar.....	62
VI BOB.	Iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida inson kapitali	
6.1.	Inson kapitali sifatiga quyilgan yangi talablar.....	65
6.2.	Inson kapitliga investitsiyalar: ta'lim va ilm.....	67
6.3.	Inson kapitalini baholash.....	69
6.4.	Inson kapitaliga ehtiyoj.....	70
VII BOB.	Oliy ta'limda marketing faoliyatini boshqarish	
7.1.	Oliy ma'lumotli mutaxassislariga bo'lgan talabni belgilash.....	73
7.2.	Ta'limda marketing faoliyati va uni tashkil etish tamoyillari.....	75
7.3.	Marketing tadqiqotlarini o'tkazish.....	79
VIII BOB.	Oliy ta'lim iqtisodiyoti	
8.1.	Oliy ta'lim tizimini moliyalashtirish.....	85
8.2.	OTMni budjet hisobidan moliyalashning asosiy yo'nalishlari.....	88
8.3.	Oliy ta'lim muassasalarining iqtisodiyoti va tashkiliy mazmuni.....	90
IX BOB.	Oliy ta'lim muassasalarini moliyalash vositalari	
9.1.	Oliy ta'lim muassasalarining rivojlantirishda budjetdan tashqari mablag'lari.....	96
9.2.	Oliy o'quv muassasalarini tashqi iqtisodiy faoliyatini kengaytirish.....	99
9.3.	Ta'lim sohasida soliq siyosatini rivojlantirish.....	105
X BOB.	Ta'lim muassasasining iqtisodiy faoliyatini liberallashtirish	
10.1.	Ta'lim muassasasi budjetdan tashqari moliyaviy mablag'lar.....	108

10.2.	Ta'lim muassasalarini budjetdan tashqari faoliyatini boshqarish.....	114
10.3.	Ta'lim sohasida kreditlar olish.....	121
XI BOB	Ta'lim muassasasining budjeti	
11.1.	Ta'lim budjeti va monitoring tushunchalari.....	125
11.2.	Ta'lim muassasasini moliyalash tartibi.....	132
11.3.	Ta'lim muassasasini moliya bo'limlarining faoliyati.....	138
XII BOB	Kasbiy kompetentlikni shakllantirish	
12.1.	Kompetensiya va kompetentlik tushunchalari.....	149
12.2.	Kasbiy mahoratning shakllanish bosqichlari.....	151
12.3.	Ijtimoiy va kasbiy malakalarni oshirish strategiyalari va texnikalari.....	153
XIII BOB	Ta'lim xizmatlari bozori	
13.1.	Ta'lim xizmatlari bozori.....	158
13.2.	Ta'lim xizmatlari bozori boshqarishdagi davlat boshqaruv organlarining vakolatlari.....	167
13.3.	Ta'lim xizmatlari turlari hamda ularning jamiyat rivojidadagi o'rni.....	172
XIV BOB	Innovatsion mahsulotlar va xizmatlar bozori	
14.1.	Innovatsion mahsulotlar va xizmatlar bozoridagi asosiy iste'molchilar guruhlari.....	175
14.2.	Germaniya, Angliya, Evropa, AQSH va Osiyoda marketing innovatsiyalar bozori rivojlanishining asosiy modellar.....	183
14.3.	Ta'lim bozoriga innovatsion mahsulotlar va xizmatlarni olib chiqish strategiyalari.....	197
Glossariy		204
Foydalanilgan adabiyotlar		209

**Hakimova Muhabbat Fayziyevna,
To‘rabekov Farxod Sanaqulovich**

TA'LIM IQTISODIYOTI

**Toshkent – «INNOVATSION RIVOJLANISH
NASHRIYOT-MATBAA UYI» – 2021**

**Muharrir: N.Ibragimova
Tex. muharrir: A. Moydinov
Musavvir: A. Shushunov
Musahhah: L. Ibragimov
Kompyuterda
sahifalovchi: Sh.Muzaffarova**

**E-mail: nashr2019@inbox.ru Tel: +99899920-90-35
№ 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020.**

Bosishga ruxsat etildi 5.10.2021.

Bichimi 60x84 1/16. «Timez Uz» garniturasini.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i: 14,0. Nashriyot bosma tabog‘i 13,5.

Tiraji: 50. Buyurtma № 157

**«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA
UYI»**

**bosmaxonasida chop etildi.
100174, Toshkent sh, Olmazor tumani,
Universitet ko‘chasi, 7-uy.**

